

YAD QADINA MƏKTUBLAR

Siz varsınız, mövcudsunuz, eyni zamanda da yoxsunuz, mövcud deyilsiniz. Dostlarımdan biri mənə təklif edəndə ki həftədə bir dəfə sizə məktub yazım, onda mən xəyalən sizin obrazınızın cizgilərini cizməyə başladım və təsəvvürümdə sizi gözəl yaratdım – həm qəşəng, həm də ağıllı, dərrakəli: Mən bildirdim: siz mənim xəyalımda uzun müddət donub-qalmayacaq, çox tezliklə canlanacaqsınız və mənim göndərdiyim məktubları oxuyub onlara cavab verəcək, müəllifin həsrətlə gözlədiyi hər şeyi mənə danışacaqsınız.

İlk gündən mən sizə müəyyən bir sima vermişəm – bu sima mənim teatrda gördüyüm son dərəcə gözəl və gənc bir qadının simasıdır. Yox, o qadın teatrın səhnəsində deyildi, salonda idi. Mənim böyrümdə olan adamlardan heç biri onu tanıyırdı. Həmin vaxtdan siz o qadının gözlərini və dodaqlarını, səsini və boy-buxununu almısınız, bununla belə, bu cür hallarda gözlənilmədiyi kimi, hələ də Yad qadın olaraq qalırınsınız.

Mənim iki-üç məktubum mətbuatda dərc edildi və mən qabaqcadan gözlədiyim kimi, sizdən cavablar almağa başladım. Burada «siz» – toplayıcı şəxssiniz. Sizdə çoxlu sayda müxtəlif yad qadınlar cəmlənib: biri – sadələvhədir, o biri – mənasızdır, üçüncüsü isə – şıltaq və gülüncüdür. Mən sizinlə məktublaşmağa, şəxsi yazışmaya səbirsizliklə can atırdım, amma özümü saxladım: siz bu qadınların hamısı olaraq qalmalıydınız, onlardan ayrıca biri olmağınız yaramazdı.

Siz məni təmkinli olmağıma, sentimental nəsihətçiliyimə görə qınayırsınız. Amma neyləmək olar? Adamların ən səbirlisi, ən dözümlüsü belə yad qadına yalnız o şərtlə sadıq qalacaq ki, həmin qadın ona bircə dəfə ürəyini açmış olsun. Merime öz yad qadınının adının Jenni Daken olduğunu kifayət qədər tez öyrənmişdi və qadının qiyamət ayaqlarını öpməyə ona çox tezliklə icazə vermişdilər. Bəli, bizim kumirimiz gözəl ayaqlara da malik olmalıdır, bütün başqa şeylərə də, çünki biz bədənsiz ilahələrin parıltısından yoruluruq.

Mən vəd etmişdim ki, bu oyunu ondan aldığı məmnunluq duyğusunun tükəndiyi vaxtaca davam etdirəcəyəm. Bir ildən artıq vaxt keçdi, mən bizim yazışmalarımıza nöqtə qoydum və buna etiraz olmadı. Xəyali ayrılıq qətiyyənlə çətin deyil. Sizin barənizdə mənim qəlbimdə gözəl, saf bir xatirə qalacaq. Əlvida.

A. M.

BİR GÖRÜŞ HAQQINDA

Həmin axşam mən «Komedi-Fransez»də tək deyildim. «Cəmi-cümlətanı Molyeri göstərirdilər», amma çox böyük uğurla. İranın hökmdar qadını ürəkdən gülürdü; Rober Kemp, deyəsən, həzz alırdı; Pol Leoto bütün diqqətləri özünə cəlb etmişdi.

Bizim böyrümüzdə əyləmiş xanım öz ərinin qulağına pıçıldadı: «Zəng vurub Klemanse xalama deyəcəyəm ki, Leotonu görmüşəm, o, buna çox sevinəcək».

Siz şimal tülküsinin xəz dərisinə bürünərək qabaq sırada oturmuşdunuz və mənim gözlərimin önündə Müsse dövründəkinə bənzər «gözəl boyundakı qara hörük» yırğalanırdı. Fasilə vaxtı siz öz rəfiqənizə tərəf əyilib həvəslə soruşdunuz: «Necə etməli ki, sevimli olasan?» Bu vaxt, öz növbəmdə, mən də sizin tərəfə əyilmək və sizə Molyerin müasirlərindən birinin sözləri ilə cavab vermək istədim: «Başqalarının xoşuna gəlmək üçün onların ürəyinə yatan və onları məşğul edən məsələlərdən danışmaq lazımdır; gərək əhəmiyyətsiz şeylər barədəki mübahisələrdən vaz keçərsən, nadir hallarda nəsə soruşasan və heç bir halda onlardan ağıllı olduğun barədə şübhələnmələrinə əsas verməyəsən».

Bax budur insanlara bələd olan, onları tanıyan adamın məsləhətləri! Bəli, əgər biz başqaları tərəfindən

sevilmək, onların rəğbətini qazanmaq istəyiriksə, onda həmin adamlarla bizi məşğul edən şeylərdən deyil, onları məşğul edən şeylərdən danışmağımız lazımdır. Bəs onları məşğul edən nədir? Elə onlar özləri. Biz heç zaman qadını darıxdırmırıq – əgər qadınla onun xasiyyəti və gözəlliyi barədə danışsaq, əgər ondan uşaqlığı, zövqləri, yaxud onu kədərləndirən şeylər haqqında soruşsaq. Siz də heç zaman kişiləri darıxdırmazsınız – əgər özü barəsində danışmasını ondan xahiş etsəniz. Neçə-neçə qadın özünə mahir dinləyici olmaq şöhrəti qazandırır! Belə baxanda heç məxsusi olaraq dinləməyə də elə bir ehtiyac yoxdur, yetər ki, yalnız özünü qulaq asırmış kimi göstərəsən, vəssalam.

«Əhəmiyyətsiz şeylər barədə mübahisələrdən vaz keçmək». Unutmayın ki, kəskin tonla ifadə edilən dəlillər müsahibi özündən çıxarır, ələlxüsus da haqq sizin tərəfinizdə olanda. «Hər cür haqlı irad adama toxunur», – Stendal belə deyirdi. Sizin müsahibiniz, ola bilsin ki, dəlillərinizin təkzibolunmazlığını lap etiraf da etməli olsun, ancaq o, bunu sizə heç zaman bağışlamayacaq. Sevgi məsələsində kişi hər bə yox, sülhə can atır. Zərif və mülayim qadınlar xoşbəxt dirlər, belələrinə daha çox sevəcəklər. Kişini qadın təcavüzkarlığı qədər heç nə özündən çıxartmır. Amazon qadınları ilahiləşdirirlər, amma sevmirlər. Xoşa gəlməyin başqa, tamamilə ləyaqətli bir üsulu – adamlar haqqında yaltaqcasına tərif söyləməkdir. Əgər bu təriflər onlara çatdırılsa, ürəklərindən xəbər vermiş olacaq və cavabında onlar sizə rəğbət bəsləyəcəklər.

– Xanım filankəs... mənim ürəyimcə deyil, – kimsə söylədi.

– Çox təəssüf! Amma o, sizi çox məlahətli və cazibədar hesab edir, özü də bunu hər kəsə deyib, hər yerdə tərifinizi göyə qaldırır.

– Nə danışırırsınız?.. Belə çıxır ki, mən onun barəsində yanlış fikirdə olmuşam.

Bunun əksi də doğrudur. Bəd niyyətlə deyilmiş bircə kəlmə acı söz, tikanlı ifadə kinli düşmənlərin yaranmasına səbəb olur. «Əgər biz hamımız hamımızın haqqında deyilənlərin hamısını bilsəydik, onda heç kim heç kimlə danışmazdı». Amma bəla orasındadır ki, hamının hamı barədə nə danışdığını gec-tez hamı öyrənir.

Laroşfukoya qayıdaq: «Heç bir halda onlardan ağıllı olduğun barədə şübhələnmələrinə əsas verməmək». Bəyəm eyni vaxtda həm kimisə sevmək, həm də ona pərəstiş etmək mümkün deyilmi? Əlbəttə ki mümkündür, amma bir şərtlə – əgər həmin adam öz üstünlüyünü təkəbbürlə ifadə etmərsə və öz növbəsində, bu üstünlük başqalarına onu himayə etməyə imkan verən xırda zəifliklərlə tarazlıq təşkil edərsə. Mənim tanıdıklarımın arasında ən dərrakəlisi olan Pol Valeri öz aqlını son dərəcə sadə şəkildə üzə çıxarırdı. O, dərin fikirləri zarafat formasına salırdı; ona həm uşaqlıq xas idi, həm də onu qeyri-adi dərəcədə ürəyəyatımlı edən şıltaqlıq. Son dərəcə ağıllı olan başqa birisi isə həm də çox ciddi və əhəmiyyətli adamdır, di gəl ki dostlarını öz qeyri-iradi lovğalığı, huşsuzluğu, yaxud hansısa gicbəsərliyi ilə əyləndirir. Talantlı olduğuna görə bunları ona keçirlər, çünki hədsiz məzəli olur; sizə də gözəl olduğunuza görə hər şeyi bağışlayacaqlar, çünki siz özünüzü çox sadə aparırırsınız. Əgər qadın kişinin insan olduğunu yaddan çıxartmasa, belə qadın hətta dahi insanın da zəhləsini tökməyəcək, onu heç vaxt boğaza yığmayacaq.

Necə etməli ki, sevimli olasan? Heyran etmək istədiyiniz adama özündənrazi olmağa tutarlı dəlillər verməklə. Sevgi başqa insanın xoşbəxtliyi ilə çulğaşan şəxsi gücün xoş duyğusunu hiss etməkdən başlanır. Xoşa gəlmək – həm bəxşis vermək, həm də onu qəbul etmək deməkdir. Ey mənim qəlbimin yad qadını (ispanlar demiş), bax mən sizə belə cavab vermək istərdim. Bura daha bir məsləhət – sonuncu məsləhət – əlavə edirəm, həmin məsləhəti öz yad qadınına Merime verib: «Heç vaxt özünüz haqqında pis şey danışmayın. Bunu sizin dostlarınız edərlər». Əlvida.

ZƏRİFLİYİN HÜDUDLARI HAQQINDA

Pol Valeri bir çox şeylər, əsasən də məhəbbət haqqında çox gözəl mühakimələr edib; riyazi terminlərdən istifadə etməklə ehtiraslar haqqında fikir yürütmək onun xoşuna gəlirdi: o, tamamilə məntiqəuyğun surətdə belə hesab edirdi ki, ifadənin dəqiqliyi ilə hissiyyatın ələgəlməzliyi arasındakı təzad həyəcanlandırıcı uyğunsuzluq törədir. Onun düsturlarından biri mənim zövqümə xüsusilə

uyğundur; mən həmin düstura Valerinin teoreminin adını vermişəm: «Gündəlik alışıb-sönən zərifliklərin miqdarı müəyyən hədudlara malikdir».

Başqa cür desək, heç bir adam gün ərzində, üstəlik də, həftələr və illər ərzində zərif ehtirasların ab-havasında yaşamağa qadir deyil. Hər şey gec-tez adamı yorub təngə gətirir, hətta başqalarının səni sevməsi də. Bu həqiqəti yadda saxlamaq faydalıdır, çünki cavan adamların bir çoxu eynən ixtiyar qocalar kimi, görünür, onun varlığından xəbərsizdir. Qadın sevginin ilk həyəcanlarından həzz alır; onun nə qədər gözəl və hazırcavab olması, necə şirin danışması, onu əldə etməyin necə məmnunluq bəxş etməsi barədə səhərdən axşamadək aparılan söhbətlərdən qadının qəlbi sevinclə dolur; qadın bu sözləri təkrarlamaqla öz partnyorunu əmin edir ki, o, dünyada ən yaxşı və ən ağıllı kişidir, müqayisə olunmaz aşnadır, gözəl həmsöhbətdir. Bir sözlə, bu, hər ikisinə – həm qadına, həm də kişiye – olduqca xoşdur. Bəs sonra? Dilin imkanları sərhədsiz deyil. İngilis Stivensonun qeyd etdiyi kimi: «Əvvəlcə sevgililərin sözü bir-biriylə asan tutur... Mən – mənəm, sən də – sənsən, bütün başqaları isə qətiyyətlə maraqlı deyil».

Stivensonun ahəngində yüz dəfə təkrar etmək mümkündür: «Mən – mənəm, sən də – sənsən». Amma daha yüz min dəfə də yox! Qarşıda isə günlərin tükənməz qatarı dayanıb.

– Kişinin yalnız bir qadınla kifayətləndiyi nikah birliyi necə adlanır? – imtahan götürən müəllim bir amerikalı tələbə qızdan soruşmuşdu.

– Yeknəsəq nikah, – qız cavab vermişdi.

Monoqamlığın yeknəsəqliyə çevrilməməsi üçün diqqətlə göz qoymaq lazımdır ki, zəriflik və onun ifadə forması nəsə başqa bir şeylə növbələşsin. İki nəfərin arasındakı sevgini başqa adamlarla ünsiyyət, ümumi əmək, tamaşa kimi «dənizdən əsən küləklər» təzələməlidir. Tərif, sanki, təsadüfən, qeyri-ixtiyari olaraq qarşılıqlı anlaşmadan, qarşılıqlı həzdən doğaraq qəlbi rıqqətə gətirir; lakin o, mütləq vərdişə çevrilərək adamı bezdirir.

Oktava Mirbonun hər axşam parkda, ay işığının altında görüşən iki sevgilinin dialoqu formasında yazılmış novellası var. Həssas aşiq ayılı gecədən daha həzin, daha zərif bir səslə pıçıldayır: «Bir baxın... Həmin skamyadır, ah, gözəl skamya!» Sevgilisi həyəcan içində ah çəkir: «Yenə bu skamya!» Bax səcdə yerinə çevrilmiş belə skamyalardan qorunacağıq. Hisslərin üzə çıxdığı, duyğuların dilə gəldiyi həmin məqamda yaranan və süzülən zərif sözlər – gözəldir. Əzbərlənmiş ifadələrdəki zəriflik adamı qıcıqlandırır.

Təcavüzkar və hər şeydən narazı qadın kişini tez bezdirir; ancaq tələbkər olmayan, hər şeyə sadələvəhcəsinə heyran qalan qadın da kişi üzərində hökmranlığını uzun müddət saxlaya bilməz. Ziddiyyət? Əlbəttə. İnsan təzadlardan hörülüb. Gah qabarma, gah çəkilmə. «O, daimi olaraq həyəcan ürpəşməsindən darıxdırıcılığın donuqluğuna keçməyə məhkumdur», – Volter deyir. Bəşər övladının bir çox nümayəndələri belə yaranmışdır ki, onlar sevimli olmağa asanlıqla vərdiş edir və həddən ziyadə əmin olduqları hissələrin üstündə çox da əsmirlər.

Bir qadın kişinin hissələrinə şübhə edirdi və bütün düşüncələri bunun üzərində cəmlənmişdi. Qəfildən qadın öyrənir ki, kişi ona qarşılıqlı surətdə cavab verir. Qadın xoşbəxttir, lakin kişi bütün sutka ərzində təkrarlasa ki bəs qadın mükəmməlliyyətin özüdür, onda qadını bezdirmiş olar. O qədər də üzüyola olmayan başqa bir kişi qadının marağını oyatmağa üstünlük verir. Mən qonaqların qarşısında məmnuniyyətlə oxuyan gənc bir qız tanıyırdım; qız çox qəşəng idi, bu səbəbdən də hamı onun tərifi göylərə qaldırırdı. Yalnız cavan bir oğlan heç nə danışmırdı.

– Bəs siz? – nəhayət, qız dözməyib ondan soruşdu. – Mənim necə oxumağım sizin xoşunuza gəlmir?

– Nə danışırırsınız? Əksinə! – gənc oğlan cavab verdi. – Əgər səsiniz də olsaydı, bu, sadəcə, qiyamət olardı.

Bax qız elə bu gəncə də ərə getdi. Əlvida.

İNSAN HİSSLƏRİNİN DƏYİŞMƏZLİYİ HAQQINDA

Mən yenə də teatrdayam; ancaq əfsuslar olsun ki, siz orada yoxsunuz. Mən özümə və sizə görə çox pərişanam. Ürəyimdən, az qala, bağırmaq keçir: «Afərin, Russen, qiyamət məzhəkədir!» Səhnələrdən biri tamaşaçıları xüsusilə əyləndirmişdi. Həmin səhnədə bir cavan oğlan atasının katibəsini uşaqla mükafatlandırır. Gəncin nə vəzifəsi var, nə pulu; katibə isə ağıllıdır və öz gündəlik ruzisini özü qazanır. Oğlan ona evlənmək təklif edəndə qızdan rədd cavabı alır. Onda bu gənc atanın anası acı-acı gileylənir: «Mənim bədbəxt oğlum, qız onu tovlayıb yoldan çıxartdı, sonra da atdı... Gözdən, nüfuzdan saldı, indi də günahları ört-basdır etməkdən imtina edir!»

Klassik situasiyanın astar üzünə çevrilməsi. Ancaq bizim yaşadığımız günlərdə hər iki cinsin qarşılıqlı iqtisadi münasibətləri çox vaxt, necə deyirlər, tərsinə çevrilmiş olur. Qadınlar keçmişdə olduğundan xeyli çox qazanmağa başlayıblar. İndi onlar ərlərinin kefindən, istək və şiltaqlığından az asılıdırlar. Balzakin dövründə ərə getməkdən yaxşı ayrı nəşə fikirləşib tapmaq çətin məsələ idi, Russenin vaxtında – bu, hələ sualdır. Filipp Erianın «Qüsursuz qadın» əsərində gənc qız kişi «köməyi» olmadan uşaq doğmasına yardımçı olmaq üçün elmə müraciət edir.

Gerçəklikdə elm bu qeyri-adi istəyi yerinə yetirməkdə gücsüzdür, hərçənd biooqlar son dərəcə əcaib və təhlükəli olan belə eksperimentlərə artıq girişiblər. Oldos Haksli özünün «Gözəl yeni dünya» kitabında yüz ildən sonra insan nəslinin dünyada məhz necə peyda olacağını təsvir etməyə can atıb. Dünyaların ən yaxşısı hesab etdiyi həmin dünyada təbii döl istisnadır. Cərrahlar qadınların yumurtalarını çıxarırlar, onlar lazımı mühitdə saxlanılır və hələ ki mayalanma ilə döllənən yumurta-hüceyrələri istehsal edir. Bir yumurtacıq on altı min bacı-qardaşa – qrup şəklində doxsan altı əkiz cütlüyə – həyat bəxş edə bilər.

Sevgi? Bağlılıq? Münasibətlərin romantikası? Dünyaların ən yaxşısı olan həmin dünyanın hökmdarları bu köhnəlmiş, yıpranmış zirzibilə dərin nifrət bəsləyirlər. Ataları, anaları, ərləri, sevgililəri olmuş XX əsrin bədbəxtlərinə onların yazığı gəlir. Onların fikrinə görə, keçmişdəki adamların ağılsız, qəzəbli və yararsız-dəyərsiz olmalarına təəccüblənmək lazım deyil – çünki ailə, ehtiraslar, rəqabət hissi toqquşmalara, komplekslərə gətirib çıxarmışdı. Bədbəxt əcdadlar istər-istəməz, öz iradələrindən asılı olmayaraq, getdikcə daha dərin iztirab keçirirdilər, hisslərin daimi kəskinliyi isə ruhi tarazlığı saxlamaqda onlara mane olurdu. «Simasızlıq. Oxşarlıq. Soyuqqanlılıq» – sevginin mövcud olmadığı həmin dünyanın vəhdət təşkil edən üç ünsürdən ibarət devizi belədir.

Xoşbəxtlikdən, bütün bunların hamısı fantaziyadır, xülyadır və bəşəriyyət bu yolla irəliləmir.

Bəşəriyyət heç də düşünüldüyü qədər çox deyil, ümumiyyətlə, az dəyişir. O, dəniz kimidir: üstü coşur, tələş keçirir, ancaq insan qəlbinin girdabına yuvarlanmaq yetər ki, vacib hissiyyatların dəyişməzliyinin şahidi olasan.

Bizim gənclərimiz nə oxuyurlar? Prever və Kosmanın mahnısını: «Gəncliyinin əbədi davam edəcəyini düşünərkən sən nə qədər də yanılırsan, gözəl qız!..» Bu mövzu haradan gəlib? Artıq dörd əsr yaşı olan Ronsarın şerindən:

Nuş edin gəncliyin şirin dadından!

Qocalıq çağında sevinc ummayın:

Gözəllik gül kimi solub gedəcək.

Pleyada, yaxud deyək ki, Müsse dövrü şairlərinin bütün motivləri bu gün də səslənir; onların əsasında Sen-Jermen-de-Pre üçün istənilən zövqə uyğun xeyli mahnı bəstələmək olar. Bu oyunu oynayın: o çox sadə, maraqlı bir oyundur və sizin xeyrinizə olacaq. Ey mənim qəlbimin yad qadını, – de mi alma2 – sizin nəyəsə qərar verməyiniz lazımdır. Russenin pyesindəki təkəbbürlü katibə, nəhayətdə öz «qurbanlığına» ərə gedir, siz isə hələ də XVI əsrdəki öz bacılarınızın eynisiniz. Əlvida.

İŞVƏNİN ZƏRURİ ÖLÇÜSÜ HAQQINDA

«Böhtandır, ağa! Siz nəyə məhəl qoymadığınızı, sadəcə, başa düşürsünüz» – «Sevilya bərbəri»nin

personajlarından biri belə deyir. Çox tez-tez olur ki, mən hər şeyə son dərəcə tez inanan və sevgisi açıq olan sadələvh qadına üz tutub demək istəyirəm: «Naz-qəmzəli xanım! Siz nəyə yuxarıdan baxdığınızı, sadəcə, başa düşmürsünüz. Naz-qəmzə həmişə heyrətamiz gücə və təhlükəyə malik bir silah olub və bu cür də qalmaqdadır. Marivo tərəfindən çox diqqətlə öyrənilmiş bu gözəl hiylə «dəstinin» mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əvvəlcə şirnikdirib cəzb edəsən, sonra da rədd edib uzaqlaşdırasan; təxminən, bu cür ki, sanki, nəyisə hədiyyə edir, ancaq dərhal da onu geri alırsan. Bu oyun inanılmaz, heyrətamiz nəticələr verir; hətta qabaqcadan xəbərin olsa da, yenə bu tələlərə düşürsən.

Əgər yaxşı düşünsək, bu, tamamilə təbiidir. İlk kövrək ümidin yaranmasına səbəb olan yüngül işvə-naz olmadan çox adamlarda sevgi qılgıncımları oyanmır. «Sevmək – sonradan zərurətə, inadkar istəyə, beyindən çıxmayan zəhlətökən ideyaya qədər böyüyüb artan hansısa imkan haqqında fikirləşərkən keçirdiyin həyəcan deməkdir». Hansısa kişinin (yaxud qadının) xoşuna gəlməyimiz bizə hələ tamamilə qeyri-mümkün görünür, biz həmin kişinin (yaxud qadının) haqqında heç fikirləşmirik də. Siz ki İngiltərə kraliçası olmadığınızdan əzab çəkmirsiniz. Hər bir kişi Qreta Qarbonun və Mişel Morqanın son dərəcə gözəl olduğunu bilir və onlara heyrandır, ancaq heç birinin ağına da gəlməz ki, onların sevgisindən dəli-divanə olsun. Öz saysız-hesabsız pərəstişkarları üçün onlar, sadəcə, ekranda yaşayan obrazlardır və heç bir şans vəd etmirlər.

Lakin elə ki biz kiminsə baxışlarını, kəlmələrini, jestlərini öz üzərimizdə hiss edib onları qəbul edirik, onda özümüzdən asılı olmadan, bizim iradəmizdən kənar təsəvvürlərimiz dərhal onların arxasında gizlənmiş imkanları artıq cızmağa başlayır. Bu qadın bizim əlimizə ümid üçün – lap kiçik də olsa – bir əsas, bir bəhanə veribmi? Həmin andan etibarən biz artıq şübhələrin ixtiyarındayıq və özümüzdən soruşuruq: «Doğrudanmı, o qadın mənimlə maraqlanırsa? Bəs o, məni necə sevə bilər? Nəyə ağlabatan deyil, inanılmazdır. Bununla belə, onun davranışı...» Kəsəsi, Stendalın dediyi kimi, biz onun bəşindəki fikirlərimizi «kristallaşdırırıq», başqa sözlə, xəyalımızda onu müxtəlif boyalarla süsləyirik, necə ki Zalsburqdakı kristal duz yataqları ora yerləşən bütün əşyaları bir-birinə qarışmağa məcbur edir. Yavaş-yavaş arzu vahiməyə keçir, inadkar ideyaya çevrilir. Bu vahimənin ömrünü uzatmaq və «kişinin ağılı başından almaq» istəyən işvəli qadına insanlığın tarixi qədər qədim olan bir taktikaya müraciət etmək tamamilə kifayətdir: qovulmağının, təqib olunmağının heç də əleyhinə olmadığını qabaqcadan işarə verib qaçmaq, imtina edib boyun qaçırmaq, lakin eyni zamanda ona ümid parıltısı saxlamaq: «Mümkündür ki, mən sabah sizinki olum». Məhz onda uğursuz kişilər onların arxasınca lap dünyanın axırına da gedirlər.

Bu hiyləgər fəndlər mühakimə olunmağa layiqdir – əgər işvəkar qadın həmin fəndləri öz çoxsaylı aşıqlərini tarazlıqdan çıxarmaq üçün işlədirsə. Belə bir davranış işvəkar qadını mütləq əsəbi olmağa vadar edəcək və əgər o, şeytan kimi hiyləgərdirsə, onda heç kəsə güzəştə getmədən, kişilərin qüruruna toxunmadan onları aldatmağı bacarar. Ancaq son nəticədə ən qızgın işvəkar qadın da öz məftunlarının səbrini tükətməklə risk etmiş olur. O, eyni vaxtda üç dovşanın ardınca qaçan Molyerin Selimenası kimi axırda onların heç birini ələ keçirə bilməyəcək.

«Bir halda ki o xoşbəxt tərəfdə mənim sizdə tapdığım bütün şeyləri siz mənə tapmağı bacarmırsınız, – onda ömürlük əlvida! Ağır bir yük olan sizin qandallarınızı mən, nəhayət ki, böyük bir sevinclə çıxarıb ataram...»1

Əksinə, əgər işvəkarlığın məqsədi – sevən kişilərin sadıqliyini qorumaqdırsa, onda o, tamamilə günahsız bir şeydir və hətta zəruridir. Bu halda qadın öz qəlbinin dərinliyində naz-qəmzəyə, şıltaqlığa heç bir həvəs duymur. «Məhəbbətin ən böyük möcüzəsi ondan ibarətdir ki, o, adamı naz-qəmzədən sağaldır». Ürəkdən vurulmuş qadına əksər halda özünü geri baxmadan, heç nədən ehtiyatlanmadan və riyakarlıq etmədən heyrətamiz alicənablıqla təslim etmək daha xoşdur. Lakin bəzən elə olur ki, qadın öz naz-qəmzəsiylə sevdiyi kişini yüngülcə incitmək məcburiyyətində qalır, çünki, həmin kişi əzab çəkmədən, tərəddüd keçirmədən yaşamağı bacarmayan kişilərin cərgəsinə daxildir.

Onda kişinin sadıqliyini itirməmək üçün bakirə, lakin ürəkdən sevən qadının hətta yalandan təşəxxüs satması da ayıb deyil, necə ki xəstənin maraqları baxımından hərdən şəfqət bacısı ona qarşı həddən ziyadə amansız olmağa məcbur olur. İynə ağrıdıcı olsa da, şəfavericidir. Qısqançlıq üzücü, əzabverici

bir şeydir, amma o, hissləri möhkəmləndirir. Əgər siz, ey mənim yad qadınım, haçansa özünüzü bildirib, sizi tanımağıma icazə versəniz, onda işvəkar olmayın. Yoxsa mən də istənilən başqa birsi kimi mütləq tora düşərəm. Əlvida.

HAMININ TANIDIĞI BİR XANIM HAQQINDA

- Necə?! Doktor, siz mənim qonşusunuz?
- Bəli, xanım, sizin iki qonşunuzdan biri.
- Mən sevinc içindəyəm, doktor, uçmağa qanadım yoxdur; çoxdandır sizinlə rahat danışmaq mənə müyəssər olmurdu.
- Mən də çox şadam.
- Mənə sizdən xeyli məsləhət almaq lazımdır, doktor... Bu, sizə çətin olmayacaq ki?
- Doğrusuna qalsa, xanım...
- İlk növbədə, mənim yuxusuzluğum... Mənim necə yuxusuz olduğum sizin yadınızdan çıxmayıb ki? Mən nə görürəm, doktor? Siz şorba yeməyə başlayırsınız?
- Niyə də başlamayım?
- Doktor, bu nədir, sizin başınıza hava gəlib? Sağlamlıq üçün bundan zərərli şey ola bilməz ki, yeməkdən qabaq bu qədər mayedən istifadə edəsən...
- Bağışlayın, xanım...
- Doktor, sizdən xahiş edirəm, bu qatı bulyonu kənara itələyin və gəlin ikimiz bir yerdə əvvəlcə menyunu yaxşı-yaxşı öyrənək... Bax, semqə gedər... bu balıqda çoxlu zülal var. Kökəldilmiş axta toyuq da pis deyil... Belə ki, bizə lazım olan A vitaminini biz yağ vasitəsilə alırıq; C vitaminini isə – meyvələrlə... Amma burada B vitamini, ümumiyyətlə, yoxdur... Əfsuslar olsun! Doktor, sizə belə gəlmir?
- Yoxdursa, deməli, yoxdur.
- Doktor, mənə deyən görüm, gün ərzində mənim kimi işgüzar həyat tərzi keçirən bir qadına nə qədər kalori lazımdır?
- Dəqiq deyə bilmərəm, xanım... Bunun, ümumiyyətlə, heç bir əhəmiyyəti yoxdur.
- Necə yəni heç bir əhəmiyyəti yoxdur? Bəlkə, siz hələ deyəsiz ki, kömürün parovoz üçün, benzinin isə avtomobil üçün heç bir əhəmiyyəti yoxdur?! Mənim həyat tərzi kişilərin həyat tərzi ilə eynidir və mənə gündəlik üç min kalori lazımdır, yoxsa mən ayaq üstə üzülərəm.
- Xanım, siz bəyəm onları hesablayırsınız?
- Mən onları hesablayırammı!.. Siz, görünür, zarafat edirsiniz, doktor, elədirmi? Mənim cədvəlim həmişə böyrümdə olur... (Çantasını açır.) Baxın, doktor... Vətçinə – kiloqram hesabıyla min yeddi yüz əlli kalori edir... Cücə – min beş yüz kalori... Süd – yeddi yüz kalori...
- Qiyamətdir. Ancaq məsələn, cücənin bu qanadının nə qədər çəkisi olduğunu necə bilmək olar?
- Mən evdə tələb edirəm ki, bütün porsiyaları çəksinlər. Burada, yaxud qonaqlıqda olarkən mən gözəyari hesablayıram... (Qadın ah çəkir.) Ah, doktor!..
- Sizə nə oldu, xanım?
- Xahiş edirəm, əl saxlayın!.. Bu, çox dözülməzdir, eynən bıçağın səsi kimi, eynən saxta not kimi, eynən...
- Axı mən neylədim ki, xanım?
- Doktor, siz zülalları karbohidratlarla qarışdırırsınız... Ah, doktor, əl saxlayın!..
- Eh! Lənət şeytana, mənə nə verirlərsə, onu da yeyirəm...
- Siz? Görkəmli həkim?! Axı siz çox gözəl bilirsiniz ki, sıravı fransızın adi yeməyi – yəni kartoflu bifşteks – ən qorxulu zəhərdir, daha bundan təhlükəlisini hazırlamaq mümkün deyil!
- Bununla belə, sıravı fransızın səhhəti çox yaxşıdır...
- Doktor, heç demə, siz xalis kafirsinizmiş... Mən daha sizinlə danışmıram... (Güclə eşidiləcək tərzdə)

Bəs görəsən, mənim bu biri qonşum kimdir! Mən onun soyadını eşitmişəm, ancaq özüylə tanış deyiləm.

– O, maliyyə nazirliyinin çox mühüm bir məmurudur, xanım.

– Doğrudanmı? Necə də maraqlıdır! (Cəld sağ tərəfə dönür.) Bizim büdcəmizin vəziyyəti necədir, cənab? Siz artıq ucunu ucuna calamısınızmi?

– Mənə rəhminiz gəlsin, xanım... Mən bu gün düz səkkiz saat büdcədən danışmışam... Ümid edirdim ki, heç olmasa, nahar vaxtı nəfəsimi dərəmə...

– Nəfəs dərmək?! Biz sizə nəfəs dərməyə yalnız o zaman imkan verərik ki, siz bizim bütün işlərimizi nizama salasınız... Axı bu, asan işdir.

– Yəni belə asandır, xanım?

– Asandan da asan... Bizim büdcəmiz dörd trilyon təşkil edir, eləmi?

– Bəli, təxminən, bu qədərdir...

– Çox gözəl... Bütün məsrəfləri iyirmi faiz azaldın...

(Həkimlə maliyyəçi, eynən əlbir adamlar kimi, hər şeydən baş çıxaran, hər şeyi bilən bu xanımın arxasında bir-birinə tam ümitsizlik içində, acizənə nəzərlərlə baxırlar.)

Sizin isə, ey mənim qiymətli xanımım, heç nəyi bilməmək üçün sağlam düşüncəniz yetərincədir. Bax ona görə də siz hər şeyi bilirsiniz. Əlvida.

GƏNC BİR QIZ HAQQINDA

– Kişini fəth etmək... – qız mənə deyir. – Lakin qadın fəth üçün yaranmayıb. Qadın – passiv varlıqdır. O, zərif etiraflar gözləyir... Ya da qəlbə toxunan sözlər. Təşəbbüs ondan gəlməli deyil ki.

– Siz gerçəkliyi deyil, görüntünü təsvir edirsiniz, – mən ona etiraz edirəm. – Bernard Şou artıq çoxdan yazıb ki, əgər qadın zərif etiraflar gözləyirsə də, bunu hörümçəyin milçəyi gözləməsi kimi gözləyir.

– Hörümçək tor toxuyur, – qız cavab verir, – bəs sizcə, zavallı qız neyləməlidir? Qız ya onun xoşuna gəlir, ya da gəlmir. Əgər qız onun xoşuna gəlmirsə, onun aciz iztirabları kişinin hissələrini dəyişmək iqtidarında deyil. Düşünürəm ki, qız bununla öz istəyinin əksinə nail olacaq: heç bir şey gənc oğlanı laqeyd yanaşdığı qızın iddiası qədər qıcıqlandırmır. Özünü zorla sırayan və birinci addımı özü atan qadın kişinin sevgisini yox, nifrətini əldə etmiş olar.

– Bu, onda düzgün ola bilərdi ki, – mən dedim, – qadın səriştəsiz hərəkət etsin və təşəbbüsün onun tərəfindən edildiyi heç bir şübhə doğurmasın; amma məharət elə ondan ibarətdir ki, ilk addımı nəzərə çarpmadan edəsən. «Qız salxım söyüdlərin kölgəsi altında qaçır, amma həm də istəyir ki, onu görsünlər...» Geri çəkilərək rəqibi şirnikdirmək – təcrübədən keçirilmiş qədim hərbi biclik. Bu hiylə qızların da, əsgərlərin də çox karına gəlib.

– Bu, həqiqətən də, hiylənin sınaqdan keçirilməsidir, – qız razılaşıır, – amma əgər rəqibin məni təqib etməyə zərrəcə həvəsi yoxdursa, onda bu qaçışın heç bir nəticəsi olmayacaq; mən salxım söyüdlərin kölgəsi altında eləcə tənha qalacağam.

– Bax elə bu yerdə siz qadınlar kişidə sizi təqib etməsi üçün həvəs yaratmalısınız. Bundan ötrü bütöv bir taktika işlənib hazırlanmışdır və bu taktika sizə məndən daha yaxşı tanışdır. Kişinin bəzi hərəkətlərinə icazə vermək, özünü bicliyə qoymaq lazımdır ki, guya, o, sizi bərk maraqlandırır; sonra gözlənilmədən «hər şeyi qırmaq» və ona dünənəcən tam özününkü bildiyi şeyləri qəti şəkildə qadağan etmək. Təzadlı qəlb – çox kəskin silkələnmədir, amma bunun altında sevgi də, həvəs də acıxəmrə kimi aşır-daşır.

– Sizə dildə demək asandır, – qız etiraz edir, – ancaq belə bir taktika bir neçə şeyi nəzərdə tutur:

birincisi, niyyəti icraya gətirib çıxaran soyuqqanlıq (amma səsi səni titrəməyə məcbur edən adamı imtahana necə çəkəsən?), ikincisi, çox zəruridir ki, sınaqdan keçirilən kişi artıq bizə diqqət göstərməyə başlasın. Əks halda, nə qədər yumağı açıb-töksən də, pişik onlarla oynamaqdan imtina edəcək.

– Dünyasında inanmaram ki, – mən ona deyirəm, – gənc və qəşəng qız kişinin diqqətini özünə yönəltmək iqtidarında olmasın; başlanğıc üçün kişinin özü barəsində danışmaq kifayətdir. Güclü cinsin əksər nümayəndələri öz ixtisasları ilə qürrələnirlər. Onların həm öz barələrindəki, həm də peşələri haqqındakı naqqallıqlarını təmkinlə dinləyin – bu, tamamilə kifayətdir ki, onlar sizi ağıllı hesab eləsinlər və sizinlə yenidən görüşməyə həvəsli olsunlar.

– Deməli, darıxmağı da bacarmaq lazımdır?

– Bəs necə? – mən təsdiqləyirəm. – Bu, özlüyündə aydındır. Söhbət kişidən, ya qadıncadan, sevgidən, ya siyasətdən getsin – fərqi yoxdur, bu dünyada həm də darıxmağı bacaran uğur qazanır.

– Elədə mən uğursuzluğa üstünlük verirəm, – mənim müsahibim cavab verir.

– Elə mən də, – onunla razılaşıram, – və Allah özü şahiddir ki, ən azı, bu məsələdə biz uğur qazanarıq.

Querida! bax, dünən cavan bir qızla bizim aramızda belə bir söhbət baş verdi. Çarə nədir?! Siz axı yanımda deyildiniz, amma hər necə olsa, yaşamaq lazımdır axı. Əlvida.

KİŞİ CİNSİ HAQQINDA

Dünən mən amerikan qəzetlərinin birində sizi əyləndirə biləcək bir məqalə oxudum. Həmin məqalədə amerikalı bir qız öz bacılarına, qadınlara müraciət edir. «Siz özünüzdə ər tapa bilmədiyinizə görə şikayət edirsiniz? – qız məqalədə yazır. – Siz bizim kişilərimizin tamah saldığı Hollivuddakı qarşılaşılmaz gözəlliyə malik olmadığınızdan təəssüflənirsiniz? Siz qapalı həyat tərzini sürür və cəmiyyət arasında nadir hallarda görünürsünüz? Bir sözlə, sizin, demək olar ki, tanış kişiləriniz yoxdur, aralarında sizin aşiğinin ola biləcəyi tanışlar isə sizə diqqət yetirmirlər?»

Onda icazə verin, sizə mənim özüm üçün çox gərəkli olmuş bir neçə məsləhət verim. Düşünürəm ki, siz də bizim bir çoxumuz kimi balaca bir kottecdə yaşayırsınız; dörd tərəfiniz çəmənlikdir, yaxınlıqda sizinkinə bənzər başqa evlər. Sizinlə qonşuluqda, heç şübhəsiz, bir neçə subay adam da yaşayır.

– Əlbəttə, yaşayır! – siz mənə cavab verəcəksiniz. – Amma onların mənlilik bir işləri yoxdur.

– Bax elə bu yerdə mənim birinci məsləhətim kara gələ bilər. Öz evinizin divarına nərdivan söykəyin; nərdivanla evin damına çıxıb orada televiziya antenasını quraşdırmaqla məşğul olun. Bu kifayətdir. Elə həmin saat eynən bal bardağının cəlb elədiyi eşşəkərisi kimi, ətrafda yaşayan bütün kişilər gözlərini sizə zilləyəcəklər. Niyə? Çünki kişilər texnikanın dəlisidirlər, həmişə nəşə düzəltmək istəyirlər, çünki hamısı özlərini çox məharətli və bacarıqlı sayır... ən başlıcası isə öz üstünlüklərini qadınlara nümayiş etdirməkdən onlar böyük ləzzət alırlar.

– Belə yox! – onlar sizə deyəcəklər. – Siz bunu necə düzəltməyi bacarmırsınız. İcazə verin, mən düzəldim...

Siz, təbii ki, razılaşırsınız və kişilərin necə işləməsinə heyranlıqla tamaşa edirsiniz. Bu da sizə təzə dostlar; üstəlik də, öz məharətlərini göstərməyə imkan yaratdığınız üçün onlar sizə ürəkdən minnətdardırlar.

– Çəmənliyin biçilməsi üçün, – amerikalı qız öz yazısına davam edir, – məndə elektrik mühərriki var; mən onu rahatca işə salıb idarə edə bilirəm, çəmənlik boyunca aşağı-yuxarı hərəkət etdirməyi bacarıram. Nə qədər ki hər şey öz qaydasıyla davam edir, bircə kişi də gözə görsənmir. Elə ki qonşularımın mənimlə maraqlanmasını istədim, daha onda bundan asan bir iş ola bilməz: mən mühərriki sıradan çıxarıb və özümü elə göstərirəm ki, guya, onun niyə işləməməsinin səbəbini cidd-cəhdlə axtarıram. Elə həmin dəqiqə sağ tərəfimdə kəlbətinlə silahlanmış, sol tərəfimdə isə əlində alətlərlə dolu qutu tutmuş kişi peyda olur. Bax bizim mexaniklər artıq tələyə düşüblər.

Avtostradada da eyni oyundur. Maşını saxlayın, kapotu qaldırın və çaşqın halda mühərrikin üzərinə

əyilin. Təriflənmək ölüsü olan o biri eşşəkarları, öz növbəsində, maşını saxlayacaqlar və sizə öz qiymətli xidmətlərini təklif edəcəklər. Lakin nəzərə alın ki, təkərin dəyişdirilməsi, yaxud şinlərə hava vurulması onlar üçün cəlbedici məşğuliyyət deyil. Bu işlər bic iş olmasa da, zəhmət tələb edən işlərdir və çox da hörmətə layiq deyil. Dünyanın ağası olan kişilər üçünə ən başlıcası – fağır qadınlar qarşısında öz nəhəngliyini nümayiş etdirməkdir. Yollarda təkbaşına şütüyüb gedən o qədər münasib adaxlılar var ki! Və onlar heç özləri də şübhə etmədən yalnız bir şey arzulayırlar – sizin kimi açıqqəlblə, sadələvh, təcrübəsiz və onların işinə heyran qalmağa hazır dayanmış bir ömür yolçusu! Kişinin qəlbinə gedən yol nişan ağacları kimi, maşınlarla işarə edilmişdir».

Mən belə düşünürəm ki, söhbət amerikan qızlarından gedərkən bu məsləhətlərin birbaşa faydası var. Lakin həmin tövsiyələri fransızlara tətbiq etsən, bunun eyni dərəcədəmi təsiri olacaq? Əlbəttə ki yox; amma bizim də öz həssas yerlərimiz var. Öz nitqimizlə və gurultulu ifadələrlə kimisə heyran etmək bizim xoşumuza gələn məşğuliyyətdir. Maliyyəçidən, siyasi xadimdən, alimdən peşəkar məsləhətlər xahiş etmək – kişini fəth etməyin ən münasib üsullarından biridir və o da kişi cinsinin məhv edilməsi mümkün olmayan şöhrət düşkünlüyünə hesablanıb. Xizəksürmə dərsləri, üzgüçülük dərsləri – idmançı kişilər üçün əla tələdir.

Gete öz vaxtında qeyd etmişdi ki, gənc adamın qızla məşğuliyyətindən cəlbedici bir şey yoxdur: qızın öyrənməkdən, oğlanın isə öyrətməkdən xoşu gəlir. Bu, indiyəcən də belədir. Gənc şagird qızın yumşaq saçlarının onun gənc müəlliminin yanaqlarına toxunduğu latın dilindən tərcümələr zamanı, yaxud fizika fənnindən məsələnin həlli ilə bağlı nə qədər sevgi macərələri baş verib! Sizinçün hansısa fəlsəfi problemi izah etmələrini xahiş etmək, bu izahı dərin düşüncələrə dalaraq dinləmək, başınızı sizə yaraşan xüsusi tərzdə yana əymək və səmimiyyətlə demək ki, bəs hamısını başa düşmüşünüz – bunun qarşısında kim duruş gətirə bilər! Fransada kişinin qəlbinə aparın yol onun ağılından keçir. Mən sizin qəlbinizə gedən yolu tapa biləcəyəmmi? Əlvida.

FRANSADA SEVGİ VƏ NİKAH HAQQINDA

Fransız kişi və qadınlarının sevgi və nikah məsələlərinə baxışlarının necəliyini daha yaxşı anlamaq üçün hər şeydən öncə bizim ölkəmizdə zərif hisslərin tarixini xatırlamaq lazımdır. Burada iki xətti asanlıqla görmək mümkündür.

Birinci güclü xətt – yüksək məhəbbətdir. Məhz Fransada orta əsrlərdə ədəbli kurtuaz məhəbbəti yaranmışdır. Qadına təzim göstərmək, onun xoşuna gəlmək həvəsi, qadına nəğmə və şeirlər (trubadurlar) qoşmaq, yaxud qəhrəmanlıqlar, şücaətlər göstərmək (cəngavərlik) – o dövrün elit fransız cəmiyyətinin ayrılmaz xüsusiyyətidir. Heç bir ədəbiyyat sevgi və ehtiraslara bu cür mənə verməyib. Lakin bu xətlə yanaşı, son dərəcə geniş yayılmış ikinci bir xətt də mövcud idi. Onu Rable təsvir edir. Burada cismani, şəhvani məhəbbət önə çıxır, iri planda çıxış edir. Bu zaman nikah hissiyyət məsələsi deyil, ilk növbədə, yalnız münasib birgəyaşayış forması, uşaqları böyütmək və ikitərəfli maraqlara riayət etmək üsuludur. Molyerdə, misal üçün, ər arvadının bacara bilsə, aldatdığı və imkan düşən kimi özünün də kənardə sevgi macərəsi axtardığı məzəli bir personajdır.

Balzakın kitablarından görüldüyü kimi, XIX əsrdə pula böyük mənə və əhəmiyyət verən və sərvəti və rəsəlik üzrə ötürən varlı burjuaziyanın hökmranlığı nəticəsində nikah sazişə çevrilmiş oldu. Belə nikahda sevginin sonradan – birgəyaşayışın gedişatında yaranması mümkün idi; o, ər ilə arvadın qarşılıqlı öhdəlikləri, temperamentlərin uyğunluğu əsasında meydana çıxıb bilərdi, lakin bu, zəruri sayılmırdı. Ayıq haqq-hesab əsasında meydana gələn uğurlu nikahlara da rast gəlinirdi – valideynlər və notariuslar cehiz və nikah müqaviləsi barədə cavanlar hələ bir-biri ilə tanış olmazdan qabaq danışırdılar.

Bu gün biz bütün bunları dəyişdirmişik. Artıq özümüz üçün ömür yoldaşı seçərkən bizdə varidat müəyyənədicə rol oynamır, belə ki, hazırda işləyən savadlı qadın, yaxud yaxşı ixtisasa malik olan kişi dəyərini qəfildən itirə biləcək hər hansı cehizdən xeyli yüksək qiymətləndirilir. Ali, yüksək məhəbbət də, romantik sevgiyə meyil də – köhnə əsrlərin mirası – artıq öz əvvəlki əzəmətini itirib. Niyə? Əvvəla,

o səbəbdən ki, bərabər hüquqlar əldə etmiş qadın kişi üçün artıq əlçatmaz, sirli bir varlıq deyil, sadəcə, yoldaşdır; ikincisi, ona görə ki, indi gənc qızlar sevginin fiziki tərəfləri barədə heç də az şey bilmirlər və sevgi-nikah məsələlərinə ayıq gözlə baxırlar.

Demək olmaz ki, gənc oğlan və qızlar sevgiyə qətiyyənlər; ancaq onlar bu sevgini möhkəm nikah münasibətlərində axtarırlar. Müasir cavanlar ehtiraslı məhəbbət əsasında yaranan nikaha bir qədər ehtiyatla yanaşırlar, belə ki, ehtirasın uzunömürlü olmadığını bilirlər. Molyerin dövründə izdivac məhəbbətin sonu kimi əlamətdar idi. Bu günsə nikah sevginin başlanğıcıdır. İki nəfərin uğurlu ittifaqı bu gün həmişə olduğundan daha səmimidir, çünki bu, eyni vaxtda bədənin, ruhun və zəkanın birgə ittifaqıdır. Balzakın dövründə öz arvadına dəlicəsinə aşıq olan ərə gülməli adam kimi baxırdılar. Bu gün pozğunluq və əxlaqsızlıq roman səhifələrində gerçək həyatda olduğundan daha çoxdur. Hazırkı dünya sadə dünya deyil; həyat həm kişidən, həm də qadından hər şeyi tam şəkildə tələb edir, buna görə də getdikcə dostluq telləriylə möhkəmləndirilən, qarşılıqlı meyl və ruhi bağlılığa əsaslanan nikah fransız qızlarına sevgi problemlərinin ən yaxşı həlli kimi görsənir. Əlvida.

BƏDBƏXTLİKLƏRİN NİSBİLİYİ HAQQINDA

Möhkəm bağlandığım qadın dünən təsadüfən öz məxmər paltarını harasa ilişdirib cırmışdı. Üzücü dram bütün gecəni davam elədi. Hər şeydən öncə paltarındakı bu köndələnə yırtığın hansı şəkildə əmələ gəldiyini qadın heç cür başa düşə bilmirdi. O, belə hesab edirdi ki, yubkası həddən artıq dar olub və gəzinti zamanı... və hər necə olsa, tale necə də amansızdır! Axı bu paltar onun ən yaraşlıq geyimi – məşhur dərziyə sifariş etmək qərarına gəldiyi ən sonuncu libaslarından idi. Bir sözlə, çarəsiz bir bədbəxtlik.

– Cırılan yeri niyə tikməyəsən ki?

– Ah, bu kişilər! Onların heç nədən anlayışları yoxdur. Axı yamanmış yer dərhal gözə çarpacaq.

– Bir az məxmər parça alın və eninə zolağı əvəz eləyin.

– Siz nə danışsınız? Eyni rəngli iki məxmər lap az da olsa, çalarına görə mütləq bir-birindən fərqlənəcək. Paltarın ayağındakı qara məxmər bir az yaşıla çalacaq. Bu dəhşətdir. Mənim bütün rəfiqələrim bunu dərhal görəcəklər, dedi-qodu baş alıb gedəcək.

– Mikelancelo heykəli yapmaqçün aldığı mərmər qaymasının damar və çat yerindən xeyir çıxartmağı bacarırdı. O, materialın bu qüsurlarını əlavə gözəllik mənbəyinə çevirə bilirdi. Qoy paltarın bu yırtıq yeri də sizi ruhlandırın, sizə əlavə ilham versin. Siz də ixtiraçılıq edin, ora tamamilə başqa bir parça tikin. Hamı elə düşünər ki, bunu özünüz qəsdən, bilərəkdən etmisiniz və sizin bu təşəbbüsünüz hamıda heyranlıq doğurur.

– Necə də sadələhvəsünüz! Bütövə təzad təşkil etməyən detal yalnız o zaman gözə girməz ki, eyni tondan və üslubdan olan hansısa əlavə paltarın başqa bir yerində olsun – jaketin qatlanma yerində, paltarın yaxalığında, yaxud kəmərin yerində. Ancaq bu, ayrıca zolaqdır... Cəfəngiyata bax! Bəyəm mən yamaqlı paltarda gözə bilərəm?

Bir sözlə, mən bəlanın çarəsizliyi ilə razılaşmalı oldum və onda təsəlli verən şəxs öz yerini moralistə verdi.

– Qoy olsun! – mən ucadan dedim. – Doğrudan da, bədbəxtlik baş verib. Amma ən azından onunla razılaşın ki, bu heç də ən böyük bədbəxtlik deyil. Sizin paltarcınız cırılıb? Mənim dərin təəssüfümü qəbul edin, amma eyni zamanda orasını da düşünün ki, sizin qarnınız, yaxud avtomobil qəzası nəticəsində üzünüz cızıla bilər; sizin ciyərlərinizə soyuq dəyə, yaxud siz zəhərlənə bilərsiniz. Düşünürəm ki, sağlamlıq sizdən ötrü paltardan daha əhəmiyyətlidir; gözünüzün qabağına onu da gətirin və bir anlığa fikirləşin ki, məxmər paltarın əvəzində siz dərhal bir neçə dostunuzdan məhrum ola bilərsiniz. Nəhayət, o barədə də fikirləşin ki, biz çox dəhşətli dövrdə yaşayırıq, elə çətin bir dövrdə ki, hər an müharibə başlaya bilər – sizi həbs edib həbsxanaya ata bilərlər, sürgün edə bilərlər, öldürə bilərlər, tikə-tikə doğraya bilərlər, yandırır külə döndərə bilərlər. Onu yadınıza salın ki, min doqquz yüz qırxıncı ildə siz hansısa paltarcınızı deyil, əlinizdə-ovcunuzda olan hər şeyinizi itirmişdiniz, özü də

bütün bu itkiləri siz dedikcə mərdanə – mənim bu gün də heyran qaldığım bir rəşadətlə qarşılamaşdınız...

– Siz nəyə işarə vurursunuz?

– Vur-tut ona işarə edirəm ki, insan həyatı çətindir, məxmər cırılır, insanlar isə ölürlər – bu isə son dərəcə kədərli. Amma başa düşmək lazımdır ki, bədbəxtliklər cürbəcür olur. «Mən onların ehtiyaclarının müdafiəsini məmnuniyyətlə öz əllərimə alaram, – Monten deyirdi, – ancaq istəmirəm ki, bu ehtiyaclar mənim başıma çıxsın, yaxud xirtdəyimə dirənsin». Monten bunu nəzərdə tuturdu: «Mən Bordo şəhərinin meriyəm, sizin xəzinəyə dəymiş ziyanın aradan qaldırılmasına həvəslə girişərəm. Ancaq mən buna görə özümü həlak edib sağlamlığımın axırına çıxma bilmərəm». Bu sözlər hazırda tamamilə sizə də tətbiq edilə bilər. Mən sizin təzə paltarınız üçün məmnuniyyətlə pul ödəməyə hazırım, amma bu itkiyə... milli, yaxud beynəlxalq fəlakət kimi yanaşmaqdan imtina edirəm.

Ey mənim yad rəfiqim, bəla piramidasının altını üstünə çevirməyin və altı yanmış piroqu, sapı qaçmış corabları, heç bir günahı olmayan adamların qovulmasını və təhlükə altına düşən sivilizasiyanı tərəzinin eyni gözünə qoymayın. Əlvida.

UŞAQ HƏSSASLIĞI HAQQINDA

Böyüklər çox tez-tez uşaqların dünyasının bir addımlığında qərar tutur, lakin onu dərk etməyə can atmırlar. Uşaq isə, əksinə, bu vaxt öz valideynlərinin dünyasını çox diqqətlə müşahidə edir; o, bu dünyanı dərk etmək və qiymətləndirmək istəyir; onların yanında valideynlərin ehtiyatsızlıq edib ağızdan qaçırdığı ifadələri uşaqlar göydə qapırlar, həmin ifadə özünəməxsus tərzdə anlaşılır və uşaq təsəvvüründə uzun müddət yaşayan dünyanın müəyyən şəklini yaratmış olur. Bir qadın öz səkkizyaşlı oğlunun yanında deyir: «Mən ana olmaqdan daha çox, qadınam». Bununla o özü də istəmədən, ola bilsin ki, uşağına, az qala, bütün ömrü boyu qanı dayanmadan axacaq bir xətər yetirir. Mübaliğədir? Yox, düşünürəm ki, mübaliğə olsun. Uşaqda körpəlikdə yaranmış dünya haqqındakı bədbin təsəvvür, ola bilsin ki, sonradan yaxşılığa doğru dəyişəcək. Ancaq bu proses üzücü və tədrici olacaq. Əksinə, əgər valideynlər uşağa onun şüurunun təzə-təzə oyandığı vaxtlarda insanların sadəqəlbliyi və həssaslığı barədə inam aşılamağa nail olublarsa, deməli, bununla onlar öz oğlanlarının, yaxud qızlarının xoşbəxt böyümələri üçün kömək ediblər. Müxtəlif hadisələr sonradan uşaqlığı xoşbəxt keçən adamları da peşman edə bilər; həyatın faciəvi sifəti və insan təbiətinin qəddar tərəfləriylə gec və ya tez onlar da toquşacaqlar. Ancaq gözləndiyinin əksinə olaraq, bütün mümkün xoşagəlməzlikləri ən yaxşı keçirən məhz uşaqlığı sakit tərzdə, ətrafdakılara sevgi və inam havasında keçmiş adamlar olacaq.

Biz uşaqların yanında əhəmiyyət vermədiyimiz ifadələr işlədirik, uşaqlar üçünsə həmin ifadələr tam gizli mənalı sözlər kimi görənir. Bir müəllimə mənə belə əhvalat danışmışdı: O, kiçikyaşlı şagird qızdan xahiş etmişdi: «Pərdələri arala, işığın bizim otağımızda peyda olmasını təmin et».

Qız tərəddüd içində yerindəcə donub-qalmışdı.

– Mən qorxuram...

– Qorxursan? Niyə axı?

– Bilirsiniz... Mən Müqəddəs Kitabda oxumuşam ki, Rahil Veniaminin işıqlı dünyaya gəlməsini təmin edən kimi özü dərhal öldü.

Evlərində sobanın üstündəki saata həmişə «Mariya Antuanetta», yataq otağındakı mebelə isə «On altıncı Lüdivik» deyildiyini eşidən bir oğlan uşağı axırda zənn etmişdi ki, onun öz adı Fransua olduğu kimi, sobanın üstündəki saatın da adı Mariya Antuanettadır. Təsəvvür etmək çətin deyil ki, elə ilk fransız tarixi dərslərindəcə ondan ötrü ev əşyaları mənasında olan adlar qanlı və kədərli hadisələrlə qarışmış onun xəyalında necə əcaib obrazlar yaradacaq.

Uşaqların beynində nə qədər söylənməmiş əndişələr, nə qədər təsəvvürəsiğmaz anlayışlar gizlənmişdir! Xatırlayıram ki, təxminən, beş, ya altı yaşım olanda bizim şəhərimizə bir teatr truppası qastrola

gəlmişdi və hər yerdə «Boşanma sürprizləri» adlı tamaşanın afişaları yapışdırılmışdı. Mən o zaman «boşanma» sözünün nə mənə kəsb etdiyini anlamırdım, amma dumanlı hissiyyatım mənə deyirdi ki, bu, yaşlıların sirləri üzərindən pərdəni götürən cəlbədidə və qorxulu olan yasaq sözlərdən biridir; və teatr truppasının gəldiyi həmin gün şəhər bərbəri qısqanclıq ucbatından öz arvadına tapançadan bir neçə dəfə atəş açmışdı. Bu hadisə barədə mənim yanımda danışmışdılar. O zaman mənim uşaq təxəyyülümdə bir-birindən xeyli uzaq olan bu faktlar öz aralarında necə, hansı şəkildə əlaqə tapmışdı? İndi dəqiq bilmirəm. Amma xeyli vaxt fikirləşmişdim ki, boşanma elə bir cinayətdir ki, bu zaman ər öz təqsirkar arvadını öldürür və bu, Pon-de-l'Er teatrının səhnəsində, birbaşa tamaşaçıların gözü qarşısında icra olunur.

Aydındır ki, ən həssas valideynlər də öz uşaqlarının beynində fəvqəltəbii təsəvvürlərin və sadələvə gümanların doğulmasına mane ola bilməz. Məlumdur ki, həyatı təcrübə çox asanlıqla ötürülmür, hər kəs həyat dərslərini müstəqil şəkildə qavrayır, amma heç olmasa, uşağın təsəvvürünü bu cür təhlükəli qidalardan qorumağa çalışın. Biz öz uşaqlarımızı bu ağır sarsıntılardan yalnız onda xilas edə bilirik ki, bir şeyi heç zaman yaddan çıxarmayaq: uşaqlar kəskin marağa malikdirlər və bizdən daha həssasdırlar. Bu – analar üçün dərslərdir. Əlvida.

OYUN QAYDALARI HAQQINDA

Bilmirəm, siz hərdən radioda «Şənbə söhbəti» verilişinə qulaq asırsınızmı? Bu verilişdə Arman Salakru, Rolan Manuel, Andre Şamson, Klod Moriak və sizin sadıq bəndəniz çıxış edirlər. Biz hər şey barəsində danışırıq: teatr haqqında, kitab yenilikləri haqqında, rəssamların əsərləri haqqında, konsertlər haqqında, eləcə də özümüz barəsində. Bir sözlə, bu, qabaqcadan məşq edilməmiş həqiqi söhbətdir – bir fincan qəhvə süfrəsi arxasında beş dostun elədiyi söhbətə bənzər təbii söhbət. Şəxsən mən özüm bu söhbətdən həzz alıram və öz müsahiblərimlə mikrofon arxasında hər dəfə sevinclə görüşürəm. Alen deyirdi ki, dostluğu çox vaxt şərait yaradır: liseydə, alayda və s. Bu zəruri görüşlər də bizi dostlaşdırmışdı. Bu günlərdə Klod Moriak bir tezis irəli sürüb. Mənim fikrimcə, bu çox doğru tezisdir. O, belə deyirdi: «Cəngavər romanlarında təsvir olunan kurtuaz məhəbbəti bir oyundur – orta əsrlər dövrünün məhəbbət haqqındakı yozumlarından üzü bəri qaydaları dəyişdirilməmiş özünəməxsus bir oyun. Bu oyunlar XVII əsrdə – «Astreya»da da belə idi, «Klev şahzadəsi»ndə də; onlar hətta romantiklərin əsərlərində də bu cürdür, hərçənd orada daha böyük pafosla ifadə olunmuşdu; Marsel Prustun Svanının davranış və nitqini müəyyən edən də odur. Bu ənənə tələb edir ki, sevgililər təkcə bir-birinin bədəninə deyil, niyyətlərinə də qısqanclıqla yanaşsınlar; sevgilinin alnındakı kiçik bir bulud kölgəsi də həyəcan doğursun; sevgili varlığın istənilən kəlməsi diqqətlə düşünülüb öyrənilsin, onun istənilən hərəkəti izah olunsun; xəyanət barədə fikirdən, təkcə elə fikirdən adamın rəngi ağarsın. Molyer hissələrin bu cür ifadəsini ələ salırdı; Prustun əzabkeşlərə yazdığı gəlirdi; lakin tam bir neçə əsrin müddətində nə yazıçılar, nə də oxucu kütləsi oyun qaydalarının özünü şübhəyə məruz qoymamışdılar. Bizim günlərimizdə yeni təsir yaranıb: gənc müəlliflər köhnə oyun qaydalarını qəbul etmirlər; bu, o demək deyil ki, onlar bu mövzuya marağı itiriblər, sadəcə, onlar qaydaların məcmusunu dəyişdiriblər. Qadın bədəni çimərliklərdə hamının nəzərləri üçün açıqdırsa, hansı qısqanclıqdan söhbət gedə bilər...»

Bu yerdə mən Moriakin sözünü kəsdim ki, Viktor Hüqonun bizim günlərimizdə həqiqətən yazıla bilməyəcək nişanlı qıza məktubundan sitat gətirim. Bu məktubda yazıçı həmin qızı kəskin tərdə qınayır, ona görə ki, qız küçədə gedərkən bulaşmasın deyər paltarın ətəyini bir azca yuxarı qaldırmışdı və bu vaxt istər-istəməz topuqları çılpaq qalmışdı. Bu hərəkət Hüqonu elə qəzəbləndirmişdi ki, o, qızın ağ corablarına nəzər yetirən hər hansı təsadüfi yolçunu öldürə bilər, yaxud özünə qəsd edərdi. Gənc yazıçılar üçün oyun qaydaları, deyəsən, belədir ki, onlar hər hansı qısqanclığı büsbütün istisna edirlər və sevdikləri personajların aşıqanə macərələri barədə ədəbsizcəsinə mühakimə yürütməyi özlərinə rəva bilirlər. Bütün bunlar kurtuaz məhəbbəti ilə heç cür bir araya sığışmır. Çünki telefonçuların ifadə etdiyi kimi, yalnız «iki abunəçi arasında» mümkün olan bu təkrarsız hiss ancaq iki nəfərin qismətidir. Müasir romanın ikinci yarısında bir qayda olaraq aşıqlar özləri üçün məhəbbət kəşf edirlər. Onlar vəfa

və sadıqlıyın gözəlliyini, bir-birinə bağlılığın şirinliyini, hətta qısqanclıq iztirablarını da candərdi, sanki, çox könülsüz etiraf edirlər. Amma onlar romantiklərin və hətta Prustun qəhrəmanlarından daha təmkinli, daha dözümlüdürlər; onlar öz hissləri barəsində süni laqeydlik və bir qədər istehza ilə danışırlar, hər halda, sözdə bu, belə görünür. Onlar məhəbbətə yumorla yanaşırlar. Bu əcaib uzlaşma gözəllikdən məhrum deyil; onun öz gözəlliyi var.

Bu yenilikdirmi? Mən buna tam əmin deyiləm. Xanım de Lafayetdən tutmuş Luiza Vilmorenə qədər oyunun qaydaları heç zaman belə ciddi olmayıb. Anqlosakslar öz atəşin hisslərini açıq-aşkar ifadə etməkdən çoxdan, lap çoxdan imtina ediblər.

Kurtuaz məhəbbətinin ənənələri ilə yanaşı, İntibah dövründən gələn başqa bir sevgini də görmək olar. Benvenuto Çellininin və hətta Ronsarın əsərlərindəki sevgi əhvalatları o qədər də romantik görünür. Stendalın, yaxud (bizim günlərimizdə) Monterlanın digər qəhrəmanları orta əsrlərin sevgi traktatlarının deyil, İntibah dövrünün sevgi oyunlarının qaydalarına riayət edirlər. Bu qaydalar çox tez-tez dəyişdirilib, onlar gələcəkdə də dəyişəcəklər. Mən hazırkı gənc yazardan yeni «Adolf» və yeni «Svan» gözləyirəm və onun böyük uğur qazanacağına qabaqcadan əminəm.

Çünki oyunun qaydaları dəyişsə də, istinad nöqtəsi elə əvvəlki kimi qalır. Həmin istinad nöqtəsi sizsiniz, ey mənim qiymətli xanımım. Əlvida.

MƏZƏLİ CƏHƏTLƏRİ İSTİFADƏ ETMƏK BACARIĞI

Ey mənim qəlbimin yad qadını, siz hiss etmisinizmi ki, bizim qüsurlarımız da uğurlarımız qədər, bəzən hətta uğurlarımızdan da artıq dərəcədə xoşagələn ola bilər? Axı uğurlar sizi göylərə qaldırmaqla yanaşı, bir başqasını alçaltmış olur, halbuki bu vaxt çatışmazlıqlar başqalarının sizə qərəzsiz şəkildə gülməsinə imkan verməklə onları öz gözlərində göylərə qaldırır. Naqqallığı, çərənçiliyi qadına bağışlayırlar, haqlı olmasını isə – bağışlamırlar. Bayron «paraleloqram şahzadəsi» adlandırdığı arvadını tərək etdi, çünki o çox sirayətəddici və ağıllı qadın idi. Yunanlar Aristidi məhz o səbəbdən xoşlamırdılar ki, hamı onu Ədalətli adlandırdı.

Viktor Hüqo özünün «Görünən faktlar» əsərində parlaq siyasi karyera əldə etmiş hansısa cənab de Salvandi haqqında danışır. O, nazir olub, akademik olub, səfir olub, «Fəxri Legion»un «Böyük xaç» ordeninə layiq görülüb. Deyə bilərsiniz: bütün bunlar böyük şey deyil; ancaq bütün bunlardan başqa, o, üstəlik, qadınların arasında uğur qazanmışdı, bu isə artıq çox dəyərlı şeydir. Bax həmin o Salvandi xanım Qaylın müşayiəti ilə ilk dəfə cəmiyyətdə görünəndə məşhur Sofi Ge ucadan bildirmişdi: «Əzizim, amma sizin bu istiqanlı yeniyetməyinizdə o qədər məzəlilik var ki! Onun maneraları ilə məşğul olmaq lazımdır». «Allah, özün saxla! – xanım Qayl çığırmışdı. – Onu özünəməxsus şeylərdən məhrum etməyin! Yoxsa onda nə qalar? Axı ona uğur gətirən elə məhz bu özəlliklər olacaq...» Xanım Qaylın nə qədər haqlı olduğunu gələcək təsdiqlədi.

Anri de Juvenel bir vaxtlar mənə danışmışdı ki, cavanlıqda, jurnalist işlədiyi vaxtlarda Kalvadosdan olan Anri Şeron adlı bir deputatın parlamentdəki ilk addımları onu mat qoyub. Həmin bu Şeron saqqallı imiş, yekə qarnı varmış, əyninə də həmişə köhnə dəbli pencək geyinərmiş; o, masanın üstünə çıxaraq var səsiylə «Marselyeza» oxumuş və təmtəraqlı nitq söyləmişdi. Klemanso onu hərbi nazirin köməkçisi vəzifəsinə təyin edəndə isə Şeron təcili olaraq əsgər kazarmalarına yollanmış və əsgər yeməklərinin dadına baxmışdı. Jurnalistlər onu lağa qoyurdular; Juvenel fikirləşib ki, onun haqqında məqalə yazmaq maraqlı olardı və bu məqsədlə də Şeronla görüşmək qərarına gəlmişdi – Şeron onu açıq-saçıq bir görkəmdə qarşılamışdı.

– Bilirəm, cavan oğlan, – Şeron ucadan deyib, – siz ondan ötrü təşrif buyurmusunuz ki, mənim nə qədər məzəli olduğuma əmin olasınız... Hə, necədir? Əmin oldunuzmu?.. Amma mən axı özümü bilərəkdən gülməli aparıram, çünki – yaddan çıxarmayın, cavan oğlan! – bu paxıl ölkədə gülünc görsənmək məşhurlaşmağın yeganə təhlükəsiz üsuludur.

Bu sözlər Stendalı heyretə gətirərdi. Amma məzəli görünmək heç də zəruri deyil, yəqin, siz özünüz də

hiss etməsiniz ki, bəzi qəribəliklər, orijinal geyim tərzı kişiyə, yaxud qadına onun talantından daha çox şöhrət qazandırır. Ömründə Andre Jidin əsərlərini oxumayan minlərlə adama bu yazıçının başına qoyduğu meksikan fetr şlyapası və qısa plaş çox yaxşı tanış idi. Uinston Çörçill – böyük natiqdir, ancaq o, insanları yaxşı tanıyırdı və özünün əcaib şlyapasından, əndazəsiz qalın siqarından, kəpənək qalstukundan və «V» hərfi şəklində tutduğu barmaqlarından son dərəcə məharətlə istifadə edirdi. Mən ingiliscə bircə kəlmə də bilməyən Londondakı bir fransız səfirini tanıyırdım, əvəzində o çox dəbdəbəli, diqqətçəkən bantı olan xallı qalstuk taxırdı ki, bu da ingilislərin qeyri-adi dərəcədə xoşuna gəlirdi; və o, öz səfir vəzifəsində kifayət qədər çox qaldı.

Restoranda nahar edən adamlara diqqətlə göz qoyun. Sizcə, metrdotellər ən çox kimin böyür-başında vurnuxacaq, ən yaxşı xidməti kimə göstərəcəklər? Hər şeydən razı görünən imkanlı adamamı? Heç də yox. Ən qəribə, ən ədabaz adama. Tələbkar oldunsa – deməli, adamları maraqlandıracaqşan. Nəsihət: özünü təbii aparın və əgər bu, sizə xasdırsa, bir az da obrazlı. Buna görə sizə minnətdar olacaqlar. Əlvida.

TAMAŞALAR HAQQINDA

Siz öz əriniz, yaxud dostlarınız üçün tamaşa düzəldirsinizmi, xanım? Hərçənd sizin görkəminiz Minervanın görkəmidir, əgər siz onların üstünə qaçmasanız, mən son dərəcə təəccüblənərdim. Tamaşa qadınların sevimli silahıdır. O, qadınlara imkan verir ki, onlar bir dəfəyə qısa emosional partlayış yolu ilə, tam narazılıqla öz istəklərinə nail olsunlar – halbuki sakit vəziyyətdə buna nail olmaq üçün onlara bütöv ayları, illəri boş-boşuna yelə vermək lazım gəlirdi.

Elə tezqızıışan kişilərə rast gəlmək olur ki, onlar mübahisədən həzz alırlar və öz davranışlarıyla hətta qadını da ötüb-keçərlər. Həmin tündməzaclıq onların cavablarında da sezilir. Belə mübahisələr qarşılıqlı kobud ittihamlırsız ötüşmür. Dava-dalaşdan sonra hiddət öləziyir, hər ikisinin ürəyi yüngülləşir və barışıq kifayət qədər zərif olur. Mən xeyli qadın tanıyıram ki, onlar tamaşa düzəldərkən hətta döyüləcəklərindən də qorxmurlar. Onlar hətta gizləncə bunun həsrətini də çəkirlər, ancaq bunu istədiklərini heç vaxt dilə gətirib etiraf etməzlər. «Bəs əgər mənim xoşuma gəliirsə ki, mənə əzişdirsinlər?» – bu da həmin çətin tapmacanın açarı. Vurulan şillə kişidə hər şeydən öncə gücü – mənəvi və fiziki – qiymətləndirən qadınların yalnız hissələrini istiləşdirir.

– İyrəncliyə, alçaqlığa bax! – siz heyrlə bildirəcəksiniz. – Mənə əl qaldıran kişi mənimçün mövcudluğunu itirərdi.

Siz səmimi-qəlbədən belə düşünürsünüz, amma tam əminlik üçün özünüzü sınağınız lazımdır. Əgər sizin nifrətiniz öz təsdiqini tapsa, bu, o deməkdir ki, sizdə məğrurluq hissiyyatdan daha güclüdür. Normal kişinin tamaşaları görünən gözü yoxdur. Tamaşalar onu təhqiramiz vəziyyətdə qoyur, çünki bu zaman kişi, adətən, təşəbbüsü əldən vermiş olur. Axı təkminli ər öz uçayağının arxasından ona bol-bol söyüşlər yağdıran qəzəblənmiş pifiyanın qarşısında necə duruş gətirsin? Bir çox kişilər fırtına qopan kimi dərhal aradan çıxmağı üstün tuturlar, ya da qəzeti açıb oxumaqla baş verənlərə laqeyd qalmağa, əhəmiyyət verməməyə çalışırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, uğursuz düzəldilən tamaşa adamı tez bezdirib təngə gətirir.

Təkcə elə tamaşa sözünün özü bizə çox şeyi izah edir. O, aktyorlardan iqtibas edilmişdir. Effekt doğurması üçün tamaşa ustalıqla oynanılmalıdır. Üst-üstə yığılmış əsəbin çıxış üçün yol axtarması səbəbindən – boş, xırda şeylərdən başlayan tamaşa ən ağır xatirələrdən qidalanmaqla, çoxdankı incikliklərə, umu-küsülərə köklənməklə, ətrafdakı hər şeyi hönkürtüyə qər q etməklə yavaş-yavaş ətə-qana dolmalıdır. Sonra münasib məqamda dönüş baş verməlidir; vay-şivən, haray-həşir başa çatmalı, onun əvəzinə səhnəyə dalğınlıq və səngimiş qüssə çıxmalıdır; budur, artıq ilk təbəssüm də peyda oldu və hər şeyin son həddi kimi ehtirasın partlayışı qaçılmazdır.

– Ancaq bu cür tamaşa düzəltmək üçün qadın qabaqcadan düşünülmüş plan əsasında hərəkət etməli və həmişə də özünü ələ almağı, idarə etməyi bacarmalıdır...

Siz haqlısınız, xanım. Çarə nədir – teatrdır! İstedadlı aktrisa həmişə özünə hesabat verir, nə danışdığını

və hansı hərəkəti etdiyini ölçüb-biçir. Ən yaxşı tamaşalar – bilərəkdən hazırlanan və incə şəkildə oynanılan tamaşalardır. Bu tamaşanı təkcə qadınlar oynayırlar. Dahi sərkərdələr – Napoleon, Liote – nadir hallarda, yalnız buna zərurət olduqda hirslənib özlərindən çıxırdılar. Amma bu vaxt onların hiddəti bütün çərçivələri uçurub dağıdırdı! Bərk hiddətlənmiş vəziyyətdə Liote öz marşal kepini yerə çırpmış və sonra da ayaqlamışdı. Həmin günlərin birində o, hələ səhər erkən öz çaparına demişdi: – Mənim köhnə kepimi mənə gətir.

Ondan nümunə götürün. Öz hiddət və qiyamınızı mühüm şəraitlər üçün qoruyub saxlayın: öz göz yaşlarınızın keşişi olun. Tamaşalar nadir olduqda effekt doğurur. Az qala, hər gün ildirilər guruldayan ölkələrdə onlara heç kim fikir vermir. Özümdən misal gətirmək istəmirəm. Təbiətim etibarilə mən az hiddətlənən, gec qıcıqlanan adamam, lakin mənim də ildə bir və ya iki dəfə özümdən çıxmağım olur – aşkar ədalətsizlik və cahillik əndazəni aşanda, məni adi sakitlikdən məhrum edib təbdən çıxaranda. Belə günlərdə ətrafımdakı adamların hamısı mənə güzəştə gedir. Gözlənilməzlik – qələbənin girovlarından biridir. Tamaşalar az, lakin parlaq olmalıdır, xanım. Əlvida.

QIZIL MİSMAR HAQQINDA

Nəhayət ki, siz mənə cavab verdiniz! Əlbəttə, aydındır ki, adınızı bildirmədən. Naməlum qadın mənimçün naməlum olaraq da qalır. Amma indi mənə ən azından sizin xəttiniz tanışdır və bu xətt mənim xoşuma gəlir. Düz, aydın, oxunaqlı hərflər – ədəbli, nəzakətli, abırlı bir adamın xətti və həm də abırlı bir qadının xəttimi? Ola bilsin! Mümkündür! Amma öz məktubunuzda siz mənə qeyri-adi bir sual verirsiniz.

«Artıq beş ildir ki, – siz öz məktubunuzda yazırsınız, – mənim həssas və ağıllı bir dostum var. O, demək olar ki, hər gün mənim yanımda olur, hansı kitabları oxumağım barədə, teatrda hansı tamaşalara baxmağım haqda mənə məsləhətlər verir, bir sözlə, mənim asudə vaxtımı xoş bir tərzdə doldurmağa çalışır. Biz heç vaxt dostluq sərhədlərindən kənara çıxmırıq; onun məşuqəsi olmağa mənim meylim-həvəsim yoxdur, lakin o, buna cəhd edir, inad göstərir, az qala, məni didib-parçalayır; o təsdiqləyir ki, məndə məğrurluq ehtirasdan çoxdur və o, bundan dözülməz dərəcədə əziyyət çəkir; deyir ki, bu vəziyyət uzun müddət davam edə bilməz və günlərin bir günü mənimlə görüşməyə son qoya bilər. Bu şantajın qarşısında güzəştə getmək lazımdır? İyrənc, amma düzgün sözdür, çünki çox gözəl bilir ki, onun dostluğu mənimçün zəruridir. Bir halda ki o, nəşə başqa şeyə cəhd edir, onda, görünür, mənim dostluğumu yetərincə qiymətləndirmir – belə deyilmi?..»

Xanım, mən bilmirəm siz Sent-Bövün «Qızıl mismar» povestini oxumusunuz, ya yox? O, bu povesti ondan ötrü yazıb ki, sizinlə münasibətdə olan dostunuz kimi eyni münasibətdə olduğu bir qadını fəth etsin. Bir qədər ovçu Dianaya uyğun gələn, uşağı olmayan və öz yaşından cavan görsənən füsunkar gənc qadın sevginin sonuncu bəxşisindən imtina etməklə onu olmazın əzablara düşür etmişdi; o, ən usta fəndlərlə arzu edilən lütfkarlığı əldə etməyə can atırdı. «Çoxdan tanıdığın və sevdiyini otuz beş-qırx yaşlı qadına – qoy lap bircə dəfə olsun! – sahiblənmək elə bir şeydir ki, mən həmin şeyi dostluğun ikilikdə vurulmuş qızıl mismarı adlandırırım».

Sent-Böv belə hesab edirdi ki, bu «qızıl mismarla» bənd edilmiş zəriflik sonradan insanın bütün ömrü ərzində, sadəcə, minnətdarlıq, dostanə bağlılıq, yaxud maraqların birliyi əsasında yaranmış hissiyyatdan daha etibarlı qalır. Öz fikrinin təsdiqi üçün o, XVIII əsrin gözəl bir yazıçısının sözünü misal çəkirdi: «Hansısa on beş dəqiqə çəkən intim yaxınlıqdan sonra bir-birini hətta sevgiyə də deyil, ən azından cazibə ilə doyduran iki adam arasında elə bir etibar, elə bir ünsiyyət rahatlığı, bir-birinə qarşı elə bir incə diqqət yaranır ki, belə bir şey heç onillik möhkəm dostluqdan sonra da peyda ola bilməzdi».

«Qızıl mismarın» bu problemi indi sizin də qarşınızda durur, xanım. Mənim başa düşdüyümə görə, sizin dostunuz da sualı eynən Sent-Bövün Sofi Luvre d'Arbuvil dövründə qoyduğu kimi qoyur; şıltaqlığı ona daim məmnunluq bəxş edən (ola bilsin, hətta buna görə özünə hesabat verməyən), lakin onu doydurmayan işvəkar bir xanımla rastlaşmaqla kişi, həqiqətən də, Tantal əzabları çəkir. Amma hər

necə olsa da, mən «qızıl mismara» inanmıram. İlk təcrübə nadir hallarda ən uğurlusu olur. Belə ki, bu cür mismarlarla dolu bütöv bir taxta parçası tələb olunur.

Doğrusuna qalsa, əgər sizin dostunuz özünün təsdiq elədiyi kimi belə dözülməz əzablara məruz qalıbsa, onda gərək sizin müqavimətinizi çoxdan dəf edəydi. Qadınlar dost kimi qalmağın mümkün olduğu həssas kişiləri intuitiv şəkildə hiss edirlər. Hərçənd bu, onların özlərini hətta bir qədər təəccübləndirir (bir ingilis xanım platonik məhəbbətin mahiyyətini belə izah etmişdi: «Qadın kişinin nə istədiyini anlamağa can atır, halbuki kişi heç nə istəmir»), amma hər necə olsa, onlar tamamilə məmnundurlar və hətta yaranmış vəziyyətdən sui-istifadə edirlər. Lakin əsl sevgilinin peyda olması yetər ki, «dostluq əlamətlərinə» dərhal da əlvida deyilsin, dərhal xitam verilsin. Şatobrianın öz istəyinə nail olduğu həmin dəqiqədən etibarən Jülyetta Rekamyə təkcə ona məxsus olmağa başladı. Jülyetta sevgi çiçəklərini uzun müddət toxunulmaz saxlamağa cəhd etsə də, sonradan əmin olmuşdu ki, elə bəhrə də yaxşı şeydir. Əgər bacarsanız, bundan səmərəli dərs götürün. Ən yaxşı falları tapmacalar vasitəsilə izah edirlər. Əlvida.

MÜHAZİRƏÇİNİN GƏLİŞİ HAQQINDA

– Səncə, bu odur?

– Buna əminəm.

– Amma görkəmindən heç də yazıçıya oxşamır.

– Onun görkəmi qayğılı adamın görkəmidir... O, bizi axtarır... Salam, hörmətli metr.

– Ah! Salam... Siz cənab Bernarsınız?

– Özüdür ki var. Bu isə mənim xanımağımıdır... O, heç cür inanmaq istəmirdi ki, siz – elə sizsiniz...

Şəkillərdə siz əslində olduğunuzdan yaşlı görünürsünüz... Səfər sizi çox yormadı ki?

– İt kimi yorulmuşam... Bütün günü yoldayam... Cəndərdi nahar... Bir sözlə... Amma mühazirənin başlanmasına qədər mənim hələ iki saat vaxtım var, dincəlməyə imkan taparam.

– Deyək ki, bu iki saat olmayacaq... Sizi mehmanxanaya yola salmazdan qabaq mən sizə zalı göstərmək istərdim... Zalı görmək sizin ürəyinizcə olacaq, sizə xoş olacaq.

– Düzünə qalsa, yox... Axı bundan adama xoş olmur...

– Son dərəcə mütəəssirəm, cənab metr, amma bizim ora baş çəkməyimiz vacibdir. Mən görüş barədə cənab Blavski ilə, kinoteatrın sahibi ilə şərtləşmişəm və o, indi bizi gözləyir... Bilirsiniz, cənab Blavski çox küsəyən adamdır, hər şey tez xətrinə dəyir... Üstəlik də, hörmətli metr, yaxşı olar ki, yerindəcə mən sizə bəzi şeyləri izah edim... Bizim zalımız böyükdür, amma akustikası elə də fərli deyil... Bərkdən danışmaq lazım gələcək və həmişə də masanın böyründə dayanmaq, azacıq sola tərəf üz tutub danışmaq lazımdır...

– Güman edirəm ki, heç olmasa, səhnə sizdə qızdırılır, mən bu yaxınlarda zökəm olmuşdum və mənim həkimim...

– Təəssüf ki, yox. Ümumi istilik sistemi əlbəttə ki var, amma işləmir... Yeri gəlmişkən, zal ağzınacan dolu olanda tez qızır... Di gəl ki, bədbəxtlikdən, bu axşam adam çox olmayacaq.

– Niyə ki, bilet az satılıb?

– Çox az satılıb, cənab metr, çox az... Cəmiyi iyirmi beş, uzaqbaşı otuz bilet... Amma narahat olmayın, mən bundan xəbər tutanda göstəriş verdim ki, zalın boş görünməməsi üçün məktəblərə və kazarmalara havayı giriş biletləri göndərsinlər.

– Sizdə həmişə belə olur?

– Yox, nə danışırınsınız, hörmətli metr, bizdə mühazirələrin böyük uğurla keçdiyi hallar da olub... Lakin bu axşam meriyanın konsert salonunda Jak Tibo çalacaq. Bələdiyyə teatri isə burada qastrolda olan Barenin truppasının ifasında «Çətin vaxtlar» tamaşasını göstərəcək... Ona görə də mühazirə, təbii ki...

– Bəs siz qabaqcadan konserti təşkil edənlərlə və teatrın direktoru ilə danışa bilməzdiniz?

– Burada məsələ müəyyən qədər siyasət məsələsidir, hörmətli metr... Siz axı özünüz yaxşı bilirsiniz ki, yerli ədavət nə deməkdir... Hər nə cür olsa da, biz, onsuz da, çox adam yığa bilməzdik. Mühazirənin mövzusu – «Stendalin romanları» – burada çox az adamı cəlb edir... Sizi ruhdan salmaq istəməzdim,

hörmətli metr, amma razılaşın ki, belədir... Yox, bizim tərəflərdə başqa mövzularda mühazirələri xoşlayırlar; məsələn, «1900-cü ilin mahnıları» mühazirəsinin vallaqla dinlənilməsi, yaxud deyək ki, «Türkiyədə məhəbbət»... Lakin mən şübhə etmirəm ki, hər şey yaxşı olacaq və mühazirəyə gələnlər peşman olmayacaqlar... Bircə o pisdir ki, bizim üçün bu, bir qədər bahadır, axı bizim cəmiyyət elə də varlı deyil.

– Mən çox dilxoram... Sözü düzü, sizin dəvət blankınızda oxuyanda ki, bəs özünüzü ədəbi-bədii cəmiyyət adlandırırırsınız, fikirləşdim və belə qərara gəldim ki, Stendal...

– İndi mən sizə hamısını izah edərəm... Ədəbi cəmiyyət – mənim rəhbərlik etdiyim bir qrup dostdan ibarətdir; hər bir mühazirə bizə məşhur bir adamla... yaxud tanınmış şəxslə daha yaxından tanış olmağa münasib imkan yaradır... Məsələn, bu axşam, lap əgər mühazirə xüsusi uğur qazanmasa da, biz sizinlə birgə şam yeməyindən, sadəcə, məmnun olacağıq...

– Necə ki? Hələ şam yeməyi də olacaq?

– Bəli, hörmətli metr, saat səkkizin yarısında.

– Amma mən mühazirədən qabaq heç vaxt yemək yemirəm.

– Öz işinizə baxın, cənab metr, necə xətrinizdir... Biz yeyərik, siz də danışırsınız...

– Şam yeməyi səkkizin yarısındadır?.. Axı artıq saat yeddidir! Mən, heç olmasa, yol paltarında qala bilərəmmi?

– Cəmiyyətimizin üzvləri kostyumda olacaqlar, amma lektor smokinq geyinməlidir... Burada qayda belədir... Amma vaxtımız kifayət qədərdir... Mühazirənin vaxtı saat doqquzun yarısına təyin edilib, bizdə isə camaat elə də dəqiq deyil... Əgər biz mühazirəni ona on beş dəqiqə işləmiş başlasaq, sizin dinləyicilərin əksəriyyəti, onsuz da, yenə gecikəcək.

– Deməli, mən saat on birə on beş dəqiqə işləmiş boşalacağam?

– Bəli, amma mühazirə başa çatandan sonra, yəqin ki, kitablarına avtoqraf yazdırmaq xahişi ilə sizə bir xeyli yaxınlaşanlar olacaq... Sonra isə saat on birdə cənab Perş sizə bir-iki qədəh şampan təklif etməyə hazırlaşib.

– Kimdir ki, bu cənab Perş?

– Necə yəni, hörmətli metr, siz bəyəm cənab Perşlə tanış deyilsiniz? O, bizə deyib ki, siz uşaqlıq dostusunuz. Guya, siz altıncı sinifdə birgə oxumusunuz.

– Əgər belə deyibsə, deməli, belə də var... Amma sizdən xahiş edirəm cənab Perşi dilə tutasınız ki, bizim köhnə dostluğumuzun xətrinə özünün bu səmimi niyyətindən imtina etsin... Mən dincəlməyə ehtiyac duyuram.

– Mümkün deyil, hörmətli metr... Cənab Perş bizim mesenatlardan biridir... Bax, bu da zal... Yox, bu afişə kinofilmin afişəsidir...

Etiraf etməliyəm ki, qerida, mən bu həftə mühazirə oxumağa getmişdim və tamamilə yorğun və üzgün halda geri qayıtdım. Əlvida.

SUBAYLAR HAQQINDA

Bir vaxtlar mən qocaman bir nazirlə tanış idim və onun məmnuniyyətlə təkrarladığı fikirlərdən biri belə idi ki, işgüzar adam gərək heç bir halda evlənməsin. «Faktları təhlil edin, – o, mənə deyirdi. – Nəyə görə mən çətin siyasi karyeranın gedişatında öz sakitliyimi və fikir aydınlığımı qoruya bildim? Ona görə ki, bütöv bir mübarizə günündən sonrakı axşam mənim imkanım olurdu ki, kitabı açım və bütöv gərginliyi yaddan çıxarım; ona görə ki, mənim böyrümdə həmkarlarıma uğurlarını xatırlatmağa, yaxud haqqımda yüksək təbəqənin qonaq otaqlarında danışılan yaramaz söhbətləri təkrarlamağa daim hazır olan şöhrətpərəst və qırsaqqız arvadım yox idi... Yalqız kişi bəxtiyardır».

Amma neyləsə də, o, məni inandıra bilmədi. Mən yaxşı başa düşürəm ki, subay adamın çiyinləri əlavə yüklə yüklənməyib. O, gündəlik məişət qayğılarından, ailə çəkişmələrindən azaddır. Özü üçün həlledici məqamda uşağın xəstələnməsi, yaxud hansısa ailə mübahisəsi nəticəsində qəfildən sıradan çıxmaq

təhlükəsi onu gözləmir. Ancaq subay adam qadın şıltaqlıqlarından bəyəm bu dərəcədəmi azaddır? Əgər o, müqəddəs adam deyilsə, onun həyatında mütləq hansısa bir qadın peyda olacaq, məşuqə isə qanuni arvadın daha təhlükəlidir.

Qanuni arvadın, heç olmasa, öz əri ilə aralarında ümumi maraqları mövcuddur; o, əri ilə bir yerdə qocalır və onu başa düşməyi öyrənir. Cavanlığına və gözəlliyinə görə seçilmiş məşuqə isə yaşlaşanda ciddi həyəcan doğuracaq. Aydın ki, istisnasız qaydalar yoxdur. Görkəmli Amerika aktrisası Rut Dreyper çox incə bir məzhəkədə işgüzar kişi həyatının zəhlətökən arvadın, işgüzar katibənin və ona sığal çəkib sakitləşdirən məşuqənin arasında necə qurulduğunu nümayiş etdirdi. Həyatda hər şey olur və qanuni arvad da hərdən daimi qıcıqlandırıcıya çevrilir. Amma həqiqətdə bu çox nadir hallarda baş verir. Tarixə nəzər salın. İngiltərədə, demək olar ki, bütün görkəmli dövlət xadimləri evli olublar. Ledi Pil, ledi Bikonsfild, missis Qladston əla arvadlar olublar. Fransada Gizo, Tyer, Puankare, bir sözlə, bütün «vacib» dövlət xadimləri də evli idilər. Düzdür, Qambetta və Brian evli deyildilər, ancaq nə bilmək olar, bəlkə, Qambetta da, Brian da evlənsəydilər, onlar daha vacib rol oynayırdılar?

Subay adama həmişə hansısa natamamlıq xasdır: onun bəşər cinsinin digər yarısına qarşı baxışları ya romantik, ya da tənqidi olacaq. Bunun üstünə onu da əlavə edin ki, onun uşaqları heç zaman yaxından izləmək, onların tərbiyəsinə nəzarət etmək, onları anlamaq, başa düşmək imkanı olmayacaq. Elə isə subay adamı tamamilə bitkin birisi saymaq olarmı? Monterlan özünün çox gözəl «Subaylar» romanında qeyri-adi bir məharətlə, demək olar ki, hər bir subay adama xas real həyatdan bixəbərliliyi təsvir edib: onun dünyası sünilikdən yaranıb və hansı tərəfə sıçrasa da, axırda yenə həmin yerə, həmişə eyni nöqtəyə qayıdan rezin topu xatırladır. Bu fikrə etiraz etmək mümkündür ki, Balzak həyatının böyük hissəsini subay keçirib, bununla belə, ailə həyatının səhnələrini ondan yaxşı heç kəs təsvir edə bilməyib. Bu doğrudur, ancaq o, Balzaktır – ona onca kəlmə kifayət idi ki, ər-arvad cütlüyünün həyat mühitini yaratsın. Adi adam üçünsə təkcə elə bir qadını – öz arvadını axıradək dərk etməyə əlli il güclə çatar. Əlvida.

ROMANLAR HAQQINDA

Siz məndən soruşursunuz ki, romanlar necə yazılır? Əgər mən bunu bilsəydim, xanım, onda mən onları yazmazdım. Bu, qətiyyənlə zarafat deyil, sözlərimi qeyri-ciddi qəbul etməyin. Mən belə güman edirəm ki, öz peşəsinin texnikasına son dərəcə yaxşı bələd olan hər bir romançı günahkardır.

İşlənmiş, necə deyərlər, qurulmuş romanlar da mövcuddur. Belə romanlarda yazıçı müəyyən tezis təsdiq etməyə can atır. Hansısa personaj Şəri təcəssüm etdirir (melodramda xəyanətkar yaramaz, ekzistensialist romanda «əclaf»); digər personajlar – Ləyaqəti, Azadlığı, İnamı, yaxud İnqilabı (qəhrəmanların xarakteri dövrə görə dəyişir). Sonda Xeyir bu və ya digər şəkildə qələbə qazanır, zəfər çalır, romançı isə məğlubiyyətə məruz qalır.

Başqa bir yazıçı yalnız «firma» reseptlərindən istifadə edir: «Gənc qızların ən gözəlini götürün. Böyük müsibət və əzablardan sonra ona öz adaxlısını qarşılamaq imkanı verin. Qıza rəqib qismində məşum bir qadın seçin. Uzunsürən mübarizə. Saysız-hesabsız gözlənilməz dəyişikliklər. Son anda paklığın, bəkarətin təntənəsi. Oxucu kütləsinin zövqünü yaddan çıxartmadan bütün bunları həssaslıqla müxtəlif dozalarda bir-birinə qatın. Bütün ömrünüz boyu bu resepti işlədin. İyirminci variantda sizin rifahınız yaxşılaşacaq və möhkəmlənəcək».

Üçüncü bir müəllif tarixi mövzunu seçir, bir qayda olaraq, tragizm və mənəviyyat azadlığı ilə dolu dövrləri. (Fransa inqilabı dövrünün zindanlarını – hərəkət üçün xüsusi münasib fon: sevgi əhvalatları gilyotinlə qonşuluqdadır; Napoleon imperiya sının müharibələri də işə yarayar – burada düşmən üzərində qazanılan qələbələrlə qadın üzərində qazanılan qələbələr bir-birini əvəz edir; digər dövrlər də yaxşı materiallar verir: İngiltərədə Bərpaçılıq əxlaqsızlıqla müşayiət olundu, XV Lüdovikin hökmranlığı, yaxud səltənət dövrü Maral parkı və dar çevrədə şam yeməkləri ilə məşhurdur, İkinci imperiya kurti zan kalarla ad-san çıxarmışdı.) Hadisələrin cərəyan etdiyi dövrü müəyyənləşdirəndən sonra müəllif öz kitabında eyni dərəcədə ədəbsiz və amansız, eyni dərəcədə qarşısızalmaz qadın

qəhrəmanı yerləşdirib oturdu və hər otuz səhifədən sonra bu canalıcı xanımı növbəti aşnasıyla bir yatağa salır. Yüz min tiraja söz yoxdur – təmin olunub! Hər üç cilddən sonra dövrü dəyişin. Bu reseptlər üzrə şedevrlər yox, sərvət yaradırlar. Gözəllik mənbələri çox dərinlərdən püskürür, onlar sirs pərdəsinə bürünüb. Həqiqi roman onu yaradanın daxili tələbatına cavab verir. Stendalın, Balzakın, sanki, onlara öz həyatlarını yenidən, başqa maska altında yaşamağa imkan verən əsərlər yaratmaq xoşuna gəlirdi. «Parm monastırı»ndakı yaraşığı gənc, italyan zadəganı Fabrisio – Stendalın özüdür; varlı bankirin övladı, gənc və gözəl leytenant Lüsüen Leven – Stendalın özüdür. «Yazıçı taleyin ədalətsizliyinə görə imkan daxilində özünü mükafatlandırır». Bəzən maskanın altına boylanmaq çətin olur. «Madam Bovari – mənəm» – Flober deyirdi. Məhz buna görə də «Madam Bovari» şedevrdir. Ona lazım olan süjetin tapıldığını yazıçı necə bilir, necə öyrənir? Bax bu cür: əgər süjet üzərində düşünərkən həyəcan keçirirsə. Əgər mövzu onun qəlbinin həssas tellərini titrədirsə, ürəyində əzablı, yaxud xumar xatirələr oyadırsa, onda yazıçının şansı var ki, yazacağı kitab əla olsun və bir də iki mütləq şərtə əməl olunmalıdır – hadisələrdən bir qədər kənara çəkilmək lazımdır, yaxud Balzakın dediyi kimi, lazımdır ki, hər şey yaxşıca durulsun. «Poeziya – elə bir həyəcandır ki, bu həyəcanları artıq sakit halda xatırlayırsan». Əgər siz sevgilinizi lap elə indicə itirmisinizsə, dərhal qolunuzu çırmayıb roman yazmağa girişməyin. Yara hələ qan verir; onu qurdalamaq yox, sarımaq lazımdır. Yara qaysaq bağlayanda siz ona toxunarkən bundan acı bir məmnunluq duyacaqsınız. Ağrı o qədər güclü olmayacaq ki, sizdən iniltilər qopsun, amma yara sizdə oxumaq həvəsi oyatmaq üçün hələ kifayət qədər sızıltılı olacaq. «Oxumaq» sözü təkcə şair üçün deyil, romançı üçün də məqbuldur. İkinci şərt: romandakı hadisələrin dolayısı ilə sizin şəxsi həyatınıza münasibəti olmalıdır. Əgər siz, ey mənim füsunkar yad qadınım, roman yazmaq fikrinə düşsəniz, öz həyatınızın hadisələrini dəyişdirmədən şərh etməyin. Abır-həyanın məlum dərəcəsi sizi bundan çəkindirər, mən ən azından buna ümid bəsləyirəm. Sizin taleyinizə oxşar olan başqa bir taledən bəhs edin, – bu, sizə öz hisslərinizi söyləməyə imkan verəcək və eyni vaxtda illüziyalarınızı qoruyub saxlayacaq, sanki, sifətiniz maska ilə örtüləcək. Əgər uğur qazansanız, əlyazmanızı mənə göndərməyin. Mən, yəqin ki, onu itirərəm. Əlvida.

TALEYİ MÜƏYYƏN EDƏN DƏQİQƏ HAQQINDA

Gözəl yad qadın, doğru deyil ki, guya, bizlərdən hər birimizin həyatı bizim bu dünyaya doğulduğumuz ilk andan, yaxud hətta bir əsr öncədən nə dərk olunması, nə də məhv edilməsi mümkün olan bir qüvvə tərəfindən tam şəkildə və bütünlüklə müəyyən edilmişdir. Hansı dərəcədəsə bu, şübhəsiz ki, belədir. Səfeh kimi doğulsaydınız, sizin həyatınız da başqa cür olacaqdı, sizin gözəlliyiniz isə sizin təsir etmək gücünə malik olmadığınız valideynlərinizin xromosomlarının çulğaşmasının nəticəsidir. Bura onu da əlavə etmək lazımdır ki, bizim günlərimizdə cərrah sifəti yaxşıya tərəf dəyişdirə bilər, sima və ağıl insanları gözəlləşdirir və mənəvi rahatlıq üçün cizgilərdən oxunur. Qırx yaşdan sonra hər kəsin öz simasına görə məsuliyyət daşması fikri kimə məxsusdur? İnsanın «taleyə düzəliş vermək» qabiliyyəti hər şeydən öncə bizim hadisələrə necə reaksiya verməyimizə əsaslanır.

Bu hadisələr öz ardıcılığı ilə baş verir. Kimsə sizi sevir və sevgisini sizə etiraf edir. Amma müharibə onu sizdən oğurlayır; iqtisadi böhran onu müflis edir; onun həyatına başqa bir qadın daxil olur. Faktlar belədir. Lakin sizin bədbəxtliyinizin, yaxud xoşbəxtliyinizin səbəbləri təkcə bu çılpaq faktlarda deyil. Həmin hadisələrlə üzbəüz qalarkən sizin rəftarınız necə olacaq? Bax ən başlıca sual məhz budur! Əksər situasiyalarda həyatınızın sonrakı bütün gedişatının sizin tərəfinizdən qəbul ediləcək qərardan asılı olduğu belə bir dəqiqə – yeganə dəqiqə – mövcud olur. Mən onu taleyi müəyyən edən dəqiqə adlandırırım. Nəyə görə söhbət yalnız bircə dəqiqədən gedir? Dünya özü belə qurulub. Xoş təsadüfün iki dəfə təqdim olunması çox nadir hadisədir.

Müharibədə məhz bu cür olur. Marnadakı döyüş müharibənin gedişatını dəyişmək üçün yeganə şans idi və onu bir anda, bir göz qırpımında reallaşdırmaq lazım idi. Fon Kluk irəli çox sürətlə gəldi. Joffr və Qalyeni bundan istifadə etməyi bacardılar. Həmin gün – baxmayaraq ki hələ heç kim bunu düşünmürdü – Almaniya müharibəni udurdu. Eyni şey cinslərin «müharibəsində» də baş verir. Bir dəfə

elə bir an çatır ki, kişi nazını çoxdan çəkdiyi qadının gözlərində qəfildən hansısa bir acizlik, yumşaqıq görür: bu – onun qələbəsinin nişanəsidir. Burada çox şey öz rolunu oynayır: xoş təsadüf, kənar adamların yoxluğu, söhbətin ahəngi, oxunmuş kitab, hansısa jest. Bir sözlə, qadın onun ixtiyarındadır.

Amma əgər bu yeganə, bu uğurlu axşam biz onun hələ daha münasib şəraitlərdə və dəfələrlə təkrarlanacağını düşünərək xoş təsadüfə əlimizdən buraxırıqsa, biz bəxtimizə düşən fürsət payını qaçırmış oluruq, özü də həmişəlik. Qadın ya qəfildən silkələnib ayılar, ya mümkün təhlükələri yadına salar, ya da qətiyyətsizliyə görə onun bizdən zəhləsi getməyə başlayar. Ən başlıcası isə – qadın onu güzəştə sövq etmiş, təslimçiliyə meyilləndirmiş qeyri-adi şəraitin təsiri altından çıxar. Bu gün qələbə səy tələb etmirdi, şübhə doğurmurdu; sabah isə o əlçatmaz olacaq.

Mən dünən Meredithin çox gözəl bir əsərini – «Faciəvi məzhəkəçilər» romanını təkrar oxuyarkən taleyi müəyyən edən belə dəqiqə haqqında düşüncələrə daldım. Bu – kübar əsilli gənc bir qıza vurulmuş və artıq başqa birisinin nişanlısı olsa da, qızı öz gözəlliyi və talantı ilə fəth etməyi bacarmış alman mütəxəssisi və ictimai xadimi Ferdinand Lassalın həyatının təsviridir. Bir dəfə qız ona demişdi: «Mənim ailəmdə sizə ikrahla yanaşırlar; gəlin bir yerdə qaçaq!» O yubadırdı: «Nəyə görə sizin həyatınızı qalmaqla korlayaq? Bir neçə ay səbir edək və biz sizin valideynlərinizin razılığı ilə evlənərik». O, beləcə heç zaman heç nə əldə etmədi – nə razılıq aldı, nə arvad; qızın nişanlısı tərəfindən dueldə öldürüldü, vəssalam. Ah, məğrurluq və ehtirasın əcaib oyunu! Bədbəxt Lassal öz şərafətini qoruyarkən çox səfeh şəkildə məhv oldu; sevgilisi ondan ötrü göz yaşları axıtdı, amma artıq çox gec idi; qız sonradan qatilə ərə getdi.

Çox gec. Xanım, bu dəhşətli sözlərin qurbanlığına çevril mək dən özünüzü qoruyun. Mənə başqa bir oxşar hadisə də tanışdır: axırıncı müharibə vaxtı bir qadın onu sevən zabitdən ərə getmək təklifi almışdı. Qadın düşünmək üçün zabitdən yalnız bir gecəliyə möhlət istəmişdi və ertəsi gün zabitə yazmışdı ki, bəs bu təklifə razıdır. Lakin həmin gün – 1940-cı ilin 10 mayında almanların həmləsi başlandı və zabit cəbhəyə göndərildi; qadının məktubu it-bata düşüb ünvana çatmadı. İkiqat iflas ucbatından – öz ölkəsinə və öz hissələrinə görə ümitsizliyə düşən zabit ölümün nazını çəkməli oldu. Bu üzüyola xanım, bir qayda olaraq, öz kavalərlərini diqqətsiz buraxmır... Həmin qadının qismətinə acı peşmanlıq, təəssüf hissi düşdü. Çünki qadın bu nikahı çoxdan arzulayırdı, möhləti yalnız abır və ləyaqət hissəsinə görə xahiş etmişdi. Bəyəm elə həmin dəqiqə «hə» demək daha yaxşı olmazdı?

Nəsihət: mənə yubanmadan cavab verin. Əlvida.

ÇILPAQLARI GEYİNDİRMƏLİ

Görkəmli ingilis yazıçısı Corc Mur bir dəfə mənə danışmışdı ki, Amerika romançısı Henri Ceymsin kitabında «Mən çimərlikdə tamamilə soyunmuş bir qadın gördüm» cümləsini oxuyandan sonra ondan soruşub: «Henri, axı neyçün «soyunmuş»? Axı burada «çılpaq» sözü daha çox yerinə düşür. Çünki insan təbiətən çılpaqdır, paltar isə sonradan peyda olur». Qəliz və ciddi bir adam olan Ceyms bir qədər fikrə gedəndən sonra ona belə cavab verib: «Səhviniz var, Mur. Sivil ölkənin sakinləri üçün təbii vəziyyət – geyimli olmaqdır. Çılpaqlıq anormallıqdır».

Eyni fikrə mən başqa bir yerdə də – Alen-Furnyenin, çox güman ki, artıq unudulmuş əssəsində rast gəlmişəm. Onun mühakimələrini sitat gətirirəm: «Hazırda qadın bədəni – Pyer Luinin Qədim Yunanıstanda qazıb üzə çıxartdığı həmin o dil kumiri, həmin o çılpaq getera deyil». Don, yubka, korsaj xristian oğlan uşaqları üçün düzəldilmişdi ki, bu barədə qadın bədəninin mahiyyətindən bəhs edən əssədə deyilir: «Bütün qabıqlardan, örtüklərdən məhrum etməklə biz bu bədəni yaxşı öyrənə bilmərik; bax artıq neçə yüzilliklərdir bizim ölkəmizin iqlim şəraitinin təsiri altında onu paltara büküblər; erkən uşaqlıq çağlarımızdan biz qadın fiqurunu paltarda görməyə vərdiş eləmişik».

Hətta çılpaq qadın bədəni də, Alen-Furnyenin fikrincə, paltardan, onun müxtəlif atributlarından ayrılıqda təsəvvür olunmur. «Orta əsrlərin vitrajlarındakı abırlı və ciddi örtüklər qadın bədəninə öz formasını verib; həmin libaslarda qadın bədəni buxovlanmış, incələşmiş, demək olar ki, cisimsiz kimi

görünür».

Bu esse əsrin əvvəlində yazılmışdı. O vaxtdan bəri çox şey dəyişib; çimərliklər çılpaq bədənlərlə doludur, kinoekranlar gözəllik müsabiqələrinin kulislərini minlərlə tamaşaçının üzünə açıb, yunan nimfalarının memarlıq çılpaqlığı bizim müasirlərimiz üçün mücərrədlərdən çıxıb. Lakin sərbəstlik – nisbi anlayışdır. Bir xalq çılpaq bədənlə təmkinlə yanaşır, o biri xalq – yox. Andre Biyi bu anlayışın necə dəyişdiyini göstərən müxtəlif deyimləri bir yerə cəmləyərək «Həya» adlı bir kitabça nəşr etdirib. Həya təbiidirmi? Yox, bu hiss heyvanlara xas deyil. Onların çoxu yırtıcı quşlar azarlarını öldürərkən gizləndiyi kimi, cütləşərkən gizlənir, amma onların gizlənməyi utancaqlıqdan yox, o səbəbdəndir ki, bu vaxt düşmən üçün «dişbatan» vəziyyətdə olurlar. Öz bədənələrinə görə utancaqlıq hissi onlara yaddır. İnsan nəyə görə həyalı və utancaqdır? Qismən ona görə ki, ondan ötrü sevginin müəyyən zamanı mövcud deyil və hamı çılpaq olsaydı, insan cəmiyyəti böyük çətinliklər qarşısında, çox müşkül vəziyyətdə qalardı. İnsanlar abır-həya hissini itirəydilər, ailələrdə nə kimi dəhşətli münasibətlər ortaya çıxmazdı? Çılpaqlıq idarəolunmaz emosiyaları qıcıqlandırır o yadır, abırlı geyimlər isə bu emosiyaları sakitləşdirir.

– Siz belə düşünürsünüz mü ki, vərmiş təhriki, şirnikdirməni məhv edib aradan çıxarar? – məndən soruşurlar. – Çimərlikdə olarkən hansı adam artıq təkmil formasını almış qadın çiyinlərinə, yaxud onun çılpaq ombalarına diqqət yetirir?

– Çimərlik – dincəlmək və özünü sərbəst hiss etmək üçün bir məkandır, orada nə zəhmət çəkmək olar, nə də düşünmək.

Andre Biyi bizə təlqin edir ki, qadının geyinməyinin səbəbi başqa şeydədir: bu – onların öz nüfuzlarını qorumaq cəhdidir.

«Qadağa həvəs doğurur; pərdəyə kəskinlik verən məhz odur» – Monten belə hesab edir. Stendalın fikri isə belədir: «Utancaqlıq məşuqa zövq verir. O, özünə deyir: «Gör o necə də sevir! Mənim xatirimə hansı abır-həyanı dəf etməli olur!»

Biyi yekunlaşdırır: «Həyalı olduğunu hiss etdiyim qadın məndə maraqlı o yadır, çünki mən belə zənn edirəm ki, həya – romantik və melanxolik naturanın sadıq əlamətidir... Öz bədəninin sirləri üzərində əsən qadın öz hisslərində də heç vaxt xırdaçılığa yol verməz». Bu nöqtəyi-nəzər mənim ürəyimcədir; öz bədənini eynən incəsənət əsəri kimi bütün dostlara həvəslə nümayiş etdirən qrafinya de Kastilyonedənsə öz güclü daxili müqavimətini dəf edən xanım de Renal kimi bir vəhşi qadının sevimlisi olmaq mənim üçün daha xoşdur.

Başqa bir fərziyyə: utancaqlıq bədəndəki nöqsanların aşkar olunmaq, üzə çıxmaq qorxusundan yaranır. Bu doğrudurmu? Siz yaxşı bədən quruluşuna malik qadınların az utancaqlı olduqlarını hiss etmisinizmi, xanım? Mənə bu nöqtəyi-nəzər çox məhdud və ədalətsiz görünür. Tərbiyəsi, yaxud dini əqidəsi sayəsində əxlaqlı qadın öz formasının təkmilliyinə baxmayaraq, daim belə əxlaqlı olaraq da qalacaq. Bəli, həqiqətən də, çılpaqlığı insanın təbii vəziyyəti saymaq olmaz.

«Çılpaq deputatların iclas keçirdiyi parlamenti təsəvvür etmək mümkün deyil», – qəzəbli Svift deyirdi. Sizə belə mənzərəni görməyi arzu etmirəm. Əlvida.

TUTQUN SƏRHƏD

Dünyada hər şey hərəkətdədir, o cümlədən vaxt da; elə bir zaman yetişir ki, adam qarşıda onu ilk gəncliyin həmişəlik olaraq ötür-keçməsi barədə xəbərdar edən tutqun sərhədi hiss edir. Bu ifadənin müəllifi olan Konrad həmin tutqun sərhədi qırx yaşa aid edir. Emil Anrionun özünün «Hər şey lap elə indicə bitəcək» adlı çox gözəl romanında həmin sərhədi əlli yaşın yaxınlığına çəkir və mən məhz onun haqlı olduğu fikrindəyəm. Anrionun qəhrəmanı «sənin yamacla üzəşəği getdiyini, müvazinətini saxlamaq üçün bütün səylərin əbəs olduğu və amansız bir şəkildə ölümün ağışına yuvarlandığını həmin o üzücü hissiyatı» təsvir edir...

– Düzdür, siz mənim nevrasteniyadan əziyyət çəkdiyimi bildirəcəksiniz, – o, öz həkiminə deyir. –

Amma yox, bu, tamam ayrı şeydir. Mən bütün ömrüm boyu çox nikbin adam olmuşam, doktor, mənim giley-güzardan zəhləm gedir, mənə təsəlli verənləri görməyə gözüm yoxdur. Amma düzünü desəm, indi mənim vəziyyətim nəsə yaxşı deyil.

– Sizin neçə yaşınız var? – həkim soruşur.

– Qırx səkkiz, tezliklə qırx doqquz olacaq...

– Hə, bu, təxminən, belə bir yaşda başlanır...

Düşünürəm ki, adamların əksəriyyəti, hətta qalib təəssüratı bağışlayan bir çoxları da ümitsizlik «mərzini» məhz həmin sərhədi keçdikləri vaxt hiss etməli olurlar. Lap kiminsə həyatı nə qədər yaxşı təmin olunsa belə, yenə dəxli yoxdur, gənclikdə arzu edilənlə sonradan əldə olunan arasında kəskin fərq mütləq mövcuddur. Bizlərdən heç birimiz seçdiyimiz yolla axıradək tərəddüdsüz və yoldan sapmadan addımlamağı bacarmırıq. Qaz molekulu saysız-hesabsız təkanların təsiri altında öz trayektoriyasını hər an necə dəyişirsə, adamlar da daim təsadüflərin təsirini hiss edirlər.

«Nə baş verirsə versin, – gənc birisi bildirir, – mən filan-filan hərəkətlərə ömrümdə yol vermərəm...»

Siz onunla otuz ildən sonra görüşün və görəcəksiniz ki, məhz elə yol verməyəcəyi həmin hərəkətlərə yol verib. «Mən heç zaman aldadılmış qadın olmaqla razılaşmaram, bunu özümə heç vaxt rəva görmərəm və bu vəziyyətlə barışmaram» – otuz il əvvəl cavan, gözəl bir qız belə söyləmişdi. İndi o, əri tərəfindən tamamilə atılmış və buna fikir verməyi tədricən yadırgamış ağsaç bir matronadır.

«Tezliklə mənim əlli yaşım tamam olacaq», – Stendal kədərlə yazmışdı və bunun ardınca sevdiyi qadınların adlarını sadalamışdı. Hərçənd o özü üçün illüziyalar yaratmışdı – həmin qadınların heç biri xüsusi diqqətçəkən qadınlar deyildi. İyirmi yaşında olarkən Stendal böyük məhəbbət və qeyri-adi qadınlarla görüşlər barədə arzu edir, xam xəyallara qapılırdı. Özünün zərifliyi, sevgidən qeyri-adi dərəcədə yaxşı baş çıxartması və məğrur xasiyyəti ilə, əlbəttə ki, Stendal buna tam layiq idi. Lakin onun arzuladığı qadınlar peyda olmadı və öz sevgi macərələrini yaşamaq təsadüfünə malik olmadığından Stendal onları təsvir etməklə kifayətləndi; yazıçı yalnız tutqun sərhədi arxada qoyandan sonra yoluna çıxmayan böyük məhəbbət üçün göz yaşları axıtdı.

«Bu yaxınlarda mənim əlli yaşım tamam oldu» – yazıçı düşünür. Bəs o, nə yarada bilib? Nəyi ifadə etməyi bacarıb? Ona elə gəlir ki, hələ hər şeyi bundan sonra deyəcək, amma yazılması lazım olan kitablari o yalnız indi görməyə başlayıb. Bəs bundan ötrü yazıçıya nə qədər vaxt verilib? İndi onun ürəyi daha zəif döyünür, gözləri görməkdən qalır. On il? On beş il? «Sənət sonsuzdur, ömür qısa». Bir vaxtlar ona bayağı görünən bu kəlam birdən-birə böyük məna kəsb etməyə başlayır. Bəs özündə güc tapacaqmı ki, Prustun ardınca itirilmiş vaxtın axtarışına yollansın?

Öz saatlarını və dəqiqələrini belə asanlıqla yelə verən cavan adamlar bu haqda – bizim kimi özlərinin də nə vaxtsa adlamalı olacaqları həmin bu tutqun sərhəd barəsində heç olmasa, hərdən bir düşünməlidirlər. Sizə qalanda isə, querdia...

Amma deyəsən, qadınlar bu məsələnin üzərində düşünmürlər. Əlvida.

İZDİVAC UYĞUNSUZLUĞU HAQQINDA

Uyğunsuzluq – iki insanın heç cür razılığa gələ bilmədiyi və deməli, birlikdə yaşamağı bacarmadıqları bir vəziyyətə gətirib çıxaran xarakter və temperament ziddiyyətidir. Uyğunsuzluğun həqiqətən baş verməsi üçün aradakı ziddiyyət kəskin və barışmaz olmalıdır; əks təqdirdə, yəni əgər bu, belə olmasaydı, onu heç uyğunsuzluq adlandırmazdılar. Elə hallar olur ki, birgə ər-arvadlıq dövrünün ilk vaxtlarında bir-birinə qarşılıqlı vərdiş etmə tamamilə qeyri-mümkün olmasa da, çox çətin alınır. Bəzən bu, ər ilə arvad arasında sevginin olmaması səbəbindən baş verir. Kişi və qadın mühakimə əsasında nikah bağlayırlar; onlardan hər biri sərbəst və tənha həyata vərdiş edib; biri digərinin qəfil peyda olan istək və şıltaqlığı ilə hesablaşmaq zərurətini pis keçirir. Sevgi bu cür fədakarlığı asanlaşdırardı və təzə vərdişlərin yaranması özünü ləngitməzdi. Arada əvvəldən məhəbbət olmayanda isə ər ilə arvad arasındakı qarşılıqlı müqavimət daha şiddətli şəkildə üzə çıxır. Amma hər necə olsa, əgər birgə həyatın

gedişatında qarşılıqlı marağ yaranırsa, yaxud düşüncə barişdırıcı rol oynayırsa, onda hər şeyin qaydasına düşməsi mümkündür. Amma əgər nikahın üstündən keçən bir neçə aydan, yaxud hətta bir neçə ildən sonra da məlum olanda ki zaman heç nəyi yaxşılığa doğru dəyişmək iqtidarında deyil (ona görə ki, ər ilə arvad arasındakı ziddiyyətin kökləri artıq çox dərinlərə işləyib), bax onda bu vəziyyəti tam şəkildə uyğunsuzluq adlandırmaq olar.

Burada səbəblər müxtəlif ola bilər. İlk növbədə – zövqlərin əksliyi. Ərlə arvadın birgə həyata uyğunlaşmasından ötrü onların arasında ən azından minimal oxşarlığın olması lazımdır; misal üçün, Jorj Sandın nikahı, onun ailə həyatı üzərində düşünün. O, hələ lap gənclik çağında – on səkkiz yaşında – baron Kazimir Düdevana ərə getmişdi. Kazimir gözəl bir gəncdir və xanımını xoşbəxt eləmək istəyir; öz növbəsində, Jorj Sand da xoş niyyətlə nikah bağlayır və birgə ailə həyatına qədəm qoyur. Lakin o, ədəbiyyatı və musiqini qızgın ehtirasla sevən savadlı bir qadındır, Kazimir isə kitabın bircə səhifəsini çevirməmiş, yuxu onu tutur. Bir məsələ də var ki, Kazimir öz arvadına heyrandır və buna görə də xanımının xoşuna gəlməkdən ötrü var gücüylə çalışır, az qala, lap dəridən-qabıqdan çıxır. Jorj Sand ona Paskalı oxumağı məsləhət görür, elədirmi? Eybi yox, Kazimir bunu sınaqdan keçirir. Amma heyhat! Kitab onun əlindən sürüşüb yerə düşür və bu, arvadında ona qarşı ikrah yaradır.

Bundan başqa, Jorj Sand çoxlu roman oxuyub və fikirləşir ki, həyat bu romanlara uyğun gəlməlidir; o, ehtiraslı məhəbbətin həsrətini çəkir, istəyir ki, bu sevgi ən yüksək bir şəkildə ifadə olunsun. Bədbəxt Kazimirə isə zərif ehtirasların dili qətiyyətlə tanış deyil. Ondan ötrü ailədə sevgi – ər ilə arvadın təbii hüquqlarıdır. Ər arvadı öz ağışına alır və bununla da hər şey ifadə olunur, hər şey deyilmiş olur. Uyğunsuzluqdurmu? Bəli, uyğunsuzluqdur. Qabaqcadan söyləmək əsla çətin deyil ki, lap hər iki tərəfdən vaxtaşırı olaraq yetərinə xoş məramlar ortaya çıxsın belə, həmin nikah gəməsi ilk sualtı qayaya rast gələn kimi hökmən qəzaya uğrayacaq – o «sualtı qaya» isə hər hansı romantik bir gənc ola bilər. Bəzi hallarda ər ilə arvad arasındakı ziddiyyətin kökü heç də onların intellektual, yaxud emosional səviyyəsinin fərqi deyil, bunun əsasında vərdiş fərqliliyi durur. Ər qənaətcil və ehtiyatkar valideynlər tərəfindən tərbiyə olunub, arvad isə – kifayət qədər sərbəst həyat tərzi keçirən düşüncəsiz bir ananın tərbiyəsini görüb. Gənc xanımın ev işlərini, ailə təsərrüfatını idarə etmək vərdişi yoxdur, mədaxil və məxaricin haqq-hesabını aparmaq zərurəti onu darıxdırır, «ailə büdcəsi» anlayışı onun üçün mənasız şeydir. Belə ailədə münafişlər qaçılmazdır – onlar ara vermədən daim yaranacaq və çox tez bir zamanda xoşagəlməz problemə çevriləcək. Ər israr edəcək ki, ailənin bütün gəlir və məsrəfləri qeyd olunsun və bunlar bir-birinə uyğun şəkildə aparılsın, qadın isə bu qənaətcilliyi cılız qəddarlıq və acgözlük əlaməti sayacaq. Əgər onlardan heç biri öz vərdişlərini dəyişməsə, onda bu mübahisələr uyğunsuzluq törədə bilər. Eyni vəziyyət ər ilə arvadın hər ikisinin həyat ritmi son dərəcə müxtəlif olduqda da baş verə bilər. Bir anlığa təsəvvürünüzə işgüzar, çalışqan, əlindən hər şey gələn və öz həyatını bütün mümkün məşğuliyyətlərlə, müxtəlif maraqlarla doldurmağa çalışqan, səyahəti xoşlayan, daim şən ovqatda olan bir ər surəti canlandırın və onu süst, solğun, ləng, daim yorğunluqdan gileylənən və rahatlıq, dinclik həsrəti çəkən fleqmatik bir qadınla eyni tərəzinin gözünə yerləşdirin. Ər həmişə lap dəqiqəsinə kimi dəqiqdir, arvad isə hər zaman gecikir, vaxtın qədrini qətiyyətlə bilmir. Həyat ritminin bu cür oxşarsızlığı ucbatından yaranan toqquşmadan necə qaçmalı? Ola bilər ki, qarşılıqlı təkmin yoluyla; lakin əziyyətsiz, iztirablı keçinmək, onsuz da, mümkün olmayacaq. Əgər ümumi – yəni qarşılıqlı surətdə qəbul edilən həyat tərzi yaranmasa, əgər yaxınlıq bir-birindən bu dərəcədə fərqli adamların cütliyünü bir-birinə bənd edə bilməsə, bu halda uyğunsuzluq qaçılmazdır.

Hətta ər ilə arvadın xarakter və zövqləri arasında çox və ya az dərəcədə oxşarlıq olduğu təqdirdə belə, bir-birinə daban-dabana ziddiyyət təşkil edən siyasi baxışlar, yaxud dini əqidələr birgə ailə həyatı üçün ciddi təhlükə yarada bilər. Elə dövrlər olur ki, buna çox da böyük əhəmiyyət vermirlər, lakin belə mərhələlər çox nadir hallarda olur və qısa çəkir. Bizim dövrümüz tələb edir ki, hər bir şəxs həyatda müəyyən mövqe tutsun. Əlbəttə, düşünmək olar ki, dindar arvad Allaha inanmayan ərə mərhəmətlə yanaşsın, yaxud mütəxəssis-ər mühafizəkar dünyagörüşlü arvada qarşı təkmin nümayiş etdirdirsin. Amma bu «mərhəmətin» ömrü çoxmu uzun çəkəcək? Ərlə arvaddan hər hansı birinin «əminliyi» öz ardınca müəyyən davranışlar da gətirəcək ki, bu da digərinin qınağına səbəb olacaq. Müəyyən siyasi

oriyentasiya həmfikirlərdən ibarət böyük bir dost çevrəsinin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Belədə ərlə arvadın hansı birininə dostları, sadəcə, digərinin düşmənlərinə çevrilir. Güclü məhəbbət hissi hətta bu halda da tədricən (vaxt ötdükcə) ərlə arvadın baxışlarının yaxınlaşmasına xidmət göstərə bilər. Bu «zərif» arbitrin yoxluğu şəraitində isə ən yaxşısı riskə cəsarət etməməkdir. Çalışın ki, həmişə vacib həyati problemlərə baxışları axıradək olmasa da, sizinkiylə üst-üstə düşən kişilərlə (yaxud qadınlarla) nikaha girəsiniz. Əks təqdirdə sizi uyğunsuzluq gözləyəcək. Əlvida.

TEATR ƏHVALATLARI

Siz aktyorları sevirsinizmi, xanım? Şəxsən mən özüm onların dəlisiyəm və hər hansı başqa birisindən daha çox onlarla söhbətə üstünlük verirəm. Mənə elə gəlir ki, aktyorların öz şəxsi insani mahiyyətlərinin uydurulmuş personajlarla çox sıx şəkildə dolaşmaq düşməsi ən gözlənilməz və poetik effekt doğurur. Səhnəyə çıxana qədər son dərəcə ötkəm danışan canlı və büsbütün dünyəvi bir qadını Rasinin qadın qəhrəmanı ilə bir-birinə qərribə tellər bağlayır. Pirandellonun hər hansı dram əsərində olduğu kimi, gerçəkliyin uydurma ilə qeyri-adi tərzdə çulğışdığı müxtəlif teatral əhvalatlar mənə əsl məmnunluq bəxş edir.

Bu yaxınlarda məruzə oxumaq üçün Ruana getmişdim; biri qoca, digəri cavan olan iki aktyorun tamaşasından sonra onlar məni «boğazımı yaşlamağa» dəvət etdilər və teatr həyatından bir neçə maraqlı əhvalat danışdılar. Cavan aktyor təzəlikcə tamaşaya qoyulmuş bir pyesdə (deyərsən, bu, «Sadələvh qarımış qız» əsəri idi) yeniyetmə rolunu ifa etmişdi. İlk məhəbbətinin oxu daşa dəyən bu yeniyetmə özünə qəsd etmək fikrinə düşür və bu məqsədlə dostunun tapançasını ondan oğurlayır. Lakin məsələdən vaxtında xəbər tuturlar və dinclik bilməyən aşiqi o ki var tənbeh edirlər. Axırda tapançanın sahibi ona ciddi şəkildə deyir:

– Qaytar görüm mənim silahımı!

Yeniyetmə aşiq tam üzülmüş halda tapançanı ona uzadır.

– Bu çox qiyamət səhnə idi, – hadisəni nəql eləyən gənc aktyor öz söhbətinə davam etdi, – di gəl ki silahı qaytarmaq lazım olduğu məqamda mən ciblərimi eşləməyə başladım və qəfildən dəhşət içərisində dərk elədim ki, silahı götürmək yadımdan çıxıb: tapança kulisin arxasında qalıb...

– Dramatik vəziyyətdir! Bəs siz necə hərəkət etdiniz?

– Əvvəlcə qorxudan əsməyə başladım... Sonra, sanki, qəfildən ayıldım və başımı qürurla dikəldib: «Yox! – dedim. – Yox, mən bu tapançanı bir xatirə kimi saxlamaq istəyirəm... Amma sənə and içirəm ki, ondan heç zaman istifadə etməyəcəyəm».

Qeyri-adi dərəcədə şəhən ovqat!.. Bu əhvalat bir başqasını – Düma-atanın «Antoni» romantik dramının təqdimatı zamanı xanım Dorvalın başına gələn məzəli əhvalatı mənim yadıma saldı. O əsər yadınıza düşdü mü? Sonuncu səhnədə Adeli d'Ervenin məşuqu xəncəri qadının köksünə saplayır. Qadının əri – polkovnik d'Erve içəri girəndə qatil ona deyir: «O, mənə müqavimət göstərdi – mən də onu öldürdüm!» Ruandakı tamaşaların birində həmin pyesdə oynayan və teatrın direktorunamı, yoxsa tamaşaçılara görəmi (indi yadımda deyil) hirslənib özündən çıxmış Bokaj öz məşhur ifadəsini söyləmədən qaçıb səhnəni tərk etmişdi... Pyesin gedişatına görə artıq öldürülmüş olan Mari Dorval görür ki, Bokaj qaçıb səhnəni tərk etdi, polkovnik isə artıq səhnəyə çıxmaqdadır. İşlərin fırtınalı olduğunu başa düşən aktrisa çox soyuqqanlı bir tərzdə ayağa qalxır və ərinə deyir: «Mən ona müqavimət göstərdim. O, məni öldürdü...» Sürəkli alqışlar. Pərdə və tamaşaçı bunu təbii qarşılayır.

– Tamaşaçı HƏR ŞEYİ təbii görür... – qoca aktyor söhbətə müdaxilə etdi. – Simonanın, böyük Simonanın qənaəti sizə tanışdır mı? O deyirdi: «Tamaşaçı qulaq asmır, əgər qulaq asırsa, deməli, eşitmir, əgər eşidirsə, deməli, anlamır».

– Bir şey şəxsizdir: ən qərribə və inanılmaz olan teatrdə çox təbii qəbul edilir, – mən öz fikrimi bildirirəm. – İolanda Laffon mənə bir əhvalat danışmışdı. O, haçansa «Teatr dez, Arın» səhnəsində çıxış etmiş və «Düşkünlük» pyesində Jüditin rolunu oynamışdı; hadisələrin gedişatında həyəcədən başını itirmiş qadın səhnəyə qaçır və özünü alov bürümüş evin üstünə atır. Bundan az sonra səhnəyə

başqa bir aktyor çıxır və elan edir ki, «Jüdit öldü». Axşam tamaşalarının birində dolaşılıq düşmüşdü, həmin aktyor çəşarəq səhnəyə vaxtından qabaq çıxmışdı və elə Jüditin özünə demişdi ki, bəs «Jüdit öldü...» İolanda Laffon fikirləşmişdi ki, vəssalam, hər şey korlandı, hər şey puça çıxdı. Lakin zal buna heç bir reaksiya verməmişdi və beləcə, tamaşa öz axarıyla davam eləmişdi... Heç kim heç nə hiss etməmişdi, fasilə vaxtı da heç bir tamaşaçı bunu xatırlamamışdı. Teatrın gözəlliyi bax bundadır... Teatr əhvalatları uc-uca calanıb, onların sonu yoxdur. Əlvida.

İZDİVACIN SİRLİ MAHIYYƏTİ

Mənə məmnunluq bəxş edən asudə bazar günlərindən biri də bax elə bugünküdür, xanım. Pəncərəmin altındakı şabalıd ağaclarında artıq tumurcuqlar peyda olmaqdadır, onların ən tez cücərəni – hər bahar fəsli təbiətin təzələnməsindən xəbər verən ilk müjdəçi – artıq yaşılmağa başlayıb. Uşaqlarını balaca uşaq arabacıqlarında bazar günü gəzintisində çıxaran ailələr heç yerə tələsənə oxşamırlar. Telefonlar susur. Mənsə bilirəm ki, qarşıda düz on iki saat rahat və sakit vaxtım var. Bilsəniz, bu necə də qiyamətdir!

Mən kitabı açıb ondan həzz almağa hazırlaşırım; vaxtilə mən bu kitabın müəllifini – gözəl, həlim və kədərli qadını tanıyırdım. Onun hər şey barəsində qeyri-adi dərəcədə həssas mühakimələri vardı. Mən bilirdim ki, o, öz ərindən tam ayrılıqda, əsl tənhalıqda yaşayır. Ona görə də cildin «Səssizliyin əks-sədası» adlandırılması məni qətiyyənləndirmir. Necə də doğru deyilmişdir: sakitlik bizə öz sirli düşüncələrimizin əks-sədasını qaytaran gözəgörünməz divardır.

Kamilla Belgiz Juber kimi, Şardon kimi, bəzən də Sent-Böv kimi (o, zərif və həssas olduqda) düşünür. O, təbiət və sevgi haqqında öz ağıllı mühakimələrini söyləyir: «Sevən adam öz daxili «mən»-ini o dünyaya göndərir və bu dünyanın parıltısını görməyə ümid edir. Həqiqi məhəbbət iki nəfəri birləşdirir və bu adamlardan biri digərini özündən yuxarı qoymağı bacarmalıdır». Hə, sən nəinki o biri adamı qəbul etməlisən, həm də onu özündən yuxarı qoymalısən. «Məhəbbətin tükənməsi kədərli, çünki bəyəm sevmək o demək deyilmi ki, tədrisən dəyərinə itirən şeyin üzərində getdikcə daha çox əsənsən?»

O, Emersonun sözlərini misal gətirir: «Məhəbbət ötürür və o, nikahla başa çatır. İzdivacda məhəbbətdən yalnız kal meyvənin dadı qalır». Kamilla Belgiz sevgi və izdivacın bu cür ayrılığını qəbul etmir (və mən onunla razıyam). Sonra da yazır: «Lakin biz izdivacın o sirli mahiyyətini məhəbbət adlandırırıq ki, o, bir an da zəifləməyən duyğular tələb edir və onun ən yüksək pilləsinə elə inadkarlıqla can atır ki, burada hər bir uğursuzluq bizi işgəncələrə və alçalmalara məruz qoyur».

Elə bu yerdə mən Moris Teskin «Simona, yaxud izdivac xoşbəxtliyi» kitabını əlimə alıram (istirahət saatlarında bir neçə kitabı bu cür sərbəstcəsinə gözdən keçirmək necə də xoşdur). Üz qabığında Rodenin «Öpüş» rəsinin çox gözəl təsviri verilmiş bu kitab romandırımı? Daha çox mənsur poema, iki nəfərin harmonik birliyi haqqında himnə bənzəyir. «Siz, ey mənim əziz dostlarım, sevdiyim adamın adından sizə ərz edirəm ki, məhəbbətdə faciə yoxdur. Faciə yalnız sevginin yoxluğunda gizləniş. Parçalanmış, ikiyə bölünmüş duyğular xoşbəxtlik olmaya bilməz».

Xanım, siz dərhal hiss etdinizmi ki, öz hisslərini ifadə etmək manerasının da eynən mebel, yaxud təsviri sənət kimi bu və ya digər dövrə mənsubluğu mövcuddur? Mopassanın, sonralar isə Prüstun dövründə roman müəllifləri göstərirdilər ki, sevgi vur-tut illüziyadır, peşmançılıq, qısqançılıq və ruhi işgəncələr mənbəyidir. O ki qaldı nikaha – artıq bir neçə əsrdir ki, evlilik məzhəkə mövzusunda xidmət göstərməkdədir. Bizim günlərimizdə, «qara» sevginin bir neçə illik məskunluğundan sonra dönüş gözlənilirdi. Bu məsələdə dini əqidənin güclənməsi də, bizim başı bu qədər bələlər çəkmiş əzabkeş nəslimizə xas olan hiss və duyğulara ciddi yanaşma tərzi də öz rolunu oynayıb. Fırtına vaxtı insan istinad nöqtəsi tapmaq ehtiyacı hiss edir. Möhkəm məhəbbətdən, iki varlığın tam şəkildə qovuşmasından etibarlı nə ola bilər? Və bəyəm nikah, Alenin dediyi kimi, «illər ötdükcə daha da bərkəyən yeganə düyünlər» deyilmi?

Teskin qəhrəmanının və onunla birgə bir xeyli yaşının özləri üçün kəşf etdikləri bax budur.

Hazırda xoşbəxt nikahların dəbdə olduğu dövrdür, xanım. Siz, yəqin ki, deyəcəksiniz: «Roman müəlliflərinin işi heç də asan olmayacaq... Major tonlarda bəyaz simfoniya»... Qiyamət addır, amma belə adda kitab yazmaq asan deyil. Nə bilmək olar? Axı ağ rəngin nə qədər çalarları mövcuddur. Xoşbəxtlik yaz fəslə kimi öz simasını hər gün dəyişir. Ailə ocağında rahat keçirdiyim mənim bu bazar günüm əcəb qiyamət idi... Əlvida.

BAŞQA QADIN HAQQINDA

Birinci məktub

Başqa qadın hələ bəlli deyildi, hələ gözə görünmürdü, amma siz onun varlığını artıq güman edirdiniz. Bəzən meşənin içindəki çəmənliyin ot örtüyünün altından gözəgörünməz xırda çaylar axıb keçir, çəmənlikdə gəzərkən siz hiss edirsiniz ki, həmin yerdə ot daha qalın və daha hündür, torpaq isə bir qədər məsaməlidir və yeriyəndə adamın ayağı yerə batır. Bunlar yalnız əlamətlərdir, lakin bu əlamətlər heç də aldadıcı deyil: su haradasa, yaxınlıqdadır. Yaxud bəzən xəstəlik öncəsi, hələ naxoşluğun əlamətləri özünü göstərməyəndə siz, sanki, adət etdiyiniz öz gündəlik həyat tərzinizi yaşayırsınız, bununla belə, hansısa əzginlik, yorğunluq, səbəbsiz həyəcan artıq sizi gizli təhlükədən xəbərdar edir. – Mənə nə olub belə? – siz deyirsiniz. – Nəsə özümü yaxşı hiss eləmirəm. Elə onda da – ərinizin həyatında Başqa qadın peyda olanda da hər şey məhz bu cür olmuşdu. «Ona nə olub belə? – siz düşünmüşdünüz. – Nəsə qabaqkı kimi deyil». Bu vaxtacan əriniz axşamlar sizə gün ərzində gördüklərindən söhbət açırdı; hər şeyi təfəssilatı ilə danışmaq onun xoşuna gəlirdi (kişilər özləri barədə danışmağı xoşlayırlar); o, sizə özünün sabahkı planlarından dəm vurur, nə işlər görəcəyini bildirirdi. Yavaş-yavaş onun gündəlik axşam hesabları hansısa duman pərdəsinə bürünməyə başladı. Siz onun gündəlik məşğuliyyətində anlaşılmaz fasilələr yarandığını hiss etməyə başladınız. Amma izahatlarının zəifliyini o özü də başa düşürdü; bu və ya digər saatlar barədə yalnız üstədən ötüb-keçir, nəyisə çaşdırır, dolaşır qalırdı. Siz başınızı sındırmağa başladınız: «Onun gizlətməyə çalışdığı nədir?» Siz fikirləşirdiniz ki, onillik izdivac dövründə, birgə evlilik müddətində ərinizi yaxşı tanıyıb öyrənmişiniz. Siz onun nələrə meyil göstərib-göstərmədiyini bilirdiniz – işlə, siyasətlə, idmanla, bir az da təsviri sənətlə maraqlandığından, ədəbiyyata və musiqiyə isə heç bir həvəsi olmadığından xəbərdar idiniz. Di gəl ki indi o, kitab yeniliklərini həvəslə müzakirə etməyə başlamışdı. Qəfildən laqeyd tərzdə sizdən soruşurdu: «Bizdə Stendalın romanları varmı? Mən onları məmnuniyyətlə oxuyardım». Amma kim bilməsə də, siz axı yaxşı bilirdiniz ki, o, həmin kitabların bircə dəfə də olsun, heç üzünü də açmayıb. Əvvəllər sizin üst-başınıza biganə olduğu, bərbəzəyinizə fikir vermədiyi halda, indi o, qəfildən soruşub maraqlanmağa başlamışdı: «Sən niyə güllü materialdan paltar geyinmirsən? Belə parçalar əyində çox qəşəng görsənir». Ya da deyirdi: «Saçını qısa kəsdir. Bu at yalı artıq dəbdən çıxıb». Hətta onun siyasi baxışları da dəyişmişdi – indi o, qabaqcıl, mütərəqqi dünyagörüşlərə daha təmkinli yanaşmağa başlamışdı. Sevgi haqqında indi o, nə cürsə qəribə və qeyri-adi şövqlə, izdivac və ailə həyatı barədə isə nəzakətsiz danışdı. Bir sözlə, siz onu tanıya bilmirdiniz. Tezliklə son şübhələr dağıldı. Bir zamanlar möhkəm görünən torpağın altından indi su şırnaqları axıb onu yumşaltmışdı. Başqa qadın burada idi. Amma o kimdir? Siz ərinizin hər gün özü də istəmədən bildirdiyi məlumatlardan istifadə etməklə həmin qadını özünüz üçün təsəvvür etməyə, xəyalınızda onun simasını canlandırmağa çalışdınız. Həmin qadın, ola bilsin, cavan və gözəl, çox qəşəng geyinən və yaxşı görünən birisidir; savadlıdır, ya da özünü belə qələmə verməyin ustasıdır; özü də, yəqin ki, at sürür (çünki sizin atçılıq idmanından çoxdan imtina etmiş əriniz bir dəfə demişdi: «Həkim mənə fiziki yükümü artırmağı məsləhət görür, ona görə də təzədən at sürmək istədim»). Hər şeydən görüldüyü kimi o qadın Lüksemburq sarayı tərəflərdə yaşayır: tez-tez belə məlum olurdu ki, hansısa ən ağlagəlməz işlər sizin ərinizi məhz həmin məhəllədə olmağa məcbur edir. Sonra isə, günlərin bir günü, dostlarınızdan birinin evində nahar yeməyi vaxtı siz, nəhayət ki, o qadını

gördünüz. Ah! Onu tanımaq sizin üçün qətiyyənlə çətin olmadı, bundan ötrü xüsusi səy və bəsirət tələb olunmurdu. Heyhat! Ərinizin üzündəki ifadəyə diqqətlə baxmaq kifayət idi – əriniz həmin qadına öz baxışlarıyla sığal çəkirdi. O, qadınla mümkün qədər az danışmağa çalışırdı, lakin onlar, guya, bilmədən, təsadüfən bir-biri ilə qarşılıqlı mübadilə aparırdılar – gah güclə seviləcək baş yelləməklə, gah zorla nəzərəcarpacaq təbəssümlə. Elə düşünürdülər ki, heç kəs heç nə görmür, amma siz hamısını ürək ağrısıyla görürdünüz axı! Ev sahibəsi sizə bildirdi ki, Başqa qadın özü sizinlə görüşmək istəyib.

– Nəyə görə?

– Bilmirəm... o, sizin haqqınızda çox şey eşidib... və sizinlə tanış olmaqdan ötrü ürəyi gedirdi.

Öz müsahibinizin saxta və laqeyd tonundan siz dərhal başa düşdünüz ki, o da hər şeyi bilir. Siz eyni vaxtda həm sarsıldınız, həm də dilxor olub çətin vəziyyətə düşdünüz – hər şeydən əvvəl də ona görə ki, bu qadın sizin şəxsi ərinizi əlinizdən almağı özünə rəva görmüşdü. Özünü bu məsələdə hesabat vermədən siz artıq çoxdan elə fikirləşirdiniz ki, əriniz təkcə sizə məxsusdur, düşünürdünüz ki, o, sizin bir parçanızdır. Sizin gözlərinizdə o artıq başqaları kimi sərbəst adam deyildi, yox, o, sanki, sizin cisminizə çevrilmişdi. Ona görə də Başqa qadının onu sizdən qoparmağa – eynən sizin əlinizi kəsib qopartmaq, yaxud nişan üzüyünüzü oğurlamaq kimi – heç bir haqqı yox idi.

Sizi həmçinin o da çətin bir duruma salmışdı ki, Başqa qadın eyni vaxtda həm sizin xəyalınızda yaratdığı surətə uyğun gəlirdi, həm də özgə cür idi. Və doğrudan da, ərinizin yeni fikir və cəhdlərinin, hətta yeni sözlərinin mənbəyini dərhal aydın eləmək üçün ona qulaq asmaq kifayət idi. Qadın atlar və cıdır barəsində danışdı, sizin ərinizdə yaxın vaxtlardan bu qədər qeyri-adi maraq doğurmuş kitabların müəlliflərindən sitatlar gətirirdi. Amma siz onu da gördünüz ki, Başqa qadın heç də sizin qədər cavan, açıq söyləsək, heç də sizdən qəşəng deyil. Düzdür, onun alnı gözəl, gözləri ifadəlidir. Amma elə olanı budur. Onun ağzı sizə şəhvani və vulqar göründü. Danışığı canlı olsa da, duzlu deyildi və sizi çox tez darıxdırırdı. «Görəsən, bunda nə tapıb axı?» – siz çaşqın halda özünüzdən soruşdunuz.

Evinizə qayıdırdan sonra siz dərhal ərinizin üstünə atıldınız:

– O ər-arvad cütünü kim idi? Sən onları haradan tanıyırsan?

– İşgüzar münasibətlərdir, – əriniz mızıldandı və söhbətin mövzusu dəyişmək istədi.

Amma siz onu tənqə gətirməkdə ısrarlı idiniz.

– Mən o qadında xoşagələn bir şey görmədim. Hər şeydən göründüyü kimi, yamanca özündən müştəbehdir, amma düzünə qalsa, bundan ötrü heç bir xüsusi əsası yoxdur.

Əriniz səbrini basmağa cəhd göstərdi, ancaq onun marağı elə güclü idi ki, özünü saxlaya bilməyib sizə zidd getməyə başladı.

– Mən heç də sənə kimi düşünmürəm, onun barəsində ayrı fikirdəyəm, – əriniz laqeyd görkəm almağa çalışaraq sizə cavab verdi, – o, gözəl və çox məlahətli qadındır.

– Gözəldir! Sən, yəqin, onun ağzına fikir verməmişən!

O, hiddətlə çiyinlərini çəkdi və bir qədər özündənrazı halda cavab verdi:

– Əksinə, mən onun ağzının necə olduğuna çox yaxşı fikir vermişəm!

Siz ümitsizlik içində ağına-bozuna baxmadan rəqibi alt-üst eləməkdə (siz belə düşünürdünüz) davam etdiniz. Yorğun və üzücü səhnələrdən sonra əriniz də, siz də yalnız gecə saat ikidə yuxuya getdiniz.

Səhər əriniz sizə qarşı çox soyuq idi.

– Mən naharı evdə etməyəcəyəm, – o dedi.

– Niyə?

– Ona görə ki, mən naharı evdə etməyəcəyəm, vəssalam. Mən hələ ki öz başımın ağasıyam, ya yox?

Onda sizə çatdı ki, qabaqcadan böyük səhvə yol vermişiniz. Aşiq olmuş kişini sevgilisi barədə pis fikir söyləməklə ondan ayırmaq olmaz. Qadın onun gözündə gözəldir; siz deyəndə ki, bu, belə deyil, o, özünün aldandığını yox, onu fikirləşir ki, siz, sadəcə, həqiqətin gözünə düz baxmağı bacarmırsınız, ən başlıcası isə – bunu eləmək istəmirsiniz, çünki son dərəcə qısqancsınız. Biz hələ bu barədə danışacağıq. Əlvida.

BAŞQA QADIN HAQQINDA

İkinci məktub

Siz ağıllı qadınsınız və təhlükəni lazımcə dəyərləndirdiniz. Ah! Sizin birinci niyyətiniz onların həyatını dözülməz etmək oldu. Fikirləşdiniz ki, ərimi özümü izləməyə başlayım, yoxsa bunu bir ayrı adama həvalə edim? O qadının da əri var, özü də, yəqin, heç nədən şübhələnmir. Bax elə onun ürəyində həyəcan qığılcımı oyatmaq və arvadının hər addımına göz qoymağa onu məcbur etmək lazımdır – bundan asan nə var ki? Lakin tək qaldıqda siz uzun müddət kədərli düşüncələrə qərq oldunuz.

«Hə, mənim qısqanclıq üçün bütün əsaslarım var və mən onların həyatını zəhərləməyi bacararam. Amma bununla nəyə nail olacağam? Ərimin gözündə mən onunçün dünən axşamkı ərəfədə olduğu kimi – təəssüf doğuran bir əngəl, bir zəhlətökən, hətta bir ifritə kimi qalacağam. Hər necə olsa da, bu vaxtacı onu mənimlə birgə xatirələr, birgə vərdişlər və – belə düşünürəm ki! – səmimi duyğular bağlayırdı. O, mənim qarşımda öz günahını hiss edirdi, mənim iztirab çəkməyimdən özü də əzab çəkirdi və məni sevgidən məhrum etməyə hazırlaşdığı üçün mehriban davranışıyla qismən mükafatlandırmağa çalışırdı.

Hazırlaşdı?.. Yalnız hazırlaşdı? Onun dözüb durmadığını hələ heç nə sübut eləmir. Bu qadın, göründüyü kimi, o qədər də sərbəst deyil; ərim ondan da betər. Ola bilər ki, onlar hələlik yalnız gəzintilərlə, barda ara-sıra söhbət etməklə kifayətlənirlər... Əgər mən onu açıqlandırsam, ona mənim əsirim olduğunu hiss etdirmiş olaram, birdən onun da ağına gələr ki, məndən ayrılısın. Hərgah qadın da həmin fikrə düşsə, kim bilir, bəlkə, onda məsələ daha yoğunlayar, onlar daha uzağa gedərlər. Ola bilər ki, bizdə iş heç ayrılmağa qədər gedib çıxmasın, amma ehtiyatsız hərəkətə yol verməklə mən öz əlimlə ailəmizi dağıtmış olaram, halbuki bunun əvəzində bir qədər təmkinli olsam...»

Amma elə bu yerdə yeni hiddət dalğasından sizin ürəyiniz sancmağa başladı.

«Amma hər necə olsa, bu necə də haqsızlıqdır, xalis haqsızlıq! Mən bütün həyatımı ona gözüyumulu şəkildə vermişəm. Toyumuzdan sonra başqa kişilərə mən heç gözümün ucuyla da baxmamışam. Onlar mənə nəyə düz-əməlli kimi görünməyiblər, hamısı məni yalnız ərimə faydalı olduqları dərəcədə maraqlandırır, vəssalam... Amma mən haqlıydım? Bununla öz ərimə mənim tərəfimdən tam arxayınlıq hissi tələq etməmişdim?.. Rəfiqələrim məni tez-tez xəbərdar edirdilər: «Ehtiyatlı ol... Kişilər daim maraqlı və həyəcan hiss etməlidirlər. Əgər sən ərin üçün sirt olmaqdan çıxsan, onda bu sirt başqa yerdə axtaracaq...» Halbuki mənim əlimdə bu çox asan iş idi, elə indi də onun qəlbində qısqanclıq doğurmaq mənimçün sadə məsələdir... Özü də heç bir səfeh hərəkətə yol vermədən – sadəcə, başqa kişilərin zərif etiraflarına bir qədər az biganəlik göstərməklə... Onun bir neçə dostu hələ də mənim nazımı çəkməyə girəvə gəzir. «Axşam sizin evinizə baş çəkmək olarmı?» – onlar soruşurlar. – «Jak işgüzar səfərdə olduğu müddətdə sizi teatra apara bilərəmmi?» Mən həmişə boyun qaçırtmışam, ərimə sadıq qalmağı özümçün biryolluq qət etmişəm. Bəs əgər mən o təklifləri qəbul etsəydim və o da, öz növbəsində, mən sarıdan yüngülcə əzab çəksəydi, bəyəm bu hərəkətlər ona xatırlatmazdımı ki, onun arvadı da başqa kişilərdə maraqlı doğura, o da başqalarına xoş gələ bilər?»

Əlbəttə ki, bu planı başınızdan çıxarmağa sizin ağılınız çatdı. Bu çox axmaq və təhlükəli plan idi.

Axmaq idi ona görə ki, heç bir halda öz təbiətinə zidd getmək olmaz. Ər nə qədər günahkar olsa da, siz onu sevirdiniz, ərinizin dostlarına isə bir qədər artıq sərbəstlik versəniz, onlar çox tez bir zamanda özlərinə qarşı sizdə ikrah doğurardılar. Təhlükəlidir ona görə ki, ərinizin reaksiyasının necə olacağını təxmin etmək mümkün deyil. Sizin əyləncənizdən ehtiyat etmək üçün əlində əsas olduqda o, peşmanlı olacaqdı, tövbəni edəcəkdə – necə biləsən? Tərsinə alınmazmı? Başqa qadının dərindən divanə kimi o fikirləşə bilər: «Arvadım üçün daha da pis! İndiyəcən mən ona rəhm edirdim. Amma əgər o özü bizim ailəmizi xilas etməyə çalışmırsa, onun nazı ilə oynamaq heç lazım da deyil. Bir-birimizi bu yükdən azad edək».

İşvəkarlıq ikiyəzli xəncərdir. Bu silah onunla yöndəmsiz hərəkət edən, səriştəsiz davranan adamı yaralayır. Siz bunu anladınız. «Bəs necə hərəkət etməli?» – təklidə nahar edərkən hələ də acı

düşüncələrə qərq olmuş halda baş sındırırdınız.

«Görəsən, indi onlar bir yerdəmi nahar edirlər? Görəsən, nə barədə danışırlar? Görəsən, dünən özümü bilmədən vay-şivən salmaqla, nalə-fəryad qoparmaqla çıxardığım hoqqalar barədə ərim o qadına danışımı və görəsən, o qadın mənim ərim üçün rahatlığın, dincliyin, xoşbəxtliyin hökm sürdüyü sığınacaq rolunu oynamırmı?.. Dünən mən o qadının barəsində düşündüyüm pis şeylərin hamısını dilə gətirdim; özümlə tək qalanda isə, gərək düzünü etiraf edim ki, mənim sözlərimdə nə obyektivlik vardı, nə də ədalət. Mən onu ağılı başında olan sağlamdüşüncəli bir qadın kimi yox, rəqib kimi mühakimə etdim. Araşdırmağa çalışaram... Hərgah mən bu qadını mənim səadətimi məhv etmək iqtidarında olan bir düşmən gözündə görməsəydim, görəsən, onun haqqında nə fikirləşərdim?»

Onda siz özünüzü ələ almaq və faktların gözünə düz baxmaq üçün böyük səy göstərdiniz; əriniz axşam evə qayıdanda sizi tamamilə sakitləşmiş görüb heyrətləndi və rahat nəfəs aldı. Siz ondan heç nə soruşmadınız, ona bircə sual da vermədiniz. O özü – öz iradəsi və istəyi ilə – mütəəssircəsinə etiraf etdi ki, bu gün Başqa qadınla tam təsadüfən rəsm sərgisində rastlaşıb. Siz ərinizdən soruşmadınız ki, incəsənətdən bu qədər uzaq olduğu halda rəsm sərgisinə o, necə gedib çıxıb – gün haradan doğub belə? Əksinə, siz dediniz ki, əgər bu cütlük bu tezliklə onunçün belə əziz olubsa, pis olmazdı ki, həm qadını, həm də kişini nahar, yaxud şam yeməyinə evə dəvət eləsin. O, sizin bu sözlərinizdən heyrətə gəldi, hətta narazılıq etməyə başladı.

– Sən belə hesab edirsən? – o, şübhəli şəkildə soruşdu. – Amma onun əri çox cansıxıcı adamdır! Əlbəttə, o, yaxşı qadındır, amma səndən bir az ayrı cürdür. Axı o, sənənin xoşuna gəlməmişdi. Mən onun çevrəsini sənə zorla calamaq istəməzdim.

Siz onu səhv etdiyinə inandırmağa çalışdınız: dünən axşam yorğunluq sizdə qııcıq doğurmuşdu, əslində isə mahiyyətcə sizin Başqa qadına heç bir iradınız yoxdur və onun əleyhinə deyilsiniz; siz dəvət məsələsində israr göstərdiniz və gərgin mübarizədən sonra üstünlük qazandınız. Bu, ikiqat çevik və səriştəli addım idi. Bu cütlüyü öz evinizə gətirməklə siz çox məntiqlə fikirləşirdiniz ki, öz rəqibinizi sirtin cazibə və seyrindən, yasaq meyvənin ləzzət və şirinliyindən məhrum edirsiniz. Başlıcası isə siz onunla təzədən görüşmək istəyirdiniz, ona diqqətlə baxmaq və bu qadında sizin ərinizi məhz nəyin cəlb etdiyini anlamağa çalışırdınız. Əlvida.

BAŞQA QADIN HAQQINDA

Üçüncü məktub

Beləliklə, Başqa qadın sizə qonaq gəldi; siz onu son dərəcə iltifatla, hörmət-izzətlə qarşıladınız, ona yaxşı-yaxşı nəzər yetirib, necə lazımdırsa baxdınız, kənar, yaxud aşıq birisi bu qadını necə qiymətləndirə bilərdisə, siz də eynən o cür qiymətləndirməyə çalışaraq qonağınıza diqqətlə qulaq asdınız. Sınaq üzücü olsa da, faydalı sınaq idi. Siz bu qadınla birinci görüşdə nəzərinizdən qaçmış xeyli cizgi aşkar etdiniz. O gedəndən sonra, ərinizin artıq yatmış olduğu gecənin səssizliyində siz özünüz üçün həmin axşamın yekun hesabatını apardınız.

«O, məndən çox da yaxşı görsənmiş, amma öz gözəlliyindən kifayət qədər bacarıqla istifadə edir. Onun əla zövqü var; bej rəngli yun paltar, qırmızı kəməri, bereti – hamısı çox diqqətlə, zövqlə seçilib, hamısı olduqca qəşəng və qüsursuzdur... Bəlkə, iş puldadır? Amma yox, onun nə paltar, nə də bereti bahalı mağazalardan alınmayıb. Sadəcə, hamısı ustalıqla, zövqlə seçilib. Dərhal görünür ki, bu qadın özünü xalis sənət əsərinə çevirməyə can atır. Açıq danışaq: bir çox halda o, buna nail olub.

Bir iş də var: mən bu qadının Jakı özünə nəylə cəlb etdiyini, deyəsən, anlamağa başlayıram. Mən özüm xasiyyətcə utancaq və susqunam. Kəskin nifrət, yaxud böyük xoşbəxtlik duyduğum – belə vəziyyətdə mən heç özüm özümü tanıyıram – dəqiqələrdən başqa, mən nadir hallarda öz hisslərimi büruzə verirəm. Bu, mənim günahım deyil. Sərt adamlar olan valideynlərim məni belə tərbiyə ediblər. Mənim görkəməm həmişə ifrat dərəcədə ciddidir, elə özüm də beləyəm. Başqa qadın isə – təbiiliyin özüdür. Ərim onun yanında Stendalın sözlərini misal çəkdi (Jak Stendaldan sitat gətirir! Hərçənd məzəli görünsə də... amma bu, məni qorxudur!): «Mən bütün təbii şeyləri elə sevirəm ki, hətta küçədə ayaq

saxlayıb itin sümüyü necə gəmirməsinə tamaşa edirəm». Başqa qadın dərhal ona cavab verdi: «Çox dəqiq deyilib!» O özü yeməkdən və içməkdən ləzzət aldığını gizlətmir, bunu aşkar məmnunluqla edir. Çiçəklər və meyvələr haqqında o, son dərəcə canlı surətdə danışır. Heç demə, cismaniliyi böyük incəliklə ifadə etmək olarmış. Mən bunu Başqa qadına baxarkən anladım. Onun çox duzlu, bəlağətli danışığı var, söhbətin odunu heç vaxt sönməyə qoymur, mən isə, əksinə, həmişə düşünürəm ki, nə deyim, nə danışım».

Siz təzədən tək qalanda xeyli müddət ağladınız. İndi bu göz yaşları nifrətdən axmırdı, hətta qısqanclıq səbəbindən də deyildi. Yox, siz öz şəxsi cılızlığınıza, miskinliyinizə görə ağlayırdınız. Qəfildən ağılınıza gəldi ki, siz öz ərinizə qətiyyənlə layiq deyilsiniz: «O daha şux və daha cazibədar qadına bənd olub; bəyəm bu cinayətdir?» Sizin təbiətiniz elədir ki, göz yaşları qəlbinizdə baş verən təbəddülatı, daxilinizdəki boşluğu, sınıqlığı, adətən, yaxşılığa doğru dəyişir. Siz özünüzlə bacardınız və göz yaşlarınızı sildiniz. Sizdə Başqa qadına qarşı onun şəxsi silahıyla döyüşmək qətiyyəti baş qaldırdı. O şəndirmi? Lap yaxşı, siz ondan da şən olacaqsınız. O, öz söhbətləriylə adamı cəzb edir? Eybi yox, siz kitab oxumaqla, maraqlı adamlarla daha tez-tez görüşməklə öz danışığınızı daha məzmunlu etməyi sınaqdan keçirərsiniz. O, sizin ərinizi rəsm sərgisinə, kinofilmlərə baxmağa aparıb? Burada nə çətin şey var – bəyəm bu hər hansı qadının, xüsusən də sizin qüvvəniz xaricində olan bir işdir?

Bu qərarın qəbulundan sonrakı mərhələnin dəhşətli xatirəsi sizin uzun müddət yadınızdan çıxmıyacaq. Nə qədər ki Başqa qadın qalib vəziyyətdə idi, siz onun kimi olmağa qərar vermişdiniz. Ah! Siz tam üç ay çalışdınız və öz başınıza o qədər iş açdınız ki! Bütün varlığınızla səy göstərməklə siz bu uğura layiq idiniz! Lakin bu, necə bir iflasla başa çatdı! Siz qəhrəmanlıq məzhəkəsini böyük hünərlə oynadınız.

Qəlbiniz ümitsizlikdən parçalandığı halda, siz özünüzü qayğısız kimi göstərdiniz. Ərinizi razı salmaqdan, qane etməkdən ötrü siz şən və bazar günləri yorulmaq bilmədən cürbəcür əyləncələr düşünürdünüz. Əvvəl o, buna yalnız təəccüblə baxırdı. «Sənə nə olub belə? – əriniz deyirdi. – Sən dəli olmusan! Mən sevinirdim ki, heç olmasa, bazar günü sakitcə uzanıb dincələcəyəm, sənsə məni muzeylərə qaçmağa məcbur edirsən!.. Sağ ol, payın artıq olsun!» Ayrı bir dəfə dedi: «Sən xalis naqqala çevrilmisən. Səni susdurmaq, dayandırmaq mümkün deyil, bütün günü danışarsan, çərənləyirsən, ağzını yummaq bilmirsən. Düzünü desəm, sən məni yamanca yorursan».

Hələ özünüzlə o ingilis kostyumunu seçdiyiniz gün nə qədər göz yaş axıtmalı oldunuz. Bu kostyumu, sizin fikrinizcə, yəqin ki, Başqa qadın da bəyənərdi və siz o kostyumda qürurla ərinizin qarşısına çıxdınız. Əvvəlcə o, heç nə görmədi. Nəhayət, siz ondan soruşdunuz:

– Jak, sən heç bir söz demirsən... De görüm, kostyumum necədir?

– Kostyum çox yaxşıdır! – o cavab verdi.

Həmin anda siz düşündünüz ki, hər şey itirilib. Mübarizəni dayandırmaq və Başqa qadının qələbəsini etiraf etmək qalırdı. Lakin rəfiqələrinizdən – onu Üçüncü adlandırmaq – birinin nümunəsi öz səhvlərinizə gözlərinizi açmaqla sizi xilas etdi.

Siz Anabella ilə uşaqlıqdan tanış idiniz. Hələ o uzaq illərdə Anabella öz xaraktersizliyi ilə hamını heyrətə gətirirdi. Bir sözlə, pis qız deyildi, amma çox xeyirxah idi və ətrafdakıların təsiri altına çox asanlıqla düşürdü. Ən çox da sizin təsirinizə. Vaxt vardı ki, Anabella saçlarını sizin kimi düzəltməklə, ev tapşırıqlarını sizdən köçürməklə sizə oxşamaq istəyirdi. Sonradan siz onunla yenidən görüşdünüz – Anabella hələ də qabağına birinci çıxanın sözüylə oturub-durmağa, çaldığı havaya oynamağa hazır idi. Görəndə ki dostları hansısa sarışına heyranlıqla baxırlar, o da cəld saçlarını boyatdırmağa qaçırdı; yaxud dəbdə olan kinoulduzların, sanki, ilahi memarın həkkək qələmindən çıxan böyük ustalıqla yonulmuş qısa burunlarını görəndə eynən bu cür buruna sahib olmaq arzusu qəlbinə hakim kəsilirdi və dərhal cərrah-kosmetoloqun üstünə yüyürdü. Sizinçün ən çətin məqamda təsadüf onu yenidən sizinlə rastlaşdırdı. Siz incəliklə yonulmuş burunun da, bir çəngə gümüşü telin də, yalançı şuxluğun da bu bədbəxti nə dərəcədə eybəcərləşdirdiyini gördünüz və sanki, yuxudan ayıldınız.

«Sadəcə, təbii yox, öz tərzində, öz biçimində təbii olmaq lazımdır», – siz özünüzlə dediniz.

Həmin gündən etibarən siz Başqa qadına bənzəmək, onun oxşarı olmaq niyyətindən əl çəkdiniz. Siz onu öz dostunuza çevirməyə cəhd göstərdiniz və buna asanlıqla nail oldunuz. Buna şübhə eləmədən siz

onun gözündə böyük nüfuz qazandınız. Heç demə, əriniz sizin haqqınızda ona xeyli yaxşı şeylər danışmış; heç demə, o, sizi fikirləşdiyinizdən daha yüksək qiymətləndirmiş. Elə buna görə də siz Başqa qadına yüngülcə işarə verən kimi o, dərhal gəldi. Bu, məzəli, maraqlı dəyişikliklərə gətirib çıxartdı.

İşdən qayıdanda və Başqa qadını öz evində görəndə əriniz artıq həmin qadının simasında roman qəhrəmanını deyil, adi həyatda, gündəlik məişətdə işləyən nəsə bir əşya görməyə adət elədi. Ona elə gəlirdi ki, hər ikinizin üzərində ağılıq edir. Lakin çox tezliklə sizinlə Başqa qadın arasında olan yaxınlıq ərinizlə onun arasındakı əlaqədən daha sıx oldu. İki qadın daha tez dil tapa bilir. Başqa qadın çərənçi idi və bunun ucbatından da səhvə yol verdi. O, özünü saxlaya bilmədi və ərinizdə məhz nələr, hansı cəhətləri xoşlamadığını sizə söylədi, üstəlik, onu da əlavə etdi ki, ərinizin ötəri şıltaqlıqlarındansa sizinlə dostluğa daha böyük önəm verir. Sizin ağılınız yetərincə idi ki, Başqa qadının dediklərini öz Jakınıza çatdırmayasınız, bu barədə ona heç bir söz deməyəsiz – əlbəttə, bu sözlər ərinizə əzab verər və onun mənliliyinə toxunardı. Onda bu artıq sizin tərəfinizdən tək cə eyib bir hərəkət deyil, həm də taktiki səhv olardı. Əriniz sizə inanmazdı, Başqa qadına şikayətini bildirərdi və o da qəzəb donuna bürünüb hamısını danardı.

Yeni münasibətlərin yetişməsinə təmkinlə gözlədiniz. Yalnız bir məsələdə siz Başqa qadının məsləhətinə qulaq asdınız və onun təcrübəsindən yararlandınız. O, sizə lazımı ünvanlar verdi və geyimi haradan almağı, saçlarınızı harada düzəltməyi sizə başa saldı. Siz isə artıq burada onu yamsılamağa çalışmadınız, öz şəxsi üslubunuzu, sizə yaraşan tərzə tapmağa çalışdınız. Sizə də, eynən onun kimi, təkmilliyə canatma hakim idi və siz öz təkmilliyinizi əldə etdiniz. Təsvirəgəlməz bir xoşbəxtliklə siz ərinizin gözlərinin məmnunluqla sizin üzərinizdə dayandığını gördünüz və adamların arasında sizdən qürur duyduğunu hiss etdiniz.

Təqdirəlayiq bir inadkarlıqla siz Başqa qadını dəvət etməkdə və öz yanınızda saxlamaqda davam etdiniz. Onun nüfuzunu həlledici surətdə sarsıtmaq lazım idi. Bu, çox vaxt aparmadı. O, tezliklə öz hekayətlərini danışib tükəndi və özünü təkrarlamağa başladı. Başqa qadın sizin ərinizlə təklikdə görüşməkdə davam edirdimi? Əsla inandırıcı görünmürdü, çünki nə işlər görməsi, günü necə başa vurması barədə danışarkən əriniz artıq yalanlar quraşdırmırdı. Sizin təntənəniz xəlvəti olsa da, çox parlaq idi: bir dəfə siz öz ərinizə üçlükdə maşınla turist gəzintisində çıxmağı təklif edəndə mübarizəniz həlledici qələbə ilə başa çatdı. Sizin sevinciniz gizləncə aşib-daşdı. Əriniz əsəbi halda dedi:

– Yox bir!.. Yenə bu qadınla!.. Başa düşürəm, sən onda nə tapmışan belə!

– Bəyəm sən özün demirdin ki, o xoşagələndir?

– Xoşagələn, – o mızıldandı, – xoşagələn... Yaxşı şərabi xoşlamaq olar, amma daha onunla günəşiri ağız yaxalamaq nəyə lazımdır... Sonra da ki, düzünə qalsa, sənənlə ikilikdə olmağımız mənim daha çox ürəyimə yadır.

Bundan sonra Başqa qadın sizin həyatınızdan yavaş-yavaş uzaqlaşib itdi. Görüşləriniz az-az, nadir hallarda olurdu; görüşlərarası məsafə getdikcə uzanırdı. Başqa qadın, olsa-olsa, yalnız kölgəyə çevrilmişdi. Sonra isə, ümumiyyətlə, mövcudluğunu itirdi.

Sizin ailə yuvanız xilas edilmişdi. Əlvida.

KİTAB SEÇİMİ HAQQINDA

Ey qəlbimin yad qadını, siz məndən soruşursunuz ki, nələr, hansı kitabları oxumaq lazımdır. Yəqin ki, mənim məsləhətlərim sizi təəccübləndirəcək. Mənim müəllimim Alen deyirdi ki, bizim hər birimizə heç də o qədər çox kitab oxumaq lazım deyil və bu prinsipin şəksiz üstünlüyünü öz şəxsi nümunəsində təsdiq edirdi. Onun kitabxanası başlıca olaraq bir neçə görkəmli müəllifin – Homerin, Horatsinin, Tasitin, Sen-Simonun, Retsin, Russonun, Napoleonun (onun Las Kazla söhbətləri), Stendalin, Balzakın, Jorj Sandın, Viktor Hüqonun və aydıdır ki, filosofların – Platonun, Aristotelin, Dekartın, Spinozanın, Kantın, Hegelin, Ogüst Kontun əsərlərindən ibarət idi. Sonrakı illərdə bu müəlliflərin əsərlərinə o, Romen Rollanın, Valerinin, Klodelin, Prustun, həmçinin Kiplinqin əsərlərini də əlavə etmişdi.

Seçim son dərəcə təvazökar bir seçim idi, lakin bu dahiyənə əsərlərin hamısını o çox əla mənimsəmişdi. Onları daim, təkrar-təkrar oxuyur, hər dəfə özü üçün yeni gözəlliklər kəşf edirdi. O, belə fikirləşirdi ki, kitabı açan kimi lazımi səhifəni tapa bilməyən adam müəllifi tanımır. Votrenlə Rübamprenin ilk görüşü Balzakin hansı romanında təsvir olunub? Hansı romanda oxucu Feliks de Vandeneslə yenidən, artıq onun evli vaxtında görüşür? Venteylin septeti barədə birinci dəfə Prustun hansı romanında söhbət açılır? Bu və bu kimi suallara cavab verə bilməyən adamları həqiqi oxucu adlandırmaq olmaz. «Tapmaq yox, tapdığını öz nailiyyətinə çevirmək vacibdir», – Valeri belə deyirdi. Bir neçə ölməz əsəri diqqətlə oxuyub mənimsəmiş qadın özünü gün ərzində üç təzə kitabı fikri dağınıq halda tələsik gözdən keçirən qadından daha savadlı sayı bilər.

Bundan belə bir nəticə çıxırmı ki, müasir müəlliflərə diqqət yetirmək lazım deyil? Əlbəttə ki yox; üstəlik də, yaddan çıxartmayın ki, sabah həmin müəlliflərdən bəziləri çox məşhur ismə çevriləcək. Amma həddən artıq pərakəndəliyə də lüzum yoxdur. Bəs necə hərəkət etməli? Hər şeydən əvvəl, ilin ədəbi məhsuluna özünü «tutmaq» üçün bir az vaxt vermək lazımdır. Nəşriyyatlar, yaxud ədəbi dərnəklər tərəfindən şedevr elan edilən və altı ay keçməmiş büsbütün unudulan nə qədər əsərlər, nə qədər kitablar var! Yaddaşımızı hədəf yerə yükləməyək. Bir az gözləyək. Dünyada tüğyan eləyən kitab bolluğunu diqqətlə müşahidə edərək onların arasından özümüzə dostlar seçməyə çalışaq. Bizim istənilən birimizin çağdaş müəlliflər arasında öz sevimlilərimiz var. Qoy hər kəs onların yaradıcılığını izləsin! Mən qələminə ümid bəslədiyim, inandığım bir neçə cavan yazıçının dərc etdirdikləri yazıların hamısını oxuyuram. Əlbəttə, özümçün başqa müəlliflər «kəşf» etməyin də əsla əleyhinə deyiləm, amma onların həddən çox olmasını istəmirəm. Yoxsa boğularam.

Elə ki kitabın mənəvi, yaxud bədii dəyərə malik olduğuna əmin olduq – həmin kitabı əldə etmək lazımdır. Yalnız hər zaman əlimizin altında saxladığımız əsərlərlə yaxından və hərtərəfli tanış olmaq olar. Müəlliflə elə ilk görüşdə onun kitabını oxumaq üçün müvəqqəti borc götürmək münasib və hətta ağıllı hərəkətdir. Əgər tezliklə həmin kitabı «oğulluğa» götürmək qərarına gəliriksə, ona vətəndaşlıq hüququ vermək lazımdır. Eyni zamanda, yalnız bütün ömrün boyu yaşamaq istədiyiniz kitablarla «evlənmək» və yalnız onları almaq lazımdır.

Bəs necə oxumaq lazımdır? Əgər kitab bizi «tutursa», birinci dəfə onu tez, sürətlə və maraqla oxuyuruq. Biz, sadəcə, səhifələri gözü müzə təpir, onları birnəfəsə uduruq. Amma onu sonradan oxuyarkən (yaxşı kitabı dəfələrlə, təkrar-təkrar oxuyurlar) əlində karandaş, yaxud qələm olmalıdır. Xoşagələn parçaları, yaxud dərin fikirləri qeyd etməkdən yaxşı vərdis yoxdur – zövqü və mühakimə düzgünlüyünü başqa heç nə bu cür formalaşdırı bilməz. Özünə söz verməlisən ki, ürəkdən qiymətləndirdiyin yazıçıların əsərlərini oxuyarkən heç nəyi ötürməyəcəksən. Balzakin əsərlərində küçələrin, yaxud evlərin uzun təsvirlərini buraxan adam onun həqiqi sərrafı sayıla bilməz.

Son dərəcə səmərəli mütaliə üsulu – «ulduzşəkilli» oxudur: oxucu əsas kitabdan, yaxud süjetdən başlayaraq müxtəlif istiqamətlərdə (sanki, ulduzların şüaları üzrə) hərəkət etməklə öz maraq dairəsini genişləndirir; misal üçün: mən Prustu oxuyur və ona heyran qalırım. Onun kitablarına dərinədən baş vurmaqla öyrənirəm ki, Prust özü Reskinin, Jorj Sandın vurğunu olub. Reskini və Jorj Sandı oxumağa girişirəm: Prust kimi bir yazıçının yaxşı hesab etdiyinə mənəm də biganə qalmağım mümkün deyil. Şatobrianın sayəsində mən Juberlə tanış oldum. Şarl Dyu Bo isə məni «İki dəfə itirilmiş Evridik»ə doğru itələdi. Vaxtilə Moris Barinq məni Çexovla, Qoqolla qovuşdurmuşdu. Mənəvi dostluq telləri məhz bu şəkildə yaranır. Sizin də öz yerinizi müəyyənləşdirməyinizin vaxtıdır. Əlvida.

YUXUSUZLUQDAN ƏZAB ÇƏKƏN GƏNC
QADINA MƏSLƏHƏTLƏR

Sizə bu məktubu Marsel – Nitsa qatarında, dizimin üstündə yazıram. Səma gömgöy, tərtemizdir; göy üzündə bir əlcə də bulud yoxdur. Haçansa insanlar sarasınlərdən qorunmaq üçün təpələrin üstündə özlərinə balaca, möhkəm, keçilməz şəhərlər tikir, küçələri plitələrdən düzəldirdilər. Günəşin qızılı rəngə boyadığı təpələrin qayalıq yamacları yalnız Provansda və Yunanıstanda rast gəlinən ciddi geometrik xətlərlə seçilir. Seyr etmək üçün çox gözəl bir mənzərədir, amma mənimlə bir kupədə olan

iki kişi bir dəfə də olsun başlarını qaldırıb ora baxmadı. Onlar əllərində karandaş bütün diqqətlərini krossvordun üzərində cəmləmişdilər.

– Baş verməməsi mümkün ola bilən şey... – kişilərdən biri mızıldanır.

– Ehtimal, – o biri cavab verir.

– Düz gəlir! – birinci kişi sevinclə bildirir.

Mən mat-məəttəl qalıb, onların bu inadçı həşirini bir qədər təəccüblə müşahidə edirəm. Hərçənd bəlkə də, haqlı deyiləm. Kilsə qabaqcadan tədbirli və ehtiyatkar tərpnib dindarlara təsbeh çevirməyi məsləhət gördüyü kimi, qəzetlər də müdrikcəsinə öz oxucularına krossvordla baş qatmağı təklif edir. Bu da, o da – yəni həm təsbeh, həm də krossvord insanı üzücü fikirlərdən, ağır düşüncələrdən, işgəncələrin ən betəri olan refleksiyalardan xilas etməyə kömək göstərən əla dərmandır.

Gözəl yad qadın, bizim beynimizi dəlib-deşən və oradakı digər bütün ayrı düşüncələri məhv edərək yaxamızdan əl çəkməyən bu üzücü fikirlər mənim kimi, elə bizim hamımız kimi sizə də çox yaxşı tanışdır. Bu üzücü fikirlər nə barədədir? Variantların sayı-hesabı yoxdur. Tutaq ki, əriniz sizə xalis qısqanclıq tamaşası düzəldib və göründüyü kimi, çox acıqlıdır; yaxud siz ehtiyatsızlıq ucbatından şirin dilə aldanmışınız və indi bilmirsiniz ki, alış-verişin qəfil ortaya çıxmış məsrəflərini necə ödəyəsiz; özünü də dost saydığınız qadınla bağlı sizə məkrli və sərt sözlər çatdırıblar. Bütün bunlar o qədər də faciəvi şey deyil, bir aydan sonra bu həyəcanlar sizə gülməli görsənəcək. Amma hazırda siz onlardan xilas ola bilmirsiniz. Zəhlətökən ideyalar yaxanızdan əl çəkmir, sizi didib-dağıdır və siz, az qala, xəstələnirsiniz. Dərman zəruridir.

Bəs dərmanı harada axtarmalı? Heyhat, bizim düşüncələrimiz iradəmizə tabe deyil. Siz xoşagəlməz fikri özünüzdən uzaqlaşdırmağa çalışırsınız, amma zəhmətiniz hədəf gedir. O, adamın zəhləsini tökən ağcaqanad kimi geri qayıdır. Amma hər necə olsa, əgər siz ondan xilas olmaq iqtidarında deyilsinizsə, onda beyninizi başqa fikirlərlə məşğul etməklə, yaxud mexaniki olaraq sizi bütövlükdə öz ağuşuna alıb udan məşğuliyyətin dərinliyinə qər q olmaqla onu yatızdırmağa çalışın. Krossvord, toxuculuq, bric, kanasta, gərgin diqqət tələb edən istənilən oyun, baş qatan istənilən iş – bütün bunlar dərman rolunu oynayır. Beyninizə zəhlətökən ideyalar girərkən siz öz ağılınızı aldatmalısınız. Siz ara vermədən nəyləsə onu məşğul edin. Onda beyninizdəki dözülməz vibrasiya yavaş-yavaş zəifləyib səngiyəcək, tədricən çəkilib uzaqlaşacaq. Əgər qidalandırmasan, heç bir fikir zamanın qarşısında duruş gətirə bilməz. Bir az səbir, bir az inadkarlıq – və başınızı qatdığınız yayındırıcı vasitələr üstün gələcək. Sağ ol səni, krossvord!

Bircə təhlükə qalır – gecə. Mən sizin eynən sudan çıxarılmış balıq kimi qıc olmuş halda yataqda o üz-bu üzə çevrilməyinizi və əbəs yerə yuxunu köməyə çağıracağınızı görürəm. Qaranlıqda zəli fikir yaxadan əl çəkməyən vahiməyə, qarabasmaya çevrilir. Belə dəqiqələrdə bizim dərmanımızın artıq heç bir təsiri yoxdur. Nəsə oxumaqımı? Amma fikri cəmləşdirmək, hadisələrin gedişatını izləməyi bacarmaq lazımdır... Gözlərini yumub təsəvvüründə canlandırdığın qoyunları saymaqımı? Bu yalnız ingilislərə kömək edir, özü də, ola bilsin ki, yalnız çobanlara.

Mənim özümdə yuxusuzluq əleyhinə üç resept var. Birinci resept – uşaqlıq, yaxud yeniyetməlik çağlarımla bağlı müxtəlif xatirələrimdir. Onlar beynə girmiş qarayaxa ideyanı oradan qovub çıxarır, çünki onu doğuran hadisələr mənim öz yaddaşımda diriltmək istədiklərimdən sonra baş verib və keçmişin hüduklarına, çərçivələrinə sığışmır. Amma bütün diqqəti bu epizodlara bənd etmək üçün böyük inadkarlıq lazımdır.

İkinci üsul – kirpiklərini bir-birinə sıxan kimi həmişə gözlərin qabağında yaranan parlaq işıq ləkələrini diqqətlə müşahidə etmək və onların cizgisində adamları, yaxud əşyaları tanımağa çalışmaq. Hansısa müddətdən sonra bu obrazlar yuxu gətirir. Bax beləcə, siz ölü nöqtədən tərpnmiş olursunuz.

Üçüncü və ən asan üsul – həkimdən yuxugətirici dərman xahiş etmək. Yuxu həbi yuxusuzluqdan az təhlükəlidir. Bir sözlə, heç vaxt özünüzü qarayaxa ideyanın ixtiyarına verməyin, ona yaxa tanıtmayın. Yoxsa o, sizi dəli edər.

Bu işə bərk təəssüf doğurar, adamı yandırardı! Əlvida.

NİKBİNLİK HAQQINDA

Querdia, siz məni nikbinliyimə görə məzəmmət edirsiniz. Hə, mən nikbin adamam. Mən hər şeyin yaxşı olacağını düşünməyə meyilliyəm. «Əgər sən uçuruma yuvarlansan, – müharibədə mənə yoldaşlarımdan biri deyirdi, – yəqin, elə düşünərsən ki, yarğanın dibində səninçün yumşaq yorğan-döşək salınıb və sən, yəqin ki, ağır zərbəni hiss edənə qədər nisbətən sakit olardın». Mübaligədir! Volterdəki Panqlos kimi mən yaxşılardan yaxşısı olan bizim dünyamızda hər şeyin heç də yaxşılığa doğru getdiyini düşünmürəm. Həyatın dəhşətli sifəti, işgəncə və zülmü mənə yaxşı məlumdur, mən onlardan kənar qalmamışam.

Lakin əvvəla, mən həyatın tamamilə, büsbütün pis olması fikrində deyiləm. Bu heç də belə deyil. Mən insan mövcudluğunun «dəhşətli» sayılması şərtlərindən imtina edirəm. Düzdür, onlar son dərəcə qeyri-adidir; düzdür, biz niyəsini çox da dərindən dərk etmədən sonsuz məkandakı bir topa çirkin üzərində fırlanırıq; orası da düzdür ki, biz günlərin bir günü mütləq ölüb gedəsiyik. Gerçəkliyin həqiqi vəziyyəti belədir və onu mərdanə şəkildə qəbul etmək lazımdır. Bəli, biz bir ovuc çirkli torpağın üzərində fırlanırıq. Problem başqa şeydədir: bəs biz onun üzərində olarkən həmin müddətdə nə edə bilirik və nə etməliyik?

İkincisi, mən nikbin adamam, çünki yer üzündə nəşə etməyi, öz şəxsi həyatımı və – daha geniş mənada götürəndə – insan nəslinin həyatını yaxşılaşdırmağı mümkün sayıram. Mən belə hesab edirəm ki, artıq nəhəng tərəqqiyə nail olunub. İnsan böyük ölçüdə təbiəti fəth edib. İnsanın cisimlər dünyası üzərindəki ağalığı müqayisə olunmaz dərəcədə artıb. Əlbəttə, bədbin adam etiraz edib razılaşmayacaq: «Elədir, lakin bütün bu böyük kəşflər yalnız hərbi məqsədlərdən ötrü istifadə edilir və bəşəriyyət məhv olmanın bir addımlığındadır». Düşünürəm ki, bu, qaçılmaz olsun. Hansısa dərəcədə bu, bizim özümüzə asılıdır və son nəticədə mənim nikbinliyim insan təbiətinə inam üzərində qərarlaşır. Mən bilirəm ki, insana böyüklük xasdır; bilirəm ki, bizim hər birimizdə həmin yaxşı şeyi oymaq mümkündür. Bir sözlə, insanın köləliyi barədə danışmaqdan, onun azadlığı barədə danışmaq daha yaxşıdır.

Üçüncüsü, etiraf edirəm ki, üz bəz qaldığım hər hansı hadisə qarşısında mənim ilk edəcəyim – onun mahiyyətindəki pisi deyil, yaxşısını dərk etmək cəhdim olacaq; misal üçün: şərait belə gətirdi ki, mən çox nüfuzlu bir adamla mübahisə etməli oldum. Bədbin dərhal belə düşünərdi: «Nə pis oldu! Bu, mənim karyerama pis təsir göstərəcək». Mənsə özümə deyirəm: «Nə yaxşı oldu! Mən bu qanmazdan canımı qurtardım». Bax mənim nisbi nikbinliyimin mahiyyəti bundan ibarətdir. Biz hər ikimiz – Alen, onun ardınca da mən – bütün ömrümüz boyu nikbin olaraq qalacağımıza and içmişik, ona görə ki, öz qarşına nəyin bahasına olur-olsun, nikbin olmaq qaydasını məqsəd qoymasan, həmin dəqiqə ən qara-qura bədbinlik özünə dərhal bəraət qazanacaq; ona görə ki, əgər adam ümitsizliyə qapılırsa, yaxud pis ovqata köklənirsə, onda bu, onu mütləq pisləklərə və uğursuzluqlara aparıb çıxaracaq. Əgər mən yıxılmaqdan qorxuramsa, mütləq yıxılısayam; bu, başgicəllənmə adlanır və bütöv xalqlara xas olduğu kimi, ayrı-ayrı adamlara da xasdır. Əgər mən belə hesab edirsəmsə ki, öz ölkəmin işlərində heç nəyi dəyişə bilmərəm, onda, doğrudan da, heç nəyi dəyişməyi bacarmayacağam. Məsələ ondan ibarətdir ki, ilk növbədə, özüm üçün, həmçinin də ətrafımdakılardan ötrü yaxşı havanı da, pis havanı da mən özüm yaradırəm. Bədbinlik yoluxucudur. Əgər mən qonşumun düzgün adam olmadığını fikirləşir və ona daim inamsız münasibət bəsləyirsəmsə, mənim günahım ucbatından o, belə də olacaq. Adamlarda qorxu yox, inam yaratmaq – antik dövrün müdriklərinin sirri bundadır. Bizim çağdaş müdriklərimiz isə, əksinə, insanların ürəyinə ümitsizlik toxumu səpirlər; amma mən onların müdriqliyinə inanmıram.

– Belə de! – bədbin adam razılaşmır. – Siz hesab edirsiniz ki, həyata, insanlara inam müdrikləkdir?

Görəsən, bu inam sizinçün dəhşətli peşmanlıqların səbəbi olmayıbmi? Adına həyat deyilən bitməz döyüşdə bəyəm bu inam sizinçün zəiflik mənbəyinə çevrilməyibmi? Bədxah saymaqdan uzun müddət imtina etdiyiniz şəxslərin qurbanlığına çevrilməyiniz olmayıbmi?

Bəli, etiraf edirəm ki, mənim amansız peşmanlıq keçirdiyim vaxtlarım heç də az olmayıb. Xüsusən də

millətçilik siyasətinin dəhşətləriylə, mənim ölkəmi iki yerə parçalayan qanlı uçurumla, sürgünlə, mühacirətlə, yaxınlarımla həbsiylə, evimin talanmasıyla, ən çətin məqamlarda, ən ağır dəqiqələrdə bəzi yaxın dostlarımla xəyanəti ilə əlamətdar olan son on ildə bu acıları çox yaşamışam; bütün bunlar bu dünyanın təkmilləşəcəyinə şübhə etmək üçün mənə çox əsaslar verib.

Amma mən dünyanın düzələcəyinə, onun təkmilləşəcəyinə axı heç vaxt inanmamışam. Mən həmişə bilirdim ki, pis adamlar var (yeri gəlmişkən, adətən, belələri axmaq və uğursuz adamlar olur); mən həmişə bilirdim ki, bədbəxtlik ilində kütlə qəzəbli və küt ola bilər. Mənim nikbinliyim yalnız ondan ibarət idi və indi də yalnız həmin şeydən ibarətdir: mən inanıram ki, biz hadisələrə müəyyən ölçüdə təsir etmək iqtidarındayıq və bütün söylərimizə baxmayaraq, hətta bədbəxtliyi dəf edə bilməsək də, əgər ona ləyaqətlə sinə gərməyi bacarsaq, deməli, biz onun üzərində qələbə qazanmış olacağıq. Dekart bu barədə məndən daha yaxşı deyib: «Mən öz qarşıma taledən daha çox özümü dəf etməyə çalışmaq qaydasını məqsəd qoymuşam və heç də dünyanın nizamını deyil, öz şəxsi cəhdlərimi dəyişdirmək istəyirəm». Məni əhatə edən yaxşı adamları sevir, pis adamlardan qaçmaq, xeyir işlərə sevinmək, bədbəxtliyə ləyaqətlə sinə gərmək, pisləkləri unutmağı öyrənmək – mənim nikbinliyimin məğzində dayanan budur. Bu nikbinlik həyatda mənə kömək edib. O, sizə də kömək edəcək. Əlvida.

QADININ CƏMİYYƏTDƏ VƏZİYYƏTİ HAQQINDA

Xanım, yüksək qabiliyyətə malik qadınlardan biri, bəli, sizin sevmədiyiniz həmin o qadın – Jorj Sand hələ bir əsr bundan qabaq qadınlara azadlığı uğrunda əsl fədakarlıqla mübarizə aparıb. Məsələn aydınlıq gətirək: Jorj Sandın qoyduğu tələblər bizim dövrümüzün qadınlara heç bir halda qane etməzdi. Jorj Sandı əks cinslərin siyasi bərabərliyi maraqlandırmırdı, çünki o, bunu mümkün və arzu edilən saymırdı. Jorj Sand hər şeydən öncə hissiyyət sahəsində bərabərlik tələb edirdi.

Bu ifadənin altında o, nəyi başa düşürdü? Sand onu nəzərdə tuturdu ki, qadın sevgisiz təslim olmağa məcbur edilməməlidir. Adamların məcburi ittifaqı hətta nikahla rəsmiləşdiriləndə belə bu, Jorj Sanda cinayət və vəhşilik kimi görünürdü: «Qadının imtina etmək hüququ olmalıdır. Mən təsdiq edirəm, mən inanıram ki, ya bütün varlığımla sevməlisən, ya da bəkarətini qoruyub saxlamaqla yaşamalısən...»

Onun fikrincə: «Günah heç də qadının sevmədiyini adamdan sevdiyini adamın üstünə getməsində deyil, sevmədiyini adamla (hətta bu, onun əri olsa belə) yaşadığı həyatdadır». Kişilər hissiyyət sahəsində bərabərliyi qəbul etmədilər. Sand yazırdı: «Sevgidə – qadınlarla eynən kurtizankalar kimi davranılır, izdivac həyatında isə – qulluqçular kimi. Qadınlara sevmirlər, onların yalnız xidmətlərindən istifadə edirlər, bununla belə, hələ onlardan qeyd-şərtsiz sadıqlıq da tələb edir, buna ümid bəsləyirlər...»

O soruşurdu: «Axı kişilər hansı haqla qadınlara sadıqlıq tələb edir ki, söhbət onların özlərindən gedəndə bunu lazımsız və gülünc hesab edirlər? Niyə qadınlar bakirə qalmalı, kişilər isə hər cür pozğunluq və əxlaqsızlığı özlərinə rəva görməlidir?» Bu sualı belə cavablandırmaq olardı ki, həmin vaxt bir xeyli qadın heç də bakirə və sadıq deyildi. Amma ədalətsizlik başqa şeydə idi: belə qadınlar cinayətkar sayılırdılar; xəyanətdə ifşa olunan qadın həbs cəzasına məruz qala bilərdi; ərinə xəyanət edərkən qadınlar hətta öz uşaqlarının gözlərində də hörmətdən düşürdülər, halbuki eşqbazlıqla məşğul olan kişiyyə hamı uzaqbaşı əyyaş, yaxud deyək ki, qurmana baxan kimi baxırdılar – yəni onların hərəkəti əlbirliyə son dərəcə yaxın olan bir şiltaqlıq kimi qəbul edilirdi. Sand belə hesab edirdi ki, hissiyyət sahəsindəki bu cür qeyri-bərabərlik ağıllı və ədəbli qadınlar üçün azad məhəbbətdə olduğu kimi, izdivacda da xoşbəxtliyə nail olmağı çətinləşdirirdi.

Jorj Sand hər iki cins üçün həm də iqtisadi bərabərlik tələb edirdi. O vaxtlar ərli qadınlar nə öz qazanclarından, nə də öz əmlaklarından sərbəst istifadə edə bilməzdilər. Jorj Sand (daha doğrusu, Avrora Dütevan) özü ərə gedənə qədər ona nənəsindən miras qalmış böyük Noan malikanəsinin sahibi idi. Nikaha girərkən o, mülkün idarəçiliyini ərinə verməyə borclu idi (əri, az qala, onu müflis edəcəkdi). O dövrdə ər ailənin ortağ sərvətinə nəzarətsiz rəhbərlik etmək hüququna malik idi. Qadın öz yaşayışına və sosial vəziyyətinə görə hətta kişidən üstün olsa da, nikaha girmək, sanki, qadını kişidən ömürlük

asılılığa düşər edirdi. Boşanmaq hüququ, demək olar, mövcud deyildi, belə ki, qadına bu cür məhkumluq və əsarətdən xilas olmaq son dərəcə çətin idi. Jorj Sand kişilər üçün olduğu kimi, qadınlar üçün də nikah birliyinə sərbəst surətdə xitam vermək hüququ və öz gəlirlərindən sərbəst istifadə etmək hüququ tələb edirdi. Onun feminizminin hüdudları belə idi. Sand vətəndaş bərabərliyi məsələlərinə toxunmurdu. Ona görə yox ki siyasi əqidəyə malik deyildi: Sand qızgın respublikaçı və sosialist idi; lakin o, qadınlar üçün nə səsvermə hüququ tələb etmirdi, nə də seçilmə hüququ. Bax elə onun səhvi də bunda idi (burası bu gün bizə gün kimi aydıdır), çünki məhz elə vətəndaş bərabərliyi, məhz mülki bərabərlik sayəsində qadın iqtisadiyyat sahəsində də yavaş-yavaş bərabərliyə yaxınlaşdı. Qadınlar səsvermədə iştirak etməyə başlayandan sonra isə bu səsərdə maraqlı olan deputatlar onların məqsəd və hüquqlarına hörmətlə yanaşmağa başladılar.

Lakin mənəviyyat sahəsində çox az şey dəyişib və bu gün bütün bəşəriyyətin tən yarısı sanki, köləlikdə yaşayır: qadınların böyük bir hissəsi belə düşünməkdə davam edir ki, yaşamaq üçün onlara öz bədənlərini satmaq lazımdır, özü də bu zərurət müxtəlif miflər və adətlərlə hər cür pərdələnməkdədir. Bu mənəvi köləliyə qarşı qanunverici, demək olar ki, tamamilə gücsüzdür. Qadınların xilas – onların özlərinin işi olmalıdır. Bu iş ləng gedəcək, çünki qadınlara təkə kişilər tiranlığından deyil, həm də öz beyinlərində formalaşmış kişilər və özləri bərdəki yanlış təsəvvürlərdən azad olmaq lazımdır. «Ola bilsin, hər iki cins bir-birinə düşünülüyündən daha çox yaxındır, – Rilke demişdi, – və dünyanın böyük təzələnməsi, heç şübhəsiz, bundan ibarət olacaq: çaşqınlıqdan azad olmuş kişi və qadın bir-birinə rəqib kimi baxmaqdan əl çəkəcək. Onlar öz insani mahiyyətlərini ondan ötrü birləşdirəcəklər ki, yüz il boyunca onlara verilmiş ağır can yükünü birgə çəksinlər – ciddiyyət və təmkinlə... Günlərin bir xoş günü «qız» və «qadın» sözləri, sadəcə, kişidən fərqli olan cinsi ifadə etməklə kifayətlənməyəcək, həm də yalnız onların özlərinə xas olan hansısa bir mənə kəsb edəcək. Onlar yalnız əlavə olaraq qalmaqdan qurtulacaq və varlığın bitkin formasını əldə edəcəklər – qadın onun həqiqi insanlığında peyda olacaq». Həmin gün gələndə qadınların xilas – həmçinin kişilərin də xilas – olacaq. Çünki tiran – eyni zamanda həm də kölədir. Əlvida.

ÖZÜNÜZ ÜÇÜN LAZIMSIZ TƏƏSSÜFLƏR HAZIRLAMAYIN

Querida, hazırda mən Monako günəşinin şəfəqləri altında əyləşib Pol Valerinin «Bəzi adamlara məktublar»-ını oxuyuram. Bu kitabı yaxınlarda Pol Valerinin qohumları çap etdirib. Siz Valerini sevirsinizmi? Güman edirəm ki, sevirsiniz. Əks təqdirdə bizim fikir ayrılığımız üçün ciddi əsas yaranardı. Mən Valerini indiyədək tanıdığım ən ağıllı iki adamdan biri sayıram; o birisi – filosof Alen idi. Qabaqcadan görürəm ki, mənə bu etirafım çoxlarının xoşuna gəlməyəcək. Məktublardan birində Valeri yazır: «Vasvası adamın həyat tarixçəsini belə yekunlaşdırmaq olar: o, nə qədər uzun yaşayırsa, haçansa yanından xoşagəlməz duyğularla ötüb-keçdiyi şeylərin peşmançılığını da bir o qədər çox keçirir. Cavanlıqda bu adam qadına ikrahla yanaşırdı; həmin vaxt sevgi ona nəse ikrahedici bir şey kimi görünürdü... Yaşlaşandan sonra onun pulla bağlı bütün şeylərdən zəhləsi getməyə başladı. Bir müddət uğur, hətta şöhrət də ona ayıb gəlirdi... İndi isə əlində-ovcunda qalan şeylər – hər şeydən təmizlənilib arıtlanmış «əlavə məhsulların» puçalı – elə az, o dərəcədə xırda-para, çəkisiz, yararsız və dəyərsizdir ki, həyatına bəzək verən heç nəyi yoxdur. Adamın keçmişlə bağlı kədər dolu xatirələri də, başqalarının anlama bilmədiyi aciz və miskin görkəmi də, dözülməz ağrı-acıları, təəssüfləri də buradan qaynaqlanır».

Bu mühakimələrdə Valerinin özünün hələ şan-şöhrəti onun bütün «əlavə məhsullarıyla» birgə dərk etmədiyi 1915-ci ilə aid xeyli gerçəklik mövcuddur. Öz şəxsi heysiyyətinə heç bir zərər toxundurmadan qəbul etməyi bacardığı halda, həyatın sənə təklif etdiklərindən imtina etmək – sadəcə, ağılsızlıqdır. Bəli, cavanlıqda məhəbbəti dərk etmək lazımdır ki, sevginin bizə bir daha bəxş olunmadığı yaşlı çağlarda onun faciəvi əzab və hiddətini öz üzərində hiss etməyəsən. Bəli, qocalıq üçün şöhrət qazanmaq lazımdır ki, ömrün axırlarında acı və miskin günlər sürməyəsən. Uğur özlüyündə talantın

şəhadəti deyil, amma o, istedadlı adamı qocalıqda uğur dalınca qaçmağın şirnikdiriciliyindən xilas edir. Nəsihət: heç bir ləyaqətsizliyə yol vermədən həyatda əldə edə biləcəyin heç nəyə etinasız yanaşmaq lazım deyil.

Buna görə də, xanım, böyük oğlunuz olduğu təqdirdə onu qocalığında acı təəssüflərə çevrilə biləcək mücərrəd və ifrat təsəvvürlərdən qoruyun. Oğlunuza təlqin edin ki, sevgidən insana gözəl xatirələr qalır. Burada mənimlə bir yerdə olan Jerar Bauer «Kazanovanın memuarları»na müqəddimə yazır. Dünən o, mənə öz qəhrəmanı haqqında danışdı. Bu qeyri-adi macərə həvəskarı bircə qadına da, bircə lomber stoluna da etinasız qala bilmirdi və ətrafındakıları onunla tanışlıq axtarmağa məcbur edən bəlağətli nitqə, gözəl danışq qabiliyyətinə malik idi. Bütün bunlar axırda nəyə gətirib çıxartdı? Ona gətirib çıxartdı ki, qocalanda oturub öz coşqun həyat tərzini qələmə aldı və birbaşa əbədiyyətə qədəm qoydu. Bu, o demək deyil ki sizin doğma törəməiniz Kazanovanı özünə örnək seçməlidir. Yalnız qeyri-adi dərəcədə vergili adam həyatda bu dərəcədə qaba rol oynaya bilər; üstəlik də, biz on səkkizinci yüzillikdə yaşamırıq. Mən oğlunuza yalnız Horatsinin məsləhətlərinə əməl etməyi məsləhət görürəm: «Əgər allahlar sənə tezliklə uğur göndərəcəksə, onda günü – o gözəli tez ovla, qisməti də qaçirtma». Mən gözəl başa düşürəm ki, ovqat aydınlığı, həsəd yoxluğu, şorgözlük və şöhrətpərəstlik qocalığa münasibdir, bundan başqa, mən başqalarının xoşbəxtlik üçün zəruri saydığı şeylərin heç birindən xəbəri olmadan özlərinin xoşbəxt olduqlarını beyninə yeritmiş adamlarla tanışam. Mən özüm də öz həyatımı necə varsa, məhz o cür qəbul etməyə və onu başqalarının həyatı ilə tutuşdurمامağa çalışıram; mən buna nail oluram, lakin özümə hesabat da verirəm ki, əgər mənim varlığım sevinc hissindən tamamilə məhrum olsaydı, bu cür müdriklik mənə çox çətinliklə başa gələrdi. Bir sözlə, bu dünyanın rifahlarının ardınca ədəbsiz coşqunluq və qızğınlıqla qaçmayaq, lakin öz yolumuzun üstündə rast gələrkən də üz çevirməyə və onları minnətdarlıqla qəbul edək. Həyatı boyu bəxtinə bircə dəfə də olsun səadət payı düşmə yən adamlar tək-tükdür, amma onu qoruyub saxlamağı bacaranların sayı daha azdır. Sizi əldə etdiyim halda, mənim əzizim, mən sizi itirmək istəmirəm və öz yanımda saxlayıram. Əlvida.

«ÇAR EDİP»

TAMAŞASINDAN SONRA

Querida, bu günlərdə mən sizi «Komedi-Fransez»də uzaqdan gördüm. Sizin geyiminiz – qızılı kəmərlı, bəyaz rəngli büzməli paltarınız sizi uğursuz çar Fivə bənzədirdi. Sofokl Evində «Çar Edip» tamaşası göstərilirdi. Mən həyəcan içində xatırladım ki, sizi ilk dəfə məhz burada – Rişelye zalında görmüşəm. Siz elə yaxşıydınız ki!

Tamaşa sizin adi dincliyinizi pozmadı. Bu, belə də olmalıdır. Yüksək teatr əsəri tamaşaçını yerindən oynadıb həyəcanlandırmır. Ondakı ehtiraslar poeziya ilə nizamlanıb və qədərin möhtəşəmliyi ilə tənzimlənib. Bizə qabaqcadan məlum olan hadisələr bizi həyəcanlandıra bilməz. Teatra gələrkən siz artıq bilirdiniz ki, Edip öz gözünü qızıl bəndlə çıxaracaq, İokasta isə özünü asacaq. Bax elə ona görə də siz saçlarınıza sakitcə əl gəzdərüb qonşunuzun üzünə gülümsəyirdiniz.

Mən yan-yörəmdə heyrətli nidalar eşidirdim.

– Nə gözəl melodramdır!

– Nə möhtəşəm detektivdir!

– Lap eynən Simenondakı kimidir! «Qar üzərində ləkə» sizin yadınızdadır?

Hansısa yaşlı bir xanım («Axı bu yaşı ötmüş qadınlar niyə mövcuddur?») – Bayron təəccüblənirdi) soruşurdu:

– Yaxşı, bu qanmaz nəyə nail olur ki? Elə ilk on dəqiqədən sonra axırda nə görəcəyini artıq hamı başa düşmüşdü... İokasta axı aydıncə görür ki, bütün bunları qurdalamaq lazım deyildi. Qadınlarda hissiyyat var: onlar xoşagəlməz şeyi görməzliyə vurmağı bacarırlar... Amma yalnız özüylə məşğul olan bu heyvərə gərəək hər şeyin axırınadək getsin. Özü üçün daha da pis!

Həqiqət ondan ibarətdir ki, xanım, Edip məhz bu cürdür, Sofoklun onu yaratdığı kimidir və başqa cür hərəkət edə bilməz; Tale onun bütün sözlərini, hərəkət və davranışlarını qabaqcadan müəyyən edib.

«Bu, qədərdir!» – «Gözəl Yelena»dakı xor oxuyur. Qədim yunanlarla bizim aramızdakı nəhəng fərq də elə məhz bunda gizlənin. Mən düşünürəm ki, insan öz taleyini allahların iradəsindən kənarında özü müəyyənləşdirə bilər. Sofokl belə hesab etmirdi. Onun möhtəşəm pyesinin dramatik gözəlliyi və qəhrəmanlarının faciəvi aqibəti buradan irəli gəlir. Çünki rəmmalın qabaqcadan dediklərini yalnız itaətkarcasına yerinə yetirən Edip özünü müqəssir hiss edir və ən ağır cəzaya layiq bilir. «Öz atamı öldürmək və öz anamın məşuqu olmaq mənim alın yazım idi, amma buna baxmayaraq, mən öz cəzamı çəkməliyəm...» Eyni sərt əxlaq qaydası yansenistlərin və kalvinistlərin təlimləri üçün də səciyyəvidir. Lakin bir münasibətdə, hər necə olsa da, biz sizinlə qədim yunanalara uyğun gəlirik: qan qarışığı hələ də bizə əcaib görünür. Bəşər tarixinin ilkin dövrlərində yaranmış ən sərt qadağalardan biri birbaşa qohumluq əlaqəsidir; söhbət birbaşa qohumluq əlaqəsindən gedərkən bu, ən azından mütləq qadağadır. Köndələn xətt üzrə qohumluq – başqa məsələdir: Misir fironları qardaşla bacı arasındakı izdivacı hətta təqdir də edirdilər. Bayron belə münasibətlərdə ictimai əxlaqa qarşı çağırış görə-görə onlarda anlaşılmaz, ikrahədici bir məmnunluq da tapırdı. Onun həyatı barədə kitab yazarkən mənə bu məsələ ilə bağlı kifayət qədər incə axtarışlarla məşğul olmaq lazım gəldi. Bayronun Avqusta Leylə cinayətkar əlaqəyə girdiyini bir sıra ingilis alimləri inkar edirdilər. Axırda şairin qadın qohumu (həmin vaxt onun səksən beş yaşı vardı) məni gizli ailə arxivinə buraxdı. Mən orada bir cüt qəndilin solğun işığında intim gündəliklərin və məktubların şifrini aç-aça həyəcanlandırıcı bir gecə keçirdim. Sübhəyaxın artıq hər şey mənə məlum idi və mən hörmətli ev sahibəsinin yanına bir qədər çaşqınlıqla yollandım. – Ledi Lovlas, – mən ona müraciət etdim, – əfsuslar olsun ki, artıq bütün şübhələr arxada qaldı... Mən qan qarışığının sübutunu aşkar etdim. Namuslu bir tarixçi kimi sənədlərə istinad etməklə bütün bunlar barəsində söhbət açmağa məcburam... Qabaqcadan xahiş edirəm ki, məni üzrlü biləsiniz. Xanım Lovlas mənim sözlərimi təəccüblə qarşılayıb etirazını bildirdi. – Siz axı nəyə görə üzr istəyirsiniz ki? – o soruşdu. – Bayron və Avqusta? Hə, əlbəttə! Yəni, doğrudanmı, sizin buna şübhəniz vardı?.. Başqa nə cür ola bilərdi? Əks cinsdən olan iki gənc varlıq qarlıq örtülmüş qaranlıq bir qəsrə ikilikdə qalmışdı və qapalı şəraitdə xeyli vaxt keçirməli olmuşdu... Sizcə, onlar özlərini başqa nə cür aparmalıydılar? Bu söhbətdən mən başa düşdüm ki, məşhur qadağaya XIX əsrin İngiltərəsində Qədim Yunanıstanda olduğu qədər də mütləq qaydada əməl olunmurdu. Amma hər necə olsa, mən belə hesab edirəm ki, həm ailənin, həm də qəlbin rahatlığını qorumaq üçün bu qadağa son dərəcə zəruridir. «İokasta»ya, «Fedra»ya, «Od içində torpaq»a baxmaqla buna özünü də əmin olun. Məhəbbəti öz qohumlarınızdan kənarında axtarın. Əlvida.

DÖZÜMÜN HÜDUDLARI HAQQINDA

Öz xeyirxahlığında ifrata varmaq bəzi adamlar üçün böyük tamahdır. Canlı təsəvvürləri yaxın adama edilən güzəştin onda necə bir sevinc doğuracağına, imtinanın isə onu nə qədər dilxor edəcəyini təxmin etmələri üçün onlara tam imkan verir; onlar şiltaqlığı, yaxud qəzəb işartısını izah edən gizli, dərin səbəbləri təxmin edirlər, halbuki onların yerində başqaları bunu çox ciddi tərzdə mühakimə edərdi. «Hər şeyi anlamaq – deməli, hər şeyi bağışlamaq deməkdir». İnsan hissələrini ideallaşdıran, hər şeydə gözəllik axtaran bu adamlar yalnız elə bağışlamaqla və bir-birinin ardınca qurbanlar verməklə məşğuldurlar.

Onlar yalnız özlərini qurban etsəydilər, bəlkə, davranışlarında bir paklıq, bir müqəddəslik olardı. Lakin adamlar müqəddəslərlə yaşamaq üçün yaranıblar və mərhəmət bağışlanmaz olur, çünki o, mərhəmət göstərilən adama ciddi ziyan vurur, sağalmaz xətər yetirir. Son dərəcə yumşaq ər, yetərincə ciddi olmayan ata özləri də bunu istəmədən və buna şübhə etmədən arvadlarının, yaxud uşaqlarının əxlaqını formalaşdırır – onlar arvadlarını və uşaqlarını heç nədə sərhəd bilməməyə, heç bir müqavimətlə rastlaşmamağa öyrədir. Lakin insan cəmiyyəti adamların qarşısında öz tələblərini qoyur. Bu yumşaq münasibətin qurbanları həyatın sərt gerçəkliyi ilə qarşılaşanda (bu isə qaçılmazdır) onlara çətin olacaq – tərbiyə sində ifrat yumşaqlığa yol verilməyən adamlardan qat-qat çətin olacaq. Belələri indiyəcən

onların imdadına çatmış silahın üstünə cumacaqlar – giley-güzara başlayacaq, göz yaşlarına əl atacaq, pis ovqatı bəhanə gətirəcəklər – lakin etinasızlıq və rişxəndlə toqquşaraq ümitsizliyə qapılacaqlar. Bir çox uğursuz talelərin səbəbi – düzgün olmayan tərbiyədir.

Hər bir evdə, hər bir ailədə bütün üzvlər bilməlidir ki, onları sevirələr, doğmaları onlardan ötrü çox şeyə getməyə hazırdırlar, lakin hər cür səbrin, dözümlünün bir hədd-hüdudu var və əgər onlar bütün əndazələri aşaraq həmin sərhədi keçsələr, onda qoy özlərindən küssünlər. Başqa cür hərəkət eləmək – onların özləri üçün öldürücü olan qüsurlara imkan vermək, pis işə göz yummaq deməkdir, bundan başqa, həm də özünü dözülməsi uzun müddət mümkün olmayan bir vəziyyətə salmaqdır. Qumarbazın, yaxud bədxərcin borclarını ödəməklə xeyirxah adam yalnız var-yoxdan çıxıb bilər, amma xilas etməyə çalışdığı israfçılara əsla kömək edə bilməz. Sevmədən və yalnız yazığı gəldiyi, acıdığı üçün evlənen adam həm özünü, həm də ömür-gün yoldaşını bədbəxtliyə məhkum edir. «Mənim qardaşlarım, sərt olacağıq» – Nitsşe deyir. Filsofa kiçik bir düzəliş edək: «Mənim qardaşlarım, sərt olmağı bacaraq»; ifadə o qədər də gözəl səslənməsə də, əvəzində daha insani olacaq.

Mənim insanlar haqqında dediklərim, aydındır ki, millətlərə də aiddir. Millətlər ailəsində ifrat dərəcədə xeyirxah xalqlar yaşayır. Beynəlxalq siyasətdə «ailə siyasətində» olduğu kimi məşhur bir deyim var: «Hər şeyi anlamaq – deməli, hər şeyi bağışlamaq deməkdir». Bu, təhlükəli şeydir. Bəşəriyyəti müharibə ilə təhdid edən hərəkəti cavabsız qoymaq və bu davranışa dözmək heç də sülhə xidmət etmək demək deyil. Burada da dəqiq müəyyənləşdirilməmiş sərhədlər olmalıdır. Xalqlar da ayrıca fərdlər kimi bəzən öz tələblərində bütün əndazələri aşaraq həddən artıq uzağa gedirlər və müqavimət görməyincə, zərbə almayınca nəyəsə qəsd edirlər. Nə qədər ki təsir əks-təsirə bərabərdir, qüvvələr sistemi tarazlığa gətirib çıxarır. Əks-təsir olmadıqda tarazlıq mümkün deyil.

İndi artıq sizi nə gözlədiyini bilirsiniz, xanım. Mən sizə qarşı çox mülayim və mərhəmətliyəm. Lazım gəlsə, zərurət yaransa, sərt olmağı da bacararam. Yalnız mənim təsəvvürümdə mövcud olan müdrik və müəmmal yad qadın kimi qalmaqda bundan sonra da davam edin. Əlvida.

KLEOPATRANIN BURNU

«Əgər Kleopatranın burnu qısa olsaydı, bütün dünya başqa cür olardı». Biz öz şəxsi həyatımızı, yaxud ölkəmizin tarixini öyrənərkən Paskalın bu ifadəsinə çox tez-tez «tamah» salırıq. Ən dəhşətli nəticələrə gətirib çıxaran hadisələr o qədər əhəmiyyətsiz, onların çulğışması isə o qədər qərribə olmuşdu ki, biz qədər qeyri-ardıcılığımıza sadələvhəsənə təəccüb edirik.

Əgər Arletta Staviskaya daş-qaş az sevsəydi, onda Üçüncü respublikanın tarixi başqa cür alınardı. Əgər Bonapart üçün topları Vandemyerə vaxtında çatdıran əsgərlər yolda onca dəqiqəliyə geciksəydilər – məsələn, deyək ki, boğazlarını yaşlamaq üçün – indi bizim kitablarımızda nə Austerlitsin, nə də Vaqramın adları xatırlanmazdı. Vilson öz vaxtında Parisə hansısa respublikaçı senatoru göndərsəydi, Amerika əlli il, hələ bəlkə də, ömürlük Avropanın siyasi həyatına cəlb olunardı. Keçmiş haqqında düşüncələr bu cür gümanlarla, fərziyyələrlə müşayiət olunur. «Əgər builki məktəb tətilini Sen-Tropezdə keçirməyi ağıma gətirməsəydim, mən bədbəxt eləmiş qadınla da heç vaxt rastlaşmazdım». Bu mühakimənin düzgünlüyünü heç nə sübut eləmir. Əhəmiyyətsiz və qabaqcadan bilinməyən təsadüflər, heç şübhəsiz ki, hadisələrin adı axarını hər an dəyişir. Lakin bu axara yalnız qeyri-adi təsadüflərin bütöv bir zənciri tam ziddiyyətli xarakter verə bilər.

Deyək ki, ağılınıza Sen-Tropez gəlməzdi, Sen-Rafael gələrdi və siz orada eyni uğurla başqa bir qadınla rastlaşardınız, həmin qadın da eynən əvvəlki qadın kimi və həmin səbəblərə görə sizin xoşunuza gələrdi, çünki özünüz də bilmədən siz o vaxt könül iztirabları axtarırdınız. Əlbəttə, belə sizin həyatınızın bu və ya digər məqamının tamamilə başqa cür alınması mümkün idi, amma onun ümumi konturları, təxminən, elə bu cür də qalacaqdı.

Lord Danseni bu mövzuda son dərəcə maraqlı bir pyes yazıb. Tamaşanın ilk pərdəsində bizim qarşımızda qatara gecikmiş bir adam dayanır: o, perronun çıxışına yaxınlaşdığı dəqiqədə qatar yola düşür. Bu gecikmənin nəticəsində onun sonrakı bütün həyatı uğursuz alınır və personaj tamaşa boyu

təkrar-təkrar söyləməkdən yorulmur: «İşə bax, bircə saniyə tez gəlsəydim...» Və günlərin bir günü hansısa şərqli bir tacir ona sehrlı kristal almağı təklif edir – bu daşı əldə edən kəs onun köməyi ilə öz keçmiş həyatının arzu etdiyi hər hansı bir hadisəsini dəyişə bilər. Pyesin qəhrəmanı, aydındır ki, həmin perronda, amma bir saniyə tez peyda olmağı arzu edir. Sehrlı daş arzunu yerinə yetirir və bu dəfə kişi perrona vaxtında yetişib öz qatarına əyləşir və onun həyatı təzədən başlanır. Lakin personajın həyatında zahirən hər şeyin başqa cür getdiyi görünərsə də, əslində, qəhrəmanın uğursuzluğa düçar olması heç də birinci dəfəkindən az olmur, ona görə ki, uğursuzluğun əsas səbəbləri şəraitdə yox, onun öz xarakterindədir.

Eyni şeyi biz xalqların tarixində də müşahidə edirik. Onlar taleyin hazırladığı, onlar üçün müəyyən edilmiş qismətdən qaça bilməzlər. Hərgah artilleriyaçılar yolda yubansaydılar, Vandemyerə gəlməkdə geciksəydilər, bir müddətə Bonapartın taleyi dəyişərdi, Fransanın tarixi isə, onsuz da, dəyişməz qalacaqdı – ən azı, əsas cizgiləri həmin kimi qalacaqdı. Başqa bir Bonapart peyda olardı. Hər nəsildə müəyyən sayda qəhrəmanlar və xadimlər mövcuddur. Amma sülh şəraitində, dinc dövrlərdə belələri iş başında olmurlar. 1895-ci ilin bonapartları öz ömürlərini hansısa əyalət qarnizonunda kvartirmeysterlər, yaxud batalyonun intendantları kimi başa vurardılar. Kleopatranın burnu qısa olsaydı, Romanın tarixi yenə öz axarıyla gedərdi – möhtəşəmliyi tənəzzül əvəz edərdi.

Sizin isə, xanım, burnunuz uzun olsaydı, mən indi yenə də yad qadına öz məktublarımı yazardım. Amma o yad qadın başqası olardı. Əlvida.

XRONOFAQLAR

Xronofaq – yəni vaxtyeyən. Bu söz, səhv etmirəmsə, Monterlan tərəfindən uydurulub və insan cinsinin təhlükəli çoxnövü anlamağadır.

Xronofaq – hər şeydən əvvəl, heç bir işi olmayan adamdır və bu adam vaxtını nəyə sərf etməyi, necə öldürməyi bilmədiyindən öz asudə vaxtını, daha dəqiqi, vaxtının boşluğunu sizin vaxtınızı yeməklə doldurur. Bu canlının, bu həşəratın sırtıqlığı son dərəcə ağlasığmazdır. Xronofaq tanımadığı müəlliflərə məktub yazaraq onlardan təcili cavab tələb edir; bu zaman o dərəcədə həyasızlığa əl atır ki, hətta məktuba poçt markası da əlavə edir və bununla da tərbiyəli, qanacaqlı adresatı çaşqınlığa məruz qoyur; o, lazımsız görüş əldə etməyə qabaqcadan nail olur və hərgah bədbəxtlikdən həmin adam onu qəbul etməyə razılıq verirsə, onda ev sahibinin zəhləsini tökərək onu o dərəcədə bezdirir və o vaxtanan tənə gətirir ki, axırda zavallı əsəbiləşib təbdən çıxaraq bütün ədəb-ərkan qaydalarını bir kənara atmağa məcbur qalır. O, öz həyatını sizə danışsın sizdən də öz həyatınız barədə soruşacaq. Yaxşıdır ki, bütün başqa şeylərdən əlavə, xronofaq hələ gündəlik tutmur, yoxsa sonradan ora qeyd edərdi ki, guya, siz dəyişmişiniz və artıq həmin kimi adam deyilsiniz; sizin əvvəlki həvəslə danışmaq qabiliyyətiniz harasa yox olub, deyəsən, siz artıq tükənmişiniz və sizinlə danışmaq az maraqlıdır – bir sözlə, siz onun ümidlərini doğrultmamısınız və xronofaq siz sarıdan bərk peşmandır. Sizin bu susqunluğunuzun narazılığınızdan əmələ gəlmişinə inanmayan gələcək bioqraflar isə öz qeydlərində sizi aciz qoca kimi təqdim etməyi yaddan çıxartmayacaqlar.

Vaxtınızın bir hissəsini kəsib onun ağzına atmaqla xronofaqı doymağa əsla ümid bəsləməyin. O acgözdür. Birgə yemək yeyən adamlardan hansınınsa ehtiyatsızlıq edib cücənin qanadını atdığı köpək təzə yem dalınca mütləq onu yemləyən əlin üstünə necə qayıdırsa və pəncəsini irəli uzudaraq yalvarış dolu sümsük baxışlarla gözünü həmin adamın üzünə necə zilləyib durursa, qarşısındakının mülayim xasiyyətli, yumşaq xarakterli, ürəyi yuxa adam olduğunu aşkar edən xronofaq da öz tapıntısından eynən o cür insafsızcasına sui-istifadə edəcək. Sizin təmkininiz onda yeni həvəs oyadacaq – sizin yanınıza yenidən qayıtmaq, sizə yenidən yazmaq, zəhlənizi hər vasitə ilə tökmək həvəsi.

– Mənim işim başımdan aşır, – siz inamsızlıqla deyirsiniz.

– Doğrudanmı? – xronofaq soruşacaq. – Necə də maraqlıdır. Siz nə üzərində işləyirsiniz ki?

– Roman üzərində.

– Roman üzərində? Amma mənim həyatım – xalis romandır...

Vəssalam, hesab eləyin ki, atı mahmızlamısınız. Gecəyarısı sizi elə həmin yerdəcə tutacaq. Əgər saqqızınızı oğurlayıb sizi özünə cəlb eləsə, onda batdınız; siz – onun öz yuvasına apardığı sümüksünüz və əmin olun ki, sizi axıra qədər sümürməyincə əl çəkməyəcək. Əgər o, hələ öz dostlarını da üstünüzə qısqırtsa, sizi bütöv bir xronofaqlar sürüsü didib gəmirəcək. Bu canlılar sürü şəklində qruplaşır və öz ovlarını bir-biri ilə həvəslə bölüşürlər.

Sizə nəsihət: xronofaqlarla sərt münasibətdə olun və onları qəddarcasına, amansızlıqla qırın.

Yumşaqlıq və utancaqlıqla heç nəyə nail olmazsınız. Əksinə, xronofaqların rifahı üçün mikroiklimi məhz elə bu xüsusiyyətlər yaradır. Xronofaqların canı çox bərkdir və onu məhv etmək lazımdır. Zorakılıq mənə yad xüsusiyyətdir, amma hazırkı vəziyyətdə bu zəruridir. Siz axı qorunmağa heç bir cəhd göstərmədən yırtıcı heyvana icazə verməli deyilsiniz ki, sizi parçalasın. Xronofaq isə eynən yırtıcı kimidir, o, sizin həyatınızı parçalayıb qoparır. Çünki bizim həyatımız əgər vaxt deyilsə, bəs nədir?! «Hanı o adam ki, vaxtı, heç olmasa, müəyyən qədər, lap az da olsa, qiymətləndirir, hər günün üstündə əsməyi bacarır və vaxtın onu anbaan ölümə yaxınlaşdırdığını dərk edir?.. Biz həyatı sabaha saxladıqca, o ötüb-keçir. Heç nə bizə vaxt qədər, vaxt dərəcəsinə məxsus deyil; vaxt – bizimdir və biz qarşımıza çıxan elə ilk adamca imkan veririk ki, bizə məxsus olan bu yeganə və tezsovuşan var-dövlətimizi işğal etsin...»

Mənim əzizim, gör Seneka iki min il bundan qabaq öz dostu Lutsilyaya nə yazmışdı və bu, sübut edir ki, xronofaqlar hələ insan birliyinin təşəkkül tapdığı ən qədim çağlardan mövcuddur. Lakin ən başlıcası – sizin məni qəfildən yaxaladığınız bu pis ovqat heç də ona əsas vermir ki, bəndənizi sizin iştirakınızdan, yaxud mənə xəsisliklə bəxş etdiyiniz həmin anlardan məhrum eləsin. Bizim xoşumuza gələn qadın heç vaxt xronofaq olmaz, onlar bizim vaxtımızı bizimçün ən xoş olan bir tərzdə doldururlar. Əlvida.

NƏZAKƏT ƏLEYHİNƏ

Əzizim, ifrat dərəcədə nəzakətli olmaqdan çəkinin. Bu xüsusiyyət həm kişiləri, həm də qadınları nöqsanların ən pisi olan axmaq hərəkətlər törətməyə vadar edir.

Bu həqiqət barədə iki pırıça da var,
Adamı heyran qoyan neçə-neçə misal da...

Parisdə yaşayan ər-arvadın çox yaxın bir ailə dostu vardı – professor B., xalis ləyaqət mücəssəməsi olan gözəl insan və öz işinin ustası olan əsl cərrah. Amma vaxt ötdükcə biz hamımız qocalırıq; elə bir gün gəlib çatdı ki, skalpel təcrübəli professorun öz qüvvəsini itirmiş əlində əsməyə başladı. Heç şübhəsiz, dedi-qoduların yayılmasında onun həmkarlarının da rolu yox deyildi – şəhərdə şayiələr dolaşmağa başladı ki, professor B.-nin apardığı əməliyyatlarda acınacaqlı uğursuzluqlar baş verir. Professorun möhkəm dostluq telləri ilə bağlı olduğu ailədə ər in xəstələnməsi də tərslikdən məhz həmin vaxtlara təsadüf etdi. Müayinədən və rejim təyinatından sonra həkim əməliyyatın zəruri olduğunu bildirib soruşdu:

– Sizin həkiminiz kimdir?

Xəstə professor B.-nin adını çəkəndə həkim dərhal üz-gözünü turşutdu:

– Professor vaxtilə öz işinin ustası olub, indi də çox işgüzar məsləhətlər verə bilər, amma...

Ər-arvad öz aralarında məsləhətləşdilər. Bu iş üçün bədbəxt B.-nin həmkarlarından kimisə dəvət edib sədaqətli dostun xətrinə dəymək olardımı? Hər ikisi bu cür rəftarı qəddar hesab etdi.

– Və son dərəcə nəzakətsiz! – qadın əlavə etdi. – Özün fikirləş, biz elə ötən həftə onların evlərində nahar etmişik.

Bu təkzibolunmaz səbəb hər şeyi həll etdi. Onlar əməliyyat üçün B.-ni dəvət etdilər, o da öz dostuna xidmət göstərməkdən şad olduğunu bildirib dərhal bu təkliflə razılaşdı.

– Yüngül əməliyyatdır, – o dedi.

Əməliyyat, həqiqətən də, təhlükəli əməliyyat deyildi, amma xəstə öldü. Əvəzində nəzakətə tam riayət olunmuşdu.

Başqa bir pritça. Bir cavanı ailəsinin dostları tez-tez özlərinin Normandiyadakı şəhərkənarı geniş evlərinə dəvət edirdilər. Ev sahibinin qızı gəncə aşkar meyil göstərirdi, qızın valideynləri də onları nikaha girməsini ürəkdən istəyirdilər. Amma gənc xanıma dost münasibətləri bəsləsə də, cavan oğlan onu çox da gözəl saymırdı və bütün həyatını bu qızla bağlamaq niyyətində deyildi.

Bir dəfə, almaların çiçək açdığı mülayim havalı gözəl bir yaz axşamı ulduzlu göylərin altında oğlan balaca bir ehtiyatsızlığa yol verdi və şam yeməyindən sonra ay işığında gəzməyi təklif elədi.

– Əla fikirdir, – ev sahibəsi dedi, – Mari-Janna sizinlə gəzintiyə çıxar.

Cavanlar bağa çıxdılar. Nazik tüstü qatı meyvə ağaclarını bürümüşdü. Şəhli otlar ayaq altında güclə hiss olunurdu. Qəfildən, sırf təsadüfən Mari-Jannanın ayağı çuxura düşüb büdrədi, cavan oğlan təbii və qeyri-iradi sıçrayışla onu qucaqlayıb yıxılmaqdan saxladı. Qız oğlanın ağışında, onların dodaqları isə bir-birinin lap yaxınlığında peyda oldu. Qız vəcdlə pıçıldadı:

– Ah! Mən həmişə bilirdim ki, siz məni sevirsiniz...

Onu çaşqınlıqdan çıxarmaq üçün qətiyyət və əzm lazım idi. Cavan oğlan bunların heç birinə malik deyildi. O, düzəldilməsi mümkün olmayan bir şeylə barışdı. Dodaqları tale öpüşünə doğru yol adladı. Cavanlar gəzintidən artıq adaxlı kimi geri qayıtdılar. O, bütün həyatını, Svanın dediyi kimi, «öz zövqündə olmayan» bu qadınla yaşadı.

Querida, əgər lazım bilsəniz, son dərəcə nəzakətsiz olun və bundan əsla çəkinməyin. Əlvida.

SİZ KİMSİNİZ – ƏŞYA, YOXSAX ŞƏXSİYYƏT?

Bilirsiniz, qadın həm əşya, həm də şəxsiyyət ola bilər. Qadın şəxsiyyətdir – əgər o, sevdiyi kişidən öz müstəqilliyini qoruyursa; əgər öz baxışlarında və planlarını qurmaqda tam sərbəstdirsə və əgər öz bədəninin ağası, öz düşüncələrinin sahibidirsə. Qadın əşyadır – əgər özüylə əşya kimi davranmağa icazə verirsə; lap ən gözəl və qiymətli bir əşya olsa da, şəxsi iradədən məhrumdursa; öz sahibinin istək və şıltaqlıqlarına itaətkarcasına tabedirsə və yalnız iştaha gələndə ortaya gətirilən dadlı bir yeməyə bənzəyirsə.

Uzun müddət ərzində qadın yalnız əşya olaraq qalıb. Qədim əyyamlarda qadın hərbi qənimətin bir hissəsini təşkil edirdi. Qalib gələndə döyüşçünün ələ keçirdiyi silaha, qızıl-gümüş borucuqlara, həmçinin əsir düşmüş qadına sahib olmaq hüququ vardı. Bütün bunlar qənimət sayılırdı. Lap bu yaxınlardan bizim paytaxtımızda mövcud olan Parisin mərkəzi bazarında meyvə aldığı kimi, qul bazarında qadını rahatca satın almaq mümkün idi. Şəxsiyyət olmaq və öz hüquqlarını uğurla müdafiə etmək üçün qadına öz iqtisadi azadlığını əldə etmək lazım idi.

Fikir verin ki, bir çox kişilər qadının əşyalıqdan çıxmasına bərk heyifsilənirlər. Axı bu çox əlverişli idi! Qadın həzz mənbəyi idi, uşaq doğurdu, ona tərbiyə verirdi, ev təsərrüfatını idarə edirdi. Əvəzində o yalnız yemək, başı üstündə tavan və bir azacıq da diqqət tələb edirdi. Amma yazıq heç tələb edirdimi? İzdivacdən bir müddət sonra ər başqa qadınlara göz qoymağa başlayırdı: oynaş-ər heç bir çətinlik çəkmədən evdən sakitcə, hay-küysüz uzaqlaşma bilirdi.

Həmin vaxtlar şəxsiyyət olmağı arzu edən qadın, əlbəttə ki, kişini qıcıqlandırır. Jorj Sandın bədbəxtliyi də elə bu səbəbdən idi. O, hər şeydən öncə insan idi və tələb edirdi ki, onunla insan kimi davransınlar. Onu əhatə eləmiş kişilərin əksəriyyətindən ağıllı və dərrakəli olduğu üçün Jorj Sand kişilərə heç nədə güzəştə getmirdi. Onun öz baxışları vardı. Sevgi əlaqəsindən tənqə gəlib o, bundan əl çəkdi – necə ki bunu kişilər edirlər. Gündəlik yaşayış üçün pulu o özü qazanırdı və öz mülkünü, öz sərvətini özü idarə etmək istəyirdi. Onun çaşbaş qalmış və bütün bu şeylərdən baş çıxarmayan bədxah əri şikayətlənirdi.

– Mən qadınla yox, deyəsən, kişiylə evlənmişəm, – deyirdi.

Təkcə əri deyil, Jorj Sandı, az qala, bütün cəmiyyət qınayırdı. Onda isə, əksinə, əsl qadınlıq vardı – Jorj Sand həm zahirən, həm davranış baxımından, həm öz hisslərinin ifadəsinə görə, həm də əqli cəhətdən

xalis qadın idi. Ancaq o, qadın-şəxsiyyət idi, daha qadın-əşya deyildi. Bax bütün məsələ də bunda idi. Bu yaxınlarda mən Fransanın iri şəhərlərinin birində bu mövzuda mühazirə oxumuşdum və sonda bildirmişdim ki, şəxsən mənim özümün qadın-şəxsiyyətlər daha çox ürəyimcədir, nəinki qadın-əşyalar. Bu vaxt onu da etiraf etmişdim ki, cavanlıqda əşya sırasından olan gözəl qadınların məni eynən cins itlər kimi dörd tərəfdən əhatə etməsi xoşuma gəlirdi; lakin mən razılaşmışdım ki, bu yalnız keçmişin dəhşətli qalığıdır. Mühazirə başa çatarkən yekun qənaətimi söylədim ki, öz kişi-qardaşlarımda olduğu kimi, qadın-bacılarımda da insani ləyaqətə hörmətlə yanaşıram.

Mühazirədən sonra yaxşı bir şam yeməyi təşkil edilmişdi və orada iştirak edən gözəl qadınlar yemək masası arxasında öz ərləri ilə şəxsi vəziyyətlərinə dair ciddi mübahisələr apardılar. Qadınların bir çoxu hətta bizim dövrümüzdə də onlara əşya kimi münasibət göstərildiyindən şikayət edirdi. Lakin bir qadın bu vəziyyətdən çox razı idi.

– Bəli, bahalı, zəngin əşya olmaq mənim xoşuma gəlir, – o, aşkarca bildirdi.

– Sənsən əşya?! – qadının əri ucadan dilləndi. – Sən mənim tanıdığım qadınların arasında ən ağayana şəxsiyyətsən.

Bəs siz necə, querida? Siz kimsiniz – şəxsiyyət, yoxsa əşya? Mənə düzünü söyləyin. Əlvida.

QADIN VƏ PEŞƏ

Birinci məktub

Lap bu yaxın zamanlara qədər qadınların əksəriyyəti ev işlərindən başqa bir iş, uşaqların və ailə ocağının qayğısından başqa ayrı bir qayğı bilmirdilər və heç bilmək də istəmirdilər. Düzdür, bəzi qadınlar bu və ya digər iş növləri ilə də məşğul olurdular; bu vaxt onlar daha çox ağır və ədalətsiz şəraitlərdə əziyyət çəkirdilər, çünki onda çəkilən eyni zəhmətə görə qadına kişidən daha az haqq ödənilirdi. Ancaq hətta yalnız ev sahibəsi, sadəcə, evdar olmaq istəyən qadınlar da ərlərinin peşələrindən kənar qala bilmirdilər. Onların qisməti əri həvəsləndirmək – ya ona kömək etmək, ya da əksinə, mane olmaq idi.

Bu gün ailə həyatında peşə xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlayıb, belə ki, qadınların əksəriyyəti işləyir. Həyat bahalaşır; vərəsəlik yolu ilə keçən sərvət tək-tük hallarda olur və çox da böyük deyil; tələbat isə artır. Kasıb yaşamaq istəmirsənsə, onda ailə büdcəsinə ikinci məvacibin də gəlməsi əsla artıqlıq eləməzdi. Təzə qaydalar təzə problemlər doğurur. Ərlə arvadın ikisinin də eyni peşəsi, eyni ixtisası olması arzu ediləndirmi? Əgər arzu ediləndirsə, onda onların bir yerdə işləməsinə mümkünlük varmı və onların bir yerdə çalışması lazımdır mı, buna dəyərmə? Əgər dəyməzsə, onda onların fərqli həyat tərzini bir-biri ilə necə uzlaşdırmalı?

İşlərin (son vaxtlar tez-tez rast gəlmədiyimiz) ən qədim vəziyyətini müzakirə edək: ailədə yalnız kişi işləyir. Arvadı ona hansı köməyi göstərmək imkanındadır? Bir çox hallarda qadının şəxsi öhdəlikləri ilə ərinin məşğuliyyəti arasında sərhəd cızmaq çətinidir. Mülkədarın arvadı öz əri ilə çiyin-çiyinə işləyir. Fermer qadın ferma işlərinin təşkilində və idarə olunmasında vacib rol oynayır. Xırda ticarətlə məşğul olan tacirin dükanında arvad həm satıcıdır, həm vitrinin tərtibatçısı, həm də hesabdar. Əgər dükan, kafe, yaxud hotel mənzilə bitişkirsə, onda aydındır ki, ev sahibəsi bütün gün ikisinin arasında qalacaq, uşaqlarıyla ərinin müştəriləri arasında yarıya bölünəcək. Əri olmadığı vaxtlarda arvad bu işlərin öhdəsindən bəzən ərindən daha yaxşı gəlir.

Hətta əgər ərinin kontoru, yaxud emalatxanası evlə əlaqəli deyilsə də, ona bitişik olmadıqda da yenə arvadın təsiri böyük ola bilər. Əgər arvad iltifatlı və xoşsimadırsa, o zaman ərinin rəislərlə və həmkarlarıyla xoş münasibətlərinin yaranmasında əlahiddə rol oynayır. Ərini ev işlərindən, məişət qayğılarından azad etməklə qadın ona bütün diqqətini xidmət pillələrində irəliləməsi üçün sərf etməyə imkan yaradır. Əksinə, əgər arvadın xasiyyəti tündürsə, əgər o, başısoyuqluğa və qeyri-ciddiliyə meyillidirsə, onda ərinin ən yaxşı imkanlarını da puça çıxartmağa qabildir. Xoşxasiyyət qadın ərinin ən ağır günündə ona bir sığınacaqdır; daim narazı qadın isə «daim daman tavan» kimidir.

Qıcıqlandıрмаğına qıcıqlandırır, amma müdafiə etmir.

Çox mühümdür (xüsusən də Fransada) ki, ciddi təhlükə törədə biləcək təsadüflərdən başqa, arvad yüyən rolunda olmasın. Başqa xalqların nümayəndələrindən fərqli olaraq fransız riskə xüsusi meyil duymur. Əgər onun beynində uğur qazanmağa kifayət qədər vəd verən qaba niyyət varsa, arvadı kişini dəstəkləyərək onu cəsarətli və inadkar olmağa səsələyəcək, eyni zamanda da həmin niyyəti həm ailəyə, həm də ölkəyə xidmət üçün yönəldəcək. Əgər qarşısında dayanan problemlərdən başı çıxarsa, onda arvadın məsləhətləri daha təsirli və daha inandırıcı olacaq. Bizim dövrümüzdə qızlar müxtəlif elmlərin əsaslarını mənimsəyirlər. Onlar buna ehtiyac duyurlar, bir tərəfdən ona görə ki, müxtəlif məişət texnikasından daha yaxşı baş çıxartsınlar, digər tərəfdən isə ona görə ki, nüvə fiziki, neyrocərrah, yaxud atom-elektrik stansiyasında mühəndis işləyən ərlərinin necə yaşadığını, nə ilə nəfəs aldığını daha yaxşı dərk etsinlər. Bu cür məsələlərdə qadının məlumatlılığı ailə ittifaqının, nikah birliyinin düyünlərini daha da möhkəmlətməmiş olur.

Ərlə arvadın peşəsinin eyni olması arzu ediləndirmi? Yuxarıda biz söylədik ki, söhbət fermer təsərrüfatından, xırda ticarətdən, yaxud mehmanxana saxlamaqdan gedəndə bu, demək olar ki, qaçılmazdır. Amma daha mürəkkəb peşələr də var axı. Yazıçı, həkim, dövlət xadimi, mühəndis, kinorejissor, yaxud jurnalist kişi istəyərmə ki, arvadı onun iş yoldaşı, yaxud köməkçisi olsun? Düşünürəm. Aydın ki, ərlə arvadın eyni sahədə işlədiyini, necə deyərlər, paralel şəkildə çalışdıqlarını təsəvvürə gətirmək mümkündür. Əgər onlar ikisi də, həqiqətən, ləyaqətli adamdırsa, onda işgüzar rəqabətləri də ər-arvad bağlılıqlarına təzad təşkil eləmir. Amma əgər onlardan biri paxıllığa, yaxud şöhrətpərəstliyə meyl edirsə, ya da sadəcə, ruhdan tez düşsə, onda eyni ixtisaslı olmaq şəxsi həyatda ciddi çətinliklərə səbəb ola bilər.

Bu halda, yəni arvad daha talantlı, yaxud daha səriştəli və məharətlidirsə, onda ərin, bəlkə, heç özü də bilmədən çox tez-tez paxıllıq hissi keçirəcəyi mümkün və gözləniləndir. Bu, haqsızlıq və səfəhlikdir; lakin neçə əsrlər uzunluğunda başçılıq etmiş kişi indi öz şəxsi sahəsində üstələndiyini görəndə onun ləyaqəti bundan əzab çəkməyə bilmir. Mən qarşılıqlı sevgi əsasında nikaha girən ər-arvad aktyor cütünü tanıyırdım; onlar izdivacın ilk vaxtlarında tamamilə xoşbəxt yaşayırdılar. Vaxt ötdükcə arvad gözəl bir aktrisağa çevrildi, teatrların direktorları və dramaturqlar ona baş rolları həvalə edirdilər, halbuki gözə çarpmayan adi aktyor ər heç cür qabağa gedə bilmirdi və bu sarıdan özünü bədbəxt sayırdı. Arvadı ona rəhm etməyə çalışır, əlindən gələni edirdi ki, kişinin heysiyyətinə toxunmasın, amma əfsuslar ki, faktlar hər şeyi aydın söyləyirdi. Axırda onların nikahı pozuldu. Kişilər belədir, mənə əzizim. Əlvida.

QADIN VƏ PEŞƏ

İkinci məktub

Bizim barəsində danışdığımız çətinliklər çıxılmaz deyil; bu dərdlərin dərmanı var. Birinci: arvad əri ilə bir yerdə işləyir və onun ən yaxşı, ən etibarlı köməkçisidir. Əgər tibb bacısı, yaxud həkim qadın doktora ərə gedibsə və onun sağ əlinə çevrilibsə, bununla o, nikahın, ailə həyatının möhkəmliyini təmin etmiş olur – hətta onun bir mütəxəssis kimi rolu o qədər də gözə çarpmasa da. Eyni sözləri stenoqrafiyanı, yaxud makinada yazmağı öyrənmiş və öz jurnalist ərinin, yaxud yazıçı və ssenaristin katibi olan qadın barəsində də söyləmək olar. İzdivacı birgə əmək kimi möhkəmləndirən ikinci bir şey yoxdur. Bu halda qələblərin ittifaqı peşəkar əməkdaşlıqla tamamlanmış olur. Ərlə arvadın maraqları sıx şəkildə çulğışır və onların arasında təsir sahəsinin bölünməsi məsələsi ortaya çıxmır. Bundan isə nikah daha da harmonik və səbatlı olur.

Öhdəliklərin bu cür bölünməsi tez-tez qadınlardan fədakarlıq tələb edir. Bu, təqdirəlayiqdir. Vaxtilə mən ər-arvad həkim cütünü ilə tanış idim: onlar ikisi də gözəl təhsil almışdı, klinikada çox yaxşı təcrübə keçmişdilər və hər ikisini parlaq gələcək gözləyirdi. Lakin arvad öz ərinin yalnız assistenti kimi qalmağa qərar verdi. Bütün mühüm kəşflər, əslində, onların ikisinə məxsus olsa da, yalnız kişinin imzası ilə dərc edilirdi. Bir dəfə mən qadını bu təvazökarlığa görə tərifləyəndə o, mənə belə cavab

vermişdi: «Burada mənim heç bir xidmətim yoxdur və mən heç nəyə görə peşmançılıq hissi keçirmirəm. Əksinə, mən əminəm ki, mehriban ailədə tək bir adamın, ər ilə arvadın tək hansı birinin xidməti olmur – necə ki ər, yaxud arvadın adı ayrı-ayrılıqda çəkilmir. İki nəfərin ittifaqı hər şeydə vahid və bölünməzdir. Ərimin uğurları – həm də mənim uğurlarımdır, bu uğurlara görə sevinci mən də hiss edirəm». Həyat onun haqlı olduğunu təsdiq etdi, çünki onların ailə birliyi illər ötdükə daha da möhkəmləndi.

Ərlə arvad ayrı-ayrı sahələrdə çalışarkən tamamilə başqa problemlər ortaya çıxır. Əgər qadın şirkət direktorudursa, kino ulduzudursa, yaxud siyasi xadimdirsə – ərinin cüzi uğurları, yaxud ümumiyyətlə, uğursuzluğu müqabilində böyük nailiyyətlər qazanıbsa, onda qadıncı böyük mərifət və sonsuz nəzakət tələb olunur ki, əri işlərin bu cür vəziyyətini qəbul edə bilsin; unutmayaq ki, bizim əxlaqımızın hazırkı durumunda bu şərait kişilərə hələ də anormal görünür. Bu cür hallarda ən yaxşı qərar – kişini qadının bu qədər uğurlar əldə etdiyi fəaliyyət sahəsinə yaxınlaşdırmaqdır, amma bunu o formada etmək lazımdır ki, kişinin heysiyyətinə, qüruruna toxunmayasan. Kişi uğur qazanmış arvadının işlərini idarə etməyi öz əlinə ala bilər. Tutaq ki, qadın modelerdir və qeyri-adi geyim növləri yaradır. Bu vaxt kişinin şirkətin maliyyə işləri ilə məşğul olması mümkündür. Yaxud qadın kino ulduzu kimi məşhurluq-cəhəndir və bütün ekranları zəbt edib, eləmi? Belə qoy kişi də onun prodüseri olsun. Bir qədər təvazökarlıq, bir-birini qarşılıqlı olaraq daha çox təqdir etmək və səmimi duyğular – onda nikah da salamat qalar.

Ərdə olan qadın başqa kişilərlə böyür-böyürə işləyirsə, yaxud sahibkarın rəhbərliyi altında çalışırsa, onda qısqançlıq probleminin baş qaldırması mümkündür. Eyni işlə məşğul olan kişilərin və qadınların gündəlik ünsiyyəti onların arasında müəyyən intim münasibətin yaranmasına, yaxud təklifsizliyə gətirib çıxara bilər. Qadın birdən-birə hiss edir ki, gündəlik qayğılarını bölüşdüyü və işin öhdəsindən gəlməkdə daim ona kömək edən, yardımçı olan həmkarları, əslində, ona yalnız axşamdan-axşama gördüyü, işdən yorğun qayıtmış ərindən daha çox yaxındır.

Belə vəziyyətdə ailəni saxlamaq üçün qadına öz rəisləri və həmkarları ilə münasibətdə xüsusi ehtiyatkarlıq, əri ilə münasibətdə isə tam aşkarlıq zəruridir. Ərlə arvadın öz ixtisasları ucbatından münaqişəyə girmələri də son dərəcə təhlükəli haldır. Məzuniyyət üçün onlardan birinə uyğun olan fəsil digəri üçün uyğun gəlməyə bilər. Ya da ər ilə arvadın hansısa xidməti işlə əlaqədar tez-tez səfərlərə çıxmalı, ezamiyyətdə olmalıdır; halbuki digəri – zərurət üzündən, ya da öz xarakteri etibarilə – oturaqlığa meyillidir və rahat ev şəraitinə üstünlük verir. Bax bütün bunlar – yəni ruhi tarazlığın evdən çox iş yerində daha asanlıqla əldə edilməsi – bizim müasir dövrümüzdə xas olan münaqişələrdir. Qadının borcu işlə şəxsi həyatı uzlaşdırmaqdır.

Gənc qızın müasir cəmiyyətdə vəziyyəti əvvəlki ilə müqayisə olunmayacaq dərəcədə yaxşılaşıb. İxtisasa malik olmaq onun üçün çox səfəlidir. İndi artıq yaşayış üçün gündəlik ruzisini cavan qız özü qazanır; bu azmış kimi, ailə dairəsindən kənara çıxmaqla onun həyatı həm də maraq və məzmun kəsb etməyə başlayıb. Balzakin gənc qadın qəhrəmanına valideynlərinin seçdiyi adama ərə getmək lazım gəlirdi, belə ki, gələcək adaxlısı ilə rastlaşmağa onun yeri yox idi; bizim dövrümüzdə isə cavan qız iş yerində neçə-neçə kişiylə rastlaşır və birgə iş həmin kişiləri daha yaxşı tanımaqda ona kömək edir. Keçmişdə təntənəli şəraitdə tanış olduğu adaxlısı cavan qız üçün heç cür aydın deyildi. Zavodun, laboratoriyanın, yaxud xəstəxananın gündəlik həyatı isə kişilərin bütün yaxşı və pis tərəflərini, məziyyət və nöqsanlarını üzə çıxarır. Bundan başqa, özünün maddi yaşayışını təmin etməyə qabil olan qız zərurət ucbatından deyil, azad seçim əsasında ərə gedir. Peşə onu müdafiə edir, onu qoruyur və onun xeyirxah məsləhətçisi rolunda çıxış edir.

Hər şeyi yaxşı-yaxşı götür-qoy edib mən bu qənaətə gəlmişəm ki, özünə peşəkar maraqlarına biganə olmadığı adamdan ər seçən qız öz gələcək xoşbəxtliyinin etibarlı təməlini qoyur. Dünyada sevginin, mənəvi maraqların, qələbə və məğlubiyyətlərin, bir sözlə, həm işin, həm də duyğuların ümumi olduğu, qarşılıqlı olduğu nikahdan, ailə birliyindən yaxşı heç bir şey yoxdur. Əlvida.

XATİRƏ KİMİ ZƏRİF

«Xatirə kimi zərif»... Qiyom Apollinerin məktubları toplanmış cildliyin sərlövhəsi belədir. Bu kitabı sizin də oxumağınız lazımdır. Sevgi məktubları indi tək-tük hallarda və çox qısa şəkildə yazılır. Lakin Apollinerin məktubları sizi vəcdə gətirəcək. Üstəlik də, onlar sizə son dərəcə uyğun gəlir, çünki həmin məktublar da yad qadına ünvanlanıb.

Bu hadisə 1 yanvar 1895-ci ildə baş verib. Artilleriya kapralı olan Kostrovitski (ədəbiyyat tarixinə o, özünün iki adıyla – Qiyom Apolliner kimi daxil olub) vaxtilə Nitsada Marselə gedən qatara əyləşmişdi və kupedə gözəl qız Madlen P. ilə rastlaşmışdı. Kapral incə və şairanə bir adam idi; təsadüfən bir kupeyə düşdüyü naməlum qızla sevgi-məhəbbət məsələlərindən danışdı, sonra da ona bir-birindən gözəl şeirlər oxumağa başlamışdı. Bodlerdən, Verlendən, Viyondan... Apolliner də, qız da məhz eyni şairləri, eyni şeirləri əzbər bilirdilər. «Lakin o, şeirləri elə sadəliklə oxuyur, daha doğrusu, astadan elə bir tərzdə zümzümə eləyirdi ki, – qız yazır, – mən onunla qətiyyənlə müqayisəyə gəlmirdim; mən hər hansı şəri təzəcə söyləməyə başlayan kimi dərhal da heyrət içində və itaətkarcasına ona güzəştə getməli olurdum...»

Necə də zərif ifadə olunmuşdur.

Kapral cəbhəyə gedirdi, qız isə Əlcəzairə yollanırdı; ayrılarkən onlar bir-birinə ünvanlarını vermişdilər və aralarında, az qala, gündəlik yazışma başlanmışdı. Yulaf çuvalının üstündə oturan kapral kağızı yıxılmış ağacın gövdəsinin üzərinə qoyaraq və uzun kirpikli gənc sərnəşin qızı hafizəsində canlandıraraq ona məktublar yazır, bir şair və cəngavər olaraq öz gözəl məktublarını şeir bəndləriylə süsləyirdi:

Çapır xatirələr, çapır dördnala,

O yasəmən rəngli gözlərə sarı.

Alıb qanadına gözəl arzular

Uçurur ruhumu göylərə sarı.

Hə, querida, cəmisini üç saat gördüyü və hətta bircə dəfə də öpmədiyi naməlum qadınla bu yazışmanın böyük bir məhəbbət doğurması sizə qərribə görünür? Mən isə o fikirdəyəm ki, bundan təbii bir şey yoxdur. Stendaldan və Prustdan sonra sevginin mənbəyinin heç də bizim sevdiyimiz varlıqda deyil, özümüzdə olması fikri ümumi şeyə çevrilib. Həyatla ölüm arasında qalan əsgər ürəyi məhəbbətlə doludur. Bu vaxt yad qadın peyda olur və onun hissələri aşib-daşaraq onun üzərində cəmləşir və bərkisir. Tarix bizim qulağımıza pıçıldayır ki, göz qabağında olmayan, az görünən qadınları daha çox sevirik. Dante Beatriça barəsində düz-əməlli bir şey bilmirdi; Stendal ən atəşin ehtiraslara əsas etibarilə düşüncələrində yol verirdi, «İtirilmiş vaxtın sorağında» romanlar silsiləsindəki «qənirsiz qız» isə yalnız bircə dəfə vağzalın perronunda, uzaqdan-uzağa görünmüşdü. Ayrılığın təsiri altında coşqun, şiddətli hissiyyatla qidalanaraq getdikcə daha atəşin olan Apollinerin məktubları da beləcə idi və bu məktublar məzuniyyət vaxtı onun öz sevimlisi ilə görüşündən sonra daha sakit məcraya düşdü.

«Qadınların ilahi gücü – onların yoxluğunda, göz qabağında olmamasındadır». Bu mənada siz çox güclüsünüz, xanım.

Əgər şairin bu məhrəm etirafları ürəyinizcə olsa, sonra siz onun digər sevgi məktublarını da oxuyarsınız; onda özünüz üçün aşkar edəcəksiniz ki, Apolliner çox vaxt eyni gündə üç müxtəlif qadına məktub yazmış, cüzi dəyişikliklərlə onlara məhz eyni şeirləri həsr etmiş. Bütün bunlar qıcıqlandırır mı? Siz əsla haqlı deyilsiniz, mənim gözəlim. Epistolyar janrda parlayan sevgililərin hamısı məhz bu cür hərəkət edib. Şatobrian qabaqlar xanım Rekamyə üçün yazdığı məktubların üzünü çox da fikirləşmədən xanım de Kastellan üçün yenidən «köçür» bilərdi! Bu cür gözəl silahlardan necə imtina edəsən və onu niyə də təkrar işlətməyəsən? Bu qeyri-səmimilik sizi dənəyə gətirir? Lakin şairlər səmimi olur, querida, inan ki, onlar son dərəcə səmimidirlər. Apollinerdən, yaxud Şatobriandan ötrü hər üç qadın öz təssəvvürlərində yaratdıqları eyni bir «nazənin» obrazında cəmləşir. Şairlər üçün bu cür «uydurma», bu cür «başqa cildə salma» mütləq lazımdır; bunsuz poeziya yoxdur.

«Doğrudanmı, siz elə düşünürsünüz ki, Laura Petrarkanın arvadı olsaydı, Petrarka ömrü boyu ona sonətlər yazacaqdı?» – dahi Bayron soruşurdu.

Bax buna görə elə yad qadın olaraq da qalın, qerida. Əlvida.

VERİLƏNİ QƏBUL ETMƏK

Birinci məktub

Qadın danışır: «Kişi xarakteri qadın xarakterindən o qədər fərqlidir ki, ən adi kişi belə təcrübəsiz qadına başqa planetdən gəlmiş əcaib məxluq kimi görsənir. Hər bir qadın üçün sevdiyi kişi çətin həll olunan qəliz misal kimidir. Fərasətli, ya da heç olmasa, azacıq mühakimə qabiliyyətinə malik olan qadın veriləni hesaba almaqla bu çətin misalın öhdəsindən gəlməyə çalışır. O, özünə deyir: «Kişi necə varsa, elədir, olduğu kimidir və o, mənə bu cür də maraqlıdır, amma əgər mən onu həm də sevirəmsə, onda hər necəsə ona uyğunlaşmaq və öyrəşmək lazımdır». Tələbkar və qızgın qadın bu başlanğıc məlumatları, başqa cür desək, ərinin, yaxud məşuqunun fiziki və mənəvi simasının cizgilərini olduğu kimi qəbul etməkdən imtina edir; sadələvhəcəsinə elə düşünür ki, kişini dəyişdirməyə müyəssər olacaq. «O, təbiətən bu cürdür, anadangəlmə belədir» – bax bunu biryolluq və həmişəlik dərk etmək əvəzinə həmin hökmlü xanım belə düşünür: «Görəsən, mən bu kişini necə dəyişim ki, o, mənə xoşbəxt eləsin?» Kişini sevdiyinə əmin olan bu qadın istəyir ki, kişi səhsiz-nöqsansız olsun, onun kitabda oxuduğu qəhrəman kişi idealına tam uyğun gəlsin, xəyalındakı kişi obrazına oxşasın. Qadın onu danlayır, bezdirir, zara-zinhara gətirir; hər hansı başqa birisindən təbəssümlə qəbul edəcəyi hər bir sözü, danışığı və rəftarı ona daim irad tutur.

Bunları anlamayan kişiye qadın belə cavab verir ki, onun tərəfindən bu davranış onun hisslərinin aşkar gücünü göstərir; hərəgah o, həqiqətən, başqalarına dözsə, bu, əslində, onun həmin adamlara mərhəmətindən deyil, etinasızlığından irəli gəlir. Qadına bir kişiye sadiq qalmaq düşüncəsi təbii görünür; o istəyir ki, kişi ən azından onun zövqünə uyğun gəlsin. Son nəticədə qadın, özünün fikrincə, kişini elə kişinin öz rifahı üçün tərbiyə edir və bu işə başlayandan, sanki, kişi artıq çox şeydə yaxşı tərəfə dəyişib... Bütün bunlar belədir, amma bədbəxtlikdən, adamlar bir qayda olaraq heç də «yaxşı tərəfə dəyişmək» istəmir, həm də insan xarakterlərini gildən büst yapan kimi yapmaq olmaz. Kişi – hətta yeniyetmə oğlan da – nəslin, ailənin, tərbiyənin təsiri altında formalaşır; onun artıq müəyyən təcrübəsi var. Kişinin fiziki siması formalaşır; vərdişləri oturub; zövqü müəyyənləşir. Əlbəttə, əgər bu işi ehtiyatla, xüsusi ehtiyatkarlıq və yumşaqılıqla, heykəltəraş barmaqları altında bərkiyəni gili su ilə yumşaldığı kimi ona təriflər, komplimentlər söyləməklə görsən, dərhal olmasa da, tədricən kişinin zəif yerlərini düzəltmək mümkündür. Lakin birbaşa və əsəbi, tündməzəc tənqid kişini qorunmağa, müdafiə olunmağa məcbur edir. Etibarlı sığınacaq yeri olmağa xidmət etməli olan sevgi təhdid və cəzaların tikanlığına çevrilir. Əgər kişi çox bərk vurulubsa, əvvəlcə o, hər cür məcburiyyətlə barışır və daha yaxşı olmağa, daha yaxşı görünməyə cəhd göstərir; lakin sonra onun həqiqi naturası üstün gələcək və kişi onu sındıran, alçaldan şeyi lənətləməyə başlayacaq; sevgi zəifləyəcək və sönüb gedəcək; ola bilsin, kişi hətta onun ən qiymətli xəzinəsini – özünə əvvəlki inamını oğurlamış şeyə bütün varlığıyla nifrət edəcək. Beləcə, son dərəcə tələbkar, iradçı qadınların günahı ucbatından ərlə arvad arasında gizli hiddət yaranır...»

Bu yerdə mən qadının sözünü kəsirəm:

– Sizə elə gəlmirmi ki, qadınlara qarşı çox amansızsınız? Siz yalnız onların səpmələrindən danışırırsınız. Doğrudanmı, siz elə düşünürsünüz ki, kişi başlanğıc məlumatları həvəslə qəbul edir və sevdiyi qadında hörmətəlayiq yetkinliyin olduğunu etiraf edir?

– Əziz dost, – qadın mənə cavab verir, – əgər dünyada kişinin nə xudbin, nə tənbel, nə koranə, nə də vasvası olmamasını tələb edən ağılsız, mühakiməsiz qadınlar hələ də mövcuddursa, onda razılaşmaq ki, onların işi Allaha qalıb.

Əlvida.

VERİLƏNİ QƏBUL ETMƏK

İkinci məktub

«İnsanları olduqları kimi qəbul etmək kifayət deyil; onların o cür olmasını arzu etmək lazımdır – bax əsl məhəbbətin mahiyyəti budur». Bu deyim Alenə məxsusdur; o, bizə son dərəcə ibrətəməz dərs verir. Dünyada bir xeyli dinc və kədərli qadınlar mövcuddur. Onlar ərlərini və uşaqlarını «necə varsa», o cür də qəbul edirlər, amma bu vaxt onların qarasına şikayətlənməkdən də qalmırlar. «Bəxtim gətirmir mənə, – belə qadınlar, adətən, deyirlər, – mən indikindən çox şey əldə edə biləcəm daha uğurlu, yaxud daha ağıllı adama ərə gedə bilərdim. Mənə uşaqlarım daha qabiliyyətli və daha mehriban ola bilərdilər. Mən bilirəm ki, onları dəyişdirmək mənə ixtiyarımda deyil, mənə buna gücüm çatmaz; taleyin mənə bəxş etdiyini olduğu kimi qəbul edirəm, amma əri mənəkindən daha çox şey əldə edən və uşaqları imtahanları daha uğurla verən öz rəfiqəmlə görüşəndə yüngülcə həsəd və təəssüf hissi keçirirəm və bu, tamamilə təbiidir».

Yox, xanım, bu, qətiyyətlə təbii deyil. Hər halda, əgər siz öz yaxınlarınızı, öz doğmalarınızı sevirsinizsə, onda bu əsla təbii hal deyil. Çünki bizimçün həqiqətən qiymətli olan adamda bizə hər şey qiymətli – hətta onun nöqsanları da. Həmin nöqsansız o adam özü olmazdı və deməli, sizi ona bağlayan keyfiyyətlərə də malik olmazdı. Sizin uşaqlarınız başqalarının uşaqları qədər yaxşı oxumur? Ola bilər, lakin bəyəm onlar başqa uşaqlar qədər əziz, onlar qədər canlı deyillər? Sizin ərinizin kifayət qədər nüfuzu yoxdur, eləmi? Əvəzində o elə yaxşı, elə cazibədar ki. Axı sifətlə, zahiri görünüşlə baş verənlər xasiyyətlə də baş verir. Ürəkdən, həqiqi məhəbbətlə sevəndə sevdinin varlığını üzündə nə eynəclik görürsən, nə də qırıq. Mən bilirəm ki, mənə əziz olan, qiymətli olan bir adam incəsənətdən çox da yaxşı baş çıxartmır və əgər onun yanında bu mövzuda söhbət açsan, ağına gələn xeyli cəfəngiyat danışacaq. Amma bundan mənə nə! Mən əsla onun əvəzinə xəcalət çəkmirəm: onun digər xeyli gözəl xüsusiyyətləri də var. Axı insan – nəyə bütöv bir şeydir və mən onda heç nəyi dəyişdirmək istəmirəm. Əks təqdirdə bu artıq mənə ərim, yaxud mənə övladım olmayacaq.

Əsl, həqiqi sevgi hər şeyi gözəlləşdirir. Sizin əriniz hansısa sözü hədsiz dərəcədə çox işlədir? Qoy başqaları üçün bu, güllünc görünsün, siz isə artıq buna alışmışsınız və bu daha sizin qulağınızı deşmir. Ərinizin siyasətə həvəsi güclüdür, eləmi? Əvvəlcə bu, sizi əyləndirir, sonra isə siz onun fikirlərini bölüşməyə başlayırsınız. «Bəs əgər ərimin qüsurları mənə ona olan sevgimi öldürsə, onda necə?» – siz soruşa bilərsiniz. Hə, ola bilsin, siz onu kifayət qədər sevmirsiniz, yaxud sizin buna səbriniz çatmır. Hər bir kəslə yaşamağa öyrəşməzdən öncə, hətta lap övladlarınız böyüyərkən onlarla yaşamağa alışmazdan qabaq da müəyyən vaxt keçməlidir. Mən nəyi demək istəyirəm: adamlara yaşamağın iki fərqli üsulu mövcuddur. Birinci üsul insanlara tənqidi gözlə baxmaqdan ibarət olan üsuldür – mümkündür ki, bu, ədalətli, lakin sərt üsuldür; bu, laqeyd adamların yaşamasıdır. İkinci üsul isə zəriflik və yumor hissindən hörülmiş üsuldür; bu zaman bütün nöqsan və qüsurları görmək, amma onlara təbəssümlə baxmaq olar – sən onları çox mülayim tərzdə, xətrə dəyməyən zarafatla düzəldirsən. Bu, sevmə adamların yaşamasıdır.

Və sübut haradadır ki, hərgah sizin yaxın, doğma bildiyiniz adamlar başqa cür olsaydılar, onda siz daha xoşbəxt olacaqdınız? Bəyəm şöhrətpərəst ər sizin həyatınızı daha xoş edərdi? Kim bilir? Vacib postlar, mühüm vəzifələr həm də böyük xoşagəlməzlilər və ağır məsuliyyətlə bağlıdır. Onları itirməklə risk edirsən, iflas isə həmişə çox ağır şeydir. Amma lap hər şey uğurlu olsa da, bəyəm sevincin, xoşbəxtliyin mənbəyi bundadır? İnsan güc-bəla ilə bir şeyə nail olan kimi dərhal ikincinin arxasınca qaçır. Ümumiyyətlə isə heç kəs mədəsinin tutumundan artıq yemək iqtidarında deyil. Həm də dostluq, sadıqlıq, bir-birinə bağlılıq sadə mühitdə, iddiasız şəraitdə daha asanlıqla çiçəklənir, nəinki hakimiyyət səhrasında. Sizin yeganə bədbəxtliyiniz ondan ibarətdir ki, siz özünüzü bədbəxt sayırsınız və əlinizdə-ovcunuzda olandan ləzzət almaq, məmnuniyyət duymaq əvəzinə sizdə olmayanı arzulayırsınız. Özünüz özünü dəyin: «Mənə ərim utancaqdır, amma o, mənə əzizdir; mənə övladlarım o qədər də istedadlı deyillər, əvəzində onlar çox yaxşı və xeyirxah uşaqlardır».

Onda siz özünüzü xoşbəxt hesab edəcəksiniz. Çünki xoşbəxtlik məhz ondan ibarətdir ki, sevdiklərinizdə heç bir dəyişiklik arzulamayasın. Bax mən də sizi olduğunuz kimi, necə varsınızsa, o cür də qəbul edirəm – yad və dərk olunmaz qadın kimi. Əlvida.

«HEP» VİTAMİNİ

Querida, hamı kimi siz də bilirsiniz ki, Cülyetta Drue bu yaxınlarda çox böyük təmtəraqla şöhrətləndirilən dahi Hüqoya tam əlli il ərzində səcdə edib; siz bilirsiniz ki, Cülyetta Drue ona iyirmi mindən artıq məktub yazmışdı və həmin məktublarda iyirmi mindən artıq ibarəni (bu vaxt yeknəsəqlikdən qaçmağı bacararaq) təkrar eləmişdi: «Sən hamıdan möhtəşəmsən, sən ən gözəlsən... Sevgilim, sənə olan sonsuz sevgimi, hüdudsuz məhəbbətimi mənə bağışla... Səni görmək – yaşamaq deməkdir; sənin səsini eşitmək – düşünmək deməkdir; səni öpmək – göylərdə qanad çalıb uçmaq deməkdir... Salam, mənim sevgilim, salam... Bu gün səhər sən özünü necə hiss edirsən? Mən ki yalnız bir şeyi bacarıram – sənə xeyir-dua verməyi, səndən vəcdə gəlməyi və bütün qəlbimlə, bütün varlığım ilə səni sevməyi...»

Siz – amazonkanın, siz – daşürəklinin, siz – qəddar qəlbinin, siz – dalaşqanın necə heyrətlə səsləndiyinizi mən artıq elə buradanca eşidirəm: «Əlli il pərəstiş? Əlli il itaətkarlıq? Ah, yəqin ki, o qadın Hüqonu əməlli-başlı bezdirib!» Amma yox, əzizim, belə düşünməyin. Yadınızdadırmı, mən özüm də sizə tez-tez işvəkarlığın zəruri həddi barədə xatırladırdım; məlumdur ki, bir çox kişilər və qadınlar onlara asan başa gələn şeyləri rədd edirlər və əllərindən sürüşüb çıxmaqda olanı mütləq əldə etməyə çalışırlar; mən bilirəm ki, Hüqo zavallı Jülyettanı dəfələrlə aldadıb, hətta qadının hələ babat olduğu canıslu vaxtlarında da ona xəyanət edib – Jülyetta bundan dəhşətli dərəcədə əzab çəkmişdi. Amma əvəzində başqa qadınlar «külək kimi, dalğa kimi» ötüb-keçmişdi, Jülyetta isə bütün həyatı boyu onunla qalmışdı.

Jülyetta ona görə onunla qalmışdı ki, mübarizə üçün doğulmuş və yaxınlarının etimadına zəruri silah kimi ehtiyac duyan müəyyən tip adamlar – sənətkarlar, siyasətçilər, görkəmli xadimlər gündəlik dozada sədaqət və itaətkarlığa tələbat duyurlar. Tərif, Ehtiram, Pərəstiş – bir-birinə yaxın olan bu anlayışların tərkibində məxsusi «TEP» vitamini var; bu vitaminsiz onların iradəsi zəifləyir. Bizim bədənimiz kalsiuma və fosfora ehtiyac duyur, ruhumuz isə təqdir və iltifata. Bədənimiz günəş şəfəqlərindən canlanır, ruhumuz – məhəbbət şüalarından.

Yeknəsəqdir? Hə, sözsüz ki, bu, bəzən adamı yorur. Mən qəti əminəm ki, Hüqo Jülyettanın iyirmi min məktubunun heç də hamısını oxumamışdı. Sənətkarın «təntənəli günlər»indən birini asanlıqla təsəvvür etmək mümkündür – ilhamı cuşa gəlmiş şair işə mümkün qədər tez başlamaq üçün tələsdiyi bir vaxtda, səhər tezdən öz sevgilisindən aldığı məktubu açıb kağızı sürətlə gözdən keçirir, əmin olur ki, adi izhardan əlavə bir şey deyil və məktubun son sətirlərini oxuyur: «Heyhat! Mən səni hər zaman olduğundan daha çox, ilk görüşdiyümüz axşamkı kimi sevirəm» – və kağızı laqeydcəsinə qatlayıb o biri məktubların üst-üstə yığıldığı mücrüyə atır. Belə hallar da olurdu ki, başqa bir qadına vurulmuş Hüqo məktubların arasında heç də üstü Jülyettanın xətti ilə yazılmış zərfi yox, tamamilə ayrı zərfi axtarırdı, Jülyettadan gələn zərflər isə eləcə açılmamış qalırdı.

Lakin ruh düşkünlüyü keçirən şairin təhlükəyə məruz qaldığı, bütün dünyaya qarşı qəlbinin nifrətlə dolduğu, əsərlərinə qarşı böhtanlar uydurulduğu, özünün isə təqiblərlə üzləşdiyi günlər də olurdu. Onda «aslan ovçusu» olan şöhrətpərəst qadınlar özlərinə başqa qənimət axtarırdılar və yalnız Jülyetta dəyişməz olaraq səhrada, yaxud sürgündə öz şairinin yanında olurdu; onda qadının gündəlik məktubları və zərif etirafı yaralanmış və zəhərlənmiş aslana öz qüvvəsini bərpa etməkdə əsl kömək göstərirdi. Belə dəqiqələrdə Viktor Hüqo məhz Jülyetta üçün şeirlər yazır və bu qədər illərdən sonra onların arasındakı məhəbbətin nə olduğunu müəyyənləşdirməyə çalışırdı:

İki sevən ürək bir olub indi,
İndən belə ayrı qalmaq çətindi,
Ah, Jülyetta, xatirələr yüz ildi
Artıq bizi birləşdirib, deyilmi?

Əziz dostum! Axşamların dincliyi,
Gündüzlərin sayrısan şən işığı,
Sənsən məhəbbətim, sənsən gəncliyim –
Bu dünyada hər şeyim sənsən mənim!

Sizə elə gəlmirmi ki, qocalıqda bu cür misralara layiq görül məkədən ötrü cavanlıqda şairə səcdə etməyə dəyərdi? Əzizim, elə bu dəqiqə qələmi götürüb mənə sayğı və pərəstiş dolu təsirli bir məktub yazın, mən isə sizin yubileyinizə sonet həsr etməyə söz verirəm. Əlvida.

LABRYUYERİN MANERASINDA

Xanım, siz parodiyaları xoşlayırsınızmı? Mən özüm həmişə belə hesab edirdim ki, parodiya – tənqidin son dərəcə eybəcər formasıdır. İndi isə baxın, təsadüf elə gətirdi ki, bu həftə mən özüm də parodiya, yaxud daha dəqiq desəm, təqlid yazasım oldum. Bakalavr dərəcəsi almaq istəyənlər üçün belə bir mövzu təklif olunmuşdu: «Labryuyerın manerasında bizim dövrümüzün işgüzar adamının portretini təsvir edin». Qəzetlərdən biri öz gücünü sınaqdan keçirmələri üçün bir neçə yazıçıya da eyni xahişlə müraciət etmişdi. Mənim yazılı işim aşağıdakından ibarət idi.

Xarakter

Peyratesdən¹ ötrü işdən başqa dünyada heç nə mövcud deyil; o, sözün həqiqi mənasında, var-dövlətin bolluğundan çatlayır, sərvətini yığmağa yer tapmır, onun müəssisələri bütün dünyanı başına götürüb. «Peyrates, krallığın bütün şəkər zavodları sizə məxsusdur, dayanmaq vaxtı deyilmi?» – «Siz, sadəcə, sayıqlayırsınız, – Peyrates cavab verir, – mən buna necə tab gətirə bilərəm ki, kimsə bir başqası mənə şəkər qamışı tədarük etsin və bu yolla da varlansın? Lazımdır ki, adada mənim öz şəxsi plantasiyam olsun». – «Sizin plantasiyanız artıq var, Peyrates, indi daha razı qaldınızmı?» – «Bəs bu pambıq tarlaları?» – o, dərhal etiraz edir. – «Siz onları elə indicə əldə etmisiniz; heç olmasa, indi dayanacaqsınızmı?» – «Axı necə? – Peyrates soruşur. – Mən bütün bu pambığın emalı üçün toxuculuq fabrikləri tikməliyəm, ya yox?» – «Toxuculuq fabrikləri də var. Nəhayət, sizin istirahət vaxtınız gəlib çatdı mı?» – «Dayanın görüm, – Peyrates cavab verir, – hansısa maliyyəçi mənim mənfəətimin qaymağını yığır. Bu, biabırçılıqdır». – «Özünüz bankir olun». – «Bir zavod mənə yük maşınları satır, o biri zavod – mənə lazım olan dəzgahları; bu, məni dəli edir, cin atına mindirir». – «Özünüz onların istehsalına başlayın». – «Mənim yük maşınlarım çoxlu benzin işlədir». – «Neft quyuları qazmağa başlayın, Peyrates... Bax indi siz artıq sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin bütöv bir şəbəkəsinə də sahibsiniz, onlar bir-birini necə də gözəl tamamlayır. Siz daha heç kimdən asılı deyilsiniz, Peyrates. Nəhayət, həyatdan zövq almağa başlayacaqsınızmı?»

Peyrates bu barədə heç düşünmür də. Ona nə sadə insanın arzuları bəllidir, nə sevinc hissləri. Peyrates hər gün sübh tezdən yuxudan qalxır, səliqə ilə tərtib olunmuş cədvəllərin, siyahıların, məlumatların üzərinə əyilir və milyonlarla gəlirinin necə artdığını görür, lakin xoşbəxtliyin dadını başqaları duyurlar. «Sizin sevinciniz nədədir, Peyrates? Öz arvadınızı siz işinizə qurban vermisiniz və o artıq çoxdandır mirvari boyunbağlara bürünmüş halda fağır bir qarıya çevrilib; sizin övladlarınız sizdən sonra davam etdirməli olacaqları yorucu, zəhlətökən, başağrıdan təşəbbüslərə əsla maraq göstərmirlər, halbuki sələmçilər artıq ayıq-sayıq dayanıblar; əgər övladlarınıza münasibətdə sizin laqeydliyiniz çılğınlığınızdan güclü olmasaydı, törəmələrinizin bu qədər ağılsızlığı sizi ümitsizliyə, ruh düşkünlüyünə salardı; sizin bircə asudə axşamınız yoxdur ki, həmin axşamı sizə bu qədər baha oturan məşuqənizə həsr edəsiniz; o ki qaldı dostlara – axı sizin hansı ürək dostunuz ola bilər ki, siz yalnız ətrafınızdakı yaltaqlara və özgə hesabına yaşayan müftəxorlara dözə bilərsiniz? Özünə dinclik vermək? İstirahət etmək? Peyrates, siz ən kasıb, ən bədbəxt adamın malik olduğunu da

özünüzə rəva görmürsünüz. «Non otium sed negotium»¹ – sizin üçün təkcə el məsəli deyil, həm də qanundur. Sizin şəhərkənarı evinizin hər otağında telefon aparatı var, hətta ev həkiminin hərdənbir heydən düşmüş üzgün bədəninizi batırmağı məsləhət gördüyü hovuzun qırağında da. Sizin pulunuz o dərəcədə çoxdur ki, məzənnənin ən biləcəyinin, yaxud valyutanın dəyərdən düşəcəyinin mümkün ehtimalı sizi daimi təlaşda saxlayır. Haçansa siz kitab oxumağı və musiqini xoşlayırdınız; siz indi onlara da həvəsinizi itirmisiniz. İndi dünyanın ən yaxşı aşpazı sizin qulluğunuzdadır, siz isə bədbəxt, kasıb ananızın kənddə sizinçün bişirdiyi kələm supunu kədərlə xatırlayırsınız. Davam edin, Peyrates, öz işinizi davam etdirin və ondan ləzzət alın. Limanları təchiz edin, yeni-yeni aviaxətləri maliyyələşdirin, radiostansiyalar və atom reaktorları tikin. Elmin uğurları, xoşbəxtlikdən, özünü bu qədər boş məşğuliyyətlərlə məhv etmək üçün sizə yeni imkanlar bəxş edir. Əgər birdən sizə təsadüfən öz şəxsi qayğılarınız kifayət etməsə, o halda dövlət işləri sizin qulluğunuzdadır. Siz idarəçilik peşəsində həddən artıq püxtələşmişiniz və məmnuniyyətlə təsdiq edirsiniz ki, sizin kimi adamlar hakimiyyətin başında dayansaydı, ölkədə işlər daha yaxşı gedərdi. Hə, Peyrates, görünür, biz bunu belə başa düşməliyik: ölkəni o tərzdə idarə etmək lazımdır ki, bundan sizin var-dövlətiniz daha da artsın, sərvətiniz aşsın-daşsın, eləmi?»

Amma hər necə olsa da, Peyrates qocalır və mən, nəhayət ki, onu ilk dəfə, demək olar, məmnun görürəm. Məsələ orasındadır ki, Peyratesin başına dahiyənə bir fikir gəlib. Öz uşaqlarını (yeri gəlmişkən, Peyratesin onlardan zəhləsi gedir) vərəsəliyə daxil edilmə ilə əlaqədar olan məsrəflərdən qismən xilas etməkdən ötrü öz qulluqçularından birinin adına notariat kontoru açıb, həmin qulluqçu öhdəlik götürüb ki, əldə olunan qonorarlara Peyratesin ailəsinə qaytarsın. Bax bizim qəhrəmanımızın ən parlaq fırıldaqlarından biri budur və Peyrates bu işi başa çatdırdığına imkan tapmasından sevinir, çünki o, həyatla vidalaşmaqda ikən artıq zəruri kağızları imzalayıb. Bu gün səhər mən öyrəndim ki, o ölüb. Amma Peyrates, ümumiyyətlə, yaşamışdı? O, iş işləmişdi. Bu isə tamam başqa şeydir.

Bu yazı dərəcə almaq istəyənlərin adlarını bilməyən müəllim tərəfindən oxunmuşdu. Mənə «18» bal qoyulmuşdu, qerida və inanım ki, mənim sevincimin, qürurumun həddi yox idi. Əlvida.

EGERİYALAR HƏLƏ DƏ MÖVCUDDURMU?

Amerika sosioloqları statistikanı çox xoşlayırlar və müxtəlif sorğulara bərk inanırlar. Görünür, bu, ondan irəli gəlir ki, onların ölkəsində həmin işə ciddi yanaşılır. Hər kəs dəridən-qabıqdan çıxır ki, anketdəki suallara doğru-dürüst cavab versin. Bax elə ona görə də Fransada adamların əksəriyyətinin öz şəxsi problemləri barədə danışmağı xoşlamaması (cavablarının anonim qalacağına tam zəmanət verilməsinə baxmayaraq) belə sosioloqlara çatmır və niyətini anlamaq onlara çətin olur. Bir sözlə, bizim ölkəmizdə bu səpkili anketlərə verilən cavablar əsasən qeyri-müəyyən, çox vaxt hətta səhvdir. Bu cür sorğuların dəhşətli həvəskarı olan cavan bir amerikalı dünən məni görməyə gəlmişdi.

– Mən Fransada qadınların malik olduğu təsir qüvvəsi barədə elmi axtarışlarla məşğulam, – o bildirdi.

– Öz kitablarınızda siz ölkənin tarixində vacib rol oynamış müxtəlif salonlardan söz açmışınız. Mən xanım Düdevan, xanım Rekamye, xanım de Luan və bir də xanım Arman de Kayave barədə işləri oxumuşam. Siz bu cür, bu dərəcədə möhtəşəm qadınların indiyəcən də mövcud olduqlarını güman edirsinizmi? Elə qadınlar ki, misal üçün, Fransa Akademiyasına keçirilən seçkilərin nəticələrinə təsir göstərməyə qüdrəti çatsın, yaxud kimisə baş nazir postuna irəli sürmək iqtidarında olsun – belə qadınlar yənə varmı?

– Siz tam fərqli iki məsələyə toxundunuz, – mən ona cavab verdim. – Yox, bizim dövrümüzdə heç bir qadın Fransa Akademiyasına keçirilən seçkilərin nəticəsinə təsir göstərə bilməz. Hər şeydən əvvəl, mən akademiyanı təşkil edən bütün qruplarda yaxın dostları olan bircə qadın da tanımıram. Konti sahilində tənhalığa üstünlük verən müəyyən sayda müstəqil akademiklər iclas keçirirlər: onlar heç vaxt salonlara baş çəkmirlər, nahara qonaq getmirlər, özləri evlərində heç kimi qəbul etmirlər və beləliklə, həqiqətən

də, əlçatmazdırlar. Akademiyaya keçirilən seçkiöncəsi kimsə onların rəyinə necə təsir göstərə bilər?

– Deməli, hazırda xanım Rekamyə kimi qadınlar daha mövcud deyil?

– Xanım Rekamyenin bir səs alması mümkün idi, ola bilsin, iki səs, üç səs də ala bilərdi, amma bu da böyük ehtimalla. Aydın ki, qadın qabaqcadan vəd verməyi, razılıq əldə etməyi bacarar, amma daha səsvermənin nəticəsinə təsir göstərməyi yox!.. O ki qaldı baş nazir məsələsinə, bu posta namizədliyini irəli sürən şəxs üç yüz on iki səs qazanmalıdır! Lənət şeytana, burada bir qadın nə edə bilər ki? Əgər ağıllı və dərrakəlidirsə, yalnız onu etməyə qüdrəti çatır ki, öz üzərinə katalizator rolunu götürsün: o, bir-birinə müxalif olan deputat qrupları rəhbərlərinin görüşünü təşkil edər, anlaşılmazlığı aradan qaldıra bilər. Lakin bu, uzaqbaşı, uğur qazanmaq üçün hazırlıq işi olacaq, uğurun özü olmayacaq. Bu xanımın əlindən o gələr ki, mülayim ab-hava yaratsın, sonrası isə daha ondan asılı deyil.

– Buna baxmayaraq, – cavan amerikalı etiraz etdi, – Fransada hələ də egeriyalardan danışirlar.

– Egeriya – bu adla Numa Pompiliyə ilham verən nimfanı çağırırdılar, – mən ona dedim. – Numanın təsdiq etdiyinə görə, guya, onlar müqəddəs ormanda görüşürlərmiş və nimfa ona hansı siyasəti yürütmək barədə məsləhətlər vermiş. Mövhumatçı xalqın etibarını qazanmaq gücünə malik olan müdrik taktikadır; bununla belə, egeriya – yalnız mifdir, mifdən artıq bir şey deyil... Lakin fərqi diqqət yetirin: mən düşünürəm ki, qadın kişinin hakimiyyətə yolunu açar, amma bir məsələ ilə razılaşıram ki, bəzən qadın kişini həmin hakimiyyət üçün layiqli edir. Fransada belədir ki, bizim gələcək dövlət xadimlərimizin bir çoxu bura məhz əyalətdən üz tutur; onlar yaşadıkları ucqar yerlərdən paytaxta cillalanmamış tərzdə gəlirlər. Baxırsan ki, ağıllıdırlar, yaxşı nitq qabiliyyətləri də var, lakin incə maneralardan məhrumdurlar, ünsiyyət qurmaqda axsayırlar, bu xüsusiyyətlər isə Parisi «fəth» etməkdən ötrü çox zəruridir. Və əgər sevgi, ya şöhrətpərəstlik xatirinə beləsinə parisli bir xanım öz himayəsinə götürüb onunla məşğul olmaq istəsə, nəticəsi çox yaxşı olur. Aktrisa, yüksək təbəqəyə malik xanım, yaxud sadəcə, savadlı, ziyalı bir qadın bu «xam» almazı yonub cillalayır, əyalət adamına Parisin sirlərini və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin gizlilərini açar. Bu heç də yeni bir şey deyil. Balzaki təzədən oxuyun və «Dərənin zanbaqları» romanında xanım de Morsofun öz gənc məşuqu üçün tərtib etdiyi heyvətamiz həyat proqramına diqqət yetirin.

– Deməli, siz o fikirlə razılaşırsınız ki, Balzakin anlayışında egeriya hələ mövcuddur?

– Nə qədər ki dünyada qadın, kişi və hakimiyyət anlayışı mövcuddur, egeriya da mövcud olacaq. Elə deyilmi, qerida? Siz ki, bunu istənilən adamdan daha yaxşı bilirsiniz. Əlvida.

İLK MƏHƏBBƏT

İlk məhəbbət öz izlərini kişinin qəlbində bütün ömrü boyu yaşadır. Əgər bu xoşbəxt çağ olubsa, əgər yeniyetmədə ilk dəfə hissiyyət oyatmış qadın, yaxud qız ona qarşılıqlı surətdə cavab qaytarıbsa və öz hisslərinin həqiqi olmasından şübhələnməyə ona bir dəfə də olsun əsas verməyibsə, onda etimad ab-havası və qəlb rahatlığı həmişə kişinin yol yoldaşı olacaq. Yox, əgər bütün istəyi ilə etimad göstərdiyi həmin o ilk dəfə rədd olunubsa və ona dönük çıxıblarsa, onda yara heç vaxt tam qaysaq bağlamayacaq, sarsılmış mənəvi sağlamlıq isə uzun müddət bərpa olunmayacaq.

Demək olmaz ki, belə sarsıntıların nəticələri həmişə eyni cür alınır. Məhəbbət – simptomları hər dəfə müxtəlif şəkildə üzə çıxan bir xəstəlikdir. Şikəstliyi ucbatından Meri Enini Çovort tərəfindən ikrahla qarşılanan Bayron donjuana çevrilmişdi və digər bütün qadınları bu birinci qadından gördüyü qəddarlığın əvəzini ödəməyə məcbur etmişdi. Kasıblığı ucbatından Mariya Bidnell tərəfindən rədd edilən Dikens sonradan zəhmlı, deyingən, tündməzəc, daim gileyli bir ərə çevrildi. Öz səadətlərini tapmaqda Bayrona da, Dikkensə də məhz ilk uğursuzluqları mane olmuşdu.

Çox tez-tez olur ki, ilk məhəbbət oxu daşa dəyən, birinci sevgisində uğursuzluqla üzləşən kişi bütün ömrü boyu şairinə və incə, poetik və zərif, qızcığaz kimi pak və ana kimi nəvazişli, səmimi və hissiyyətli, hər şeyi başa düşən və sözbəxan bir qadının həsrətini çəkir, məhz beləsinə arzulayır. Daim xəyalındakı o nəzənin pərinin dalınca qaçan belə kişi bir əyləncədən o birinə keçir. Dünyəvi qadınla iş

görmək əvəzinə – qoy lap mükəmməl və sadə qadın olmasın, amma canlı olsun – bu kişi romantik şairlərin ifadə etdiyi kimi, mələk axtarışına çıxır, özü isə vəhşiləşir.

Olur ki, öz həmyaşıdı tərəfindən peşman edilən gənc kişi qırxyaşlı qadınla yaxınlıq etməyə başlayır. Qadın duyğularını bəzəyən sezilməz ana nəvazişi həmin qadının ona qarşı daimi nəvazişində kişiyə inam aşılrayır. Üstəlik də, qadın özünün yaşlı olduğunu və qocalığın çox da uzaqda olmadığını dərk edərək öz gənc sevgilisini yanında saxlamaq üçün bütün qüvvəsini sərf edir, dəridən-qabıqdan çıxır. Cavanlıqda özündən xeyli yaşlı olan qadınla sevgi əlaqəsinə girən Balzak bütün ömrü boyu özünə inamını və bir qədər sadələvh lovğalığını – çətin həyatı döyüşlərdə ona xidmət göstərmiş keyfiyyəti qoruyub saxlamışdı. Bunun üzərinə onu da əlavə edin ki, otuz beş, yaxud qırx yaşlı qadın ömür yollarında ortaya çıxan çətinliklər barədə heç nə bilməyən gənc qızla müqayisədə həyatda daha etibarlı bələdçi olacaq. Amma bir məsələ də var ki, belə ittifaqlarda vaxt ötdükcə tarazlığı qoruyub saxlamaq daha çətinliklə başa gəlir.

Xoşbəxtlik üçün ən münasib ittifaq isə bir-birinə şəksiz sadıq olan, öz məhəbbətinə son dərəcə namusla yanaşan, nəyin bahasına olursa-olsun, qarşılıqlı anlaşmanı qoruyub saxlamağa can atan, təxminən, eyni yaşlı kişilərlə qadınların (kişi bir qədər böyük də ola bilər) ittifaqı olur. İlk məhəbbəti bütün həyat boyunca yaşatmaq – bundan gözəl nə ola bilər! Bundan ötrü qızlar başqa kişilərə qaş-göz süzdürmək, necə deyərlər, onlarla oynaqlaşmaq məmnunluğun dan imtina etməlidirlər. Aydınadır ki, bu çox da asan iş deyil. Amma bəlkə də, Bayronun bədxahlıqları barədəki hekayət yüngülməzəcliyə və ilk baxışda zərərsiz kimi görünən işvəkarlığın arxasında hansı təhlükələrin gizləndiyini onlara izah edir. İstedadlı adamın və ümumiyyətlə, istənilən adamın ilk məhəbbəti olmaq necə də dəhşətli məsuliyyətdir, xanım! Əlvida.

GÖZƏL MUSİQİ

Kənd mənim necə də xoşuma gəlir! Kənd yerinin dincliyi necə də ürəyimcədir! Və bir də bu sakitlik. Əminsən ki, uzun yay günündə nə telefon zəngləri, nə də müştərilər səni qəddarcasına didib-parçalamayacaq. Budur o – yenidən əldə olunmuş zaman. Şəhərlərdə biz, onsuz da, az olan qiymətsiz və təkrarsız günlərimizi uf demədən bada veririk; həyatımızın cəmi-cümlətəni bircə andan ibarət olduğunu unudur və bu qısa anı daha gözəl, daha təkmil etmək fürsətini nəzərdən qaçıırıq. Bu fasiləsiz biçin mənzərəsinin önündə, bu sidr ağacının, bu yüzillik cökələrin, axşamlar ulduzlu göylərin altında dəqiqələr, nəhayət ki, məna kəsb etməyə başlayır.

Burada bizim dostlarımız vallar və kitablardır. Onlar bir-birini heyrətamiz dərəcədə tamamlayır. Dünən, sifariş olunmuş ön sözünü yazmağa başlamazdan öncə mən Tolstoyun «Kreyser sonatası»nı bir də oxudum. Bu, favn temperamenti ilə – daim qadın bədənini əldə etmək ehtirası və təmkinli olmağı tələb edən sərt əxlaq arasındakı münaqişənin təsiri altında yazılmış od püskürən qeyri-adi bir povestdir.

Epiqraf İncildən, Matfeyin sözlərindən götürülüb: «Mən isə sizə deyirəm, o kəs ki qadına tamah salır, ona ehtirasla baxır, o adam artıq öz qəlbində zinakarlıq etmiş olur». Tolstoy təsdiq edir: «Bəli, hətta bu qadın – onun öz arvadı olsa da; «ən pis ədəbsizlik – ər-arvad arasındakı ədəbsizlikdir». Biz poeziyanın zərif örtüyü ilə cismani sevginin heyvani tərəflərini ört-basdır edib gizlədirik, – Tolstoy əlavə edir, – biz şair yox, xalis donuzuq və yaxşı olardı ki, bunu biləydik. Xüsusən də bu, musiqinin bizə təlqin etdiyi erotik təsirdə özünü göstərir». Əsərin qəhrəmanı deyir:

«Musiqi... yalnız qıcıqdır, amma bu qıcıqda nə etmək lazım olduğu bilinmir... Axı həmin adam, elə Kreyser sonatasını yazan Bethoven özü bu vəziyyətə nə üçün düşdüyünü bilirdi; bu vəziyyət onu məlum əməllərə sövq edib və buna görə də bu vəziyyətin ondan ötrü mənası varmı, mənimçünsə heç bir mənası yoxdur...»

O dəhşətli silah isə hər yoldan ötənin əlinə keçib. Məsələn, elə bu «Kreyser sonatası...» bəyəm dekolte xanımların topladığı qonaq otağında onu çalmaqmı olar?.. Yoxsa yerinə, vaxtına uyğun gəlməyən bir şəraitdə enerjinin, hissələrin oyadılması... öldürücü olmaya bilməz...» Bu sözləri dilə gətirən əbədi ər hiss edir ki, onun arvadı gec-tez onda bu cür duyğular oyadan skripkaçının ağısında

peyda olacaq. Bu, həqiqətən də, baş verir və hirsindən gözü ayağının altını görməyən qəzəbli ər eynən qudurmuş vəhşi heyvan kimi öz arvadını öldürür.

«Əla kitabdır, – mən mütləni bitirəndən sonra fikirləşdim. – Nağılçılıqdan daha çox, bəlkə də, qəlbin fəryadıdır. Eynən «Samsonun qəzəbi» kimi sərt, coşqun bir poema. Amma bütün bunlar gerçək dirmi? Yəni musiqi beləmi günahkardır? Mən Bethoveni çox sevirəm (hazırda dəbə uyub onu təkrarçılıqda suçlayanların əleyhinə olaraq), lakin onun musiqisində heç vaxt şəhvani çalarlar sezməmişəm. Daha çox zəriflik, mərdlik aşılayan sakitləşdirici musiqidir; bəzən «Sevinc odası»nda olduğu kimi əzəmətli və möhtəşəm, bəzən də Simfoniya do minorun andan tesində olduğu kimi həzin və mülayim bir musiqidir...»

Bizim şəhərkənarı evimizdə (İequdi Menuxin və onun bacısının ifasında) «Kreyser sonatası»nın valı var. «Özümüz əmin olaq», – mən qərara gəldim və biz axşamı Bethovenə həsr etdik.

Tolstoy səhv edirdi. Bu sonata şəhvani və öldürücü deyil, lakin eyni zamanda onda bir möhtəşəmlik və ilahilik var. Hərdən o, məndə Förenin «Rekviyem»ində ecazkarcasına səslənən mələk xorunun xəyali xatirələrini oyadır. Gecə düşürdü. Biz qardaşla bacının duetinə qulaq kəsilərək qaranlıqda tərtemiz, dupduru səslər dinləyirdik. Bu, qiyamət axşamı idi. Belə gecəni bizə yalnız kənd bağışlaya bilər. Əlvida.

SUYA ATILMAQ

Sonsuz genişliklər – günəşin qarşaladığı çəmənlik və dərənin ortasında uyumuş, başdan-başa duman örtüyünə bürünmüş kənd qeyri-adi bir sakitlik içindədir. Bu səhər mən təzə kitab yazmağa başlayıram. Əlbəttə, deyə bilərsiniz ki, bunun sizə heç bir isti-soyuğu yoxdur və mən nahaq yerə elə düşünürəm ki, o qədər də böyük əhəmiyyət kəsb etməyən bir hadisə barəsində bütün urbi et orbi 1-yə hay salmaq lazımdır. Bu işin dünya əhəmiyyətli bir iş olmadığını boynuma alıram və mən bu barədə yalnız ondan ötrü danışırım ki, bizlərdən hər birimiz üçün – sizin üçün də, mənim özüm üçün də faydalı olan şeydən ibrət götürək.

Kitab yazmaq asan iş deyil, amma bundan da çətini – mövzu seçimidir. Roman, yaxud bioqrafik əsər müəlliflərinin qarşısında kefin istəyən qədər süjet mövcuddur. «Jorj Sandın həyatı» – çox şirnikdirici mövzudur, eləmi? Amma bu mövzunu yazmağa daha kimlər girişməyib. Aztanınan hansısa qəhrəmanı mövzu seçmək? Lakin bir amerikan naşiri mənə yazmışdı: «Çox az adamlar var ki, həyatları bizim oxucuları maraqlandıra bilər. Bu – Həzrəti İsanın, Napoleonun, Linkolnun, Mariya Antuanettanın və daha iki-üç tarixi şəxsiyyətin həyatı ola bilər...» Aydın ki, istənilən mövzuya orijinal yozum verməklə, yaxud indiyədək məlum olmayan materiallar əlavə etməklə onu yenidən işıqlandırmaq olar. Amma əgər bu mövzu sizə qədər artıq yüzlərcə tədqiqatçıda maraq doğurubsa, onda siz qalaq-qalaq məqalə və kitabların içində itib-batacaqsınız; və əksinə, əgər həmin mövzu başqaları tərəfindən işlənməyibsə, onda indiyə qədər çap olunmamış və çətin izah olunan sənədlər sizin nəfəsinizi kəsəcək. Bir sözlə, yazıçı kitab üzərində təzə-təzə işə başlayandaona elə gəlir ki, bu kitabı yazmaq qeyri-mümkündür. Bu – romana da, bioqrafik əsərə də eyni dərəcədə aiddir.

«Bu hadisəni qələmə alımmı? Hə, olar, amma bu, mənim öz həyatıma yaman çox oxşayır... Onda, bəlkə, bu birini yazım? Bu da mümkündür, amma orada da dostlar özlərini tanıyıb inciycəklər...»

Bəlkə, bunu? Yox, bu mövzu elə də əhəmiyyətli deyil... Bəs bu necə? Amma bu da yaman qatma-qarışıqdır...» Burada yalnız bir əlac, bir vasitə var: başlamaq. Alen deyirdi: «Sadəcə, istəmək olmaz, etmək lazımdır. Elə ki adamı gündəlik məişət dənizinə atdın, – bu isə labüddür, – adam orada üzməyə başlayır». Sükan yalnız onda təsir göstərə bilər ki, qayıq suya buraxılmış olsun; suyun içində olsun. Qələmdən yapışmayınca yazmağı öyrənə bilməzsən. Bir çox işlərdə olduğu kimi, bu işdə də çox götür-qoy etmədən, uzun-uzadı düşünmədən suya atılmaq lazımdır. Yoxsa bütün ömrün boyu tərəddüd içində qalacaqsan. Mən istedadı şübhə doğurmayan bir çox adamlar tanıyırdım – onlar ömürlərinin sonuna qədər elə sahildə durub qaldılar və öləncən, bəlkə, min dəfə özlərindən soruşdular: «Görəsən, gücüm çatarmı?»

Əgər yorulmaq bilmədən nəyəsə cəhd etsən, nəyəsə can atsan, güc mütləq tapılacaq. Çünki növbəti addım – inadkarlıqdır. Başladığın işi sona çatdırmaq barədə öz qarşında and içməlisən. Min səhifəlik kitab yazmaq qərarı əvvəlcə adama ağılasıgmaz, əlçatmaz görünür. Halbuki il ərzində gündə üç səhifə yazmaq kifayətdir ki, işi başa çatdırasınız. «Viktor Hüqonun həyatı» kitabını yazmağı fikirləşəndə mən özümə qəti söz verdim ki, onun bütün əsərlərini və yazıcının yaradıcılığı haqqında nə yazılıbsa, hamısını oxuyum; bu, böyük zəhmətdir, amma bu iş görülməkdir. Yolverilməz yanlışlıq o olardı ki, yolun yarısında dayanasan və özünə deyəsən: «Yox, bu çox ağır oldu! Qoy özümə bir az yüngül mövzu axtarım». Buz divarda pillələr oya-oya dik qayanın ortasına çatmış alpinist qəfildən daldalı dönə bilərmə? Onun xilasını yalnız şücaətində ola bilər. Bu, bütün işlərə, o cümlədən yazıcılıq peşəsinə aiddir. – Lakin mənə, – siz deyə bilərsiniz, – yazmağa heç bir həvəs yoxdur.

Tutaq ki, belədir. Amma siz, yəqin ki, nədəsə uğur qazanmaq istəyirsiniz, elə deyilmi? İdmanda, bağçılıq təsərrüfatında, təsviri sənətdə, katiblik işində, biçmə və tikiş işində və sair. Resept həmişə birdir: özünüzü necə ləng və ağır hiss etməyinizdən asılı olmayaraq işə başlayın və inadkarlıq göstərin. Siz təcrübənin, az qala, göydən düşdüynə heyrət içində əmin olacaqsınız. Cəmisi altı ay qabaq siz rahat şose yolunda maşını çox çətinliklə idarə edirdiniz, bu gün isə Paris küçələrindəki yük maşınları və taksilər arasında onu asanlıqla sürə bilərsiniz. Mən yenidən böyük Alenə müraciət edirəm: «Tənbəllik – «lehinə» və «əleyhinə» olan hər bir şeyi hesaba vurmaqda, elə hey ölçüb-biçməkdir; çünki götür-qoy etdiyən müddətdə bütün imkanlar bərabər görünür... Səhv etməyi, yıxılmağı və həm də bu vaxt təəccüblənməməyi bacarmaq lazımdır».

«Hüqo»nun mənimçün sıldırım qaya olduğunu görsəm, mən də təəccüblənmərəm. Mən yıxılıram, amma hər necə olsa, yuxarı qalxmaqda davam edirəm. Əlvida.

AHİL ƏR-ARVAD CÜTLÜKLƏRİ HAQQINDA

Xanım, yaşa dolmuş ahıl cütlüklərin üç müxtəlif növü olur. Pisindən başlayaq – bir-birindən yorulmuş ər-arvad cütlüyündən. Qırillik ər-arvad həyatı onları bir-birinə yaxınlaşdırmayıb. Onlar evlənərkən aralarında ümumi şeylər az idi, indi isə, demək olar ki, nədən danışmağa sözləri qalmayıb. Restoranda, masa arxasında lal-dinməz oturmuş və hətta bir-birinin üzünə bircə dəfə də gülümsəməyən belə cütlükləri tanımaq əsla çətin deyil. Görürsən biri digərini saya salmır, vecinə almır, hələ yaxşı ki, aralarında açıq düşmənçilik yoxdur. Bəs onlar niyə bir yerdədir? Ya buna vərdiş eləyiblər, ya ədəb-ərkan qaydalarına hörmət qoyurlar, ya hansısa ailə konformizminə görədir, ya ayrı mənzillər axtarmaq imkanında deyillər, ya da müstəqil yaşamağı bacarmadıqları ucbatındandır. Belələri aciz, bədbəxt ər-arvad cütlükləridir.

İkinci növ cütlüklər nisbətən babatdır. Bu cütlüyü bir-birinə qarşı əsl sevgi duymayan (yaxud daha sevgi duymayan), lakin bir-birinə sadıq dost kimi qalan ərlər və arvadlar təşkil edir. Uzun illər dinc şəkildə, sakit tərzdə birgə, yan-yana yaşamaları onlardan hər birini inandırır ki, hərçənd onu (kişini, yaxud qadını) nə zərif, nə də məlahətli adlandıra bilməzsən, bununla belə, o, digər vacib keyfiyyətlərə malikdir; ona etibar edib ürək qızdırmaq mümkündür; onun xasiyyəti yumşaqdır, bütün bu illər ərzində o, özgə günahları bağışlayıb və eyni zamanda öz günahlarını unudurmağı da bacarıb. Bu cür cütlükləri hərdən birgə əldə etdikləri uğurlar, uşaqlara və nəvələrə məhəbbət hissi birləşdirir. Yaxın adamın iştirakı belə cütlükləri tənhalıqdan xilas edir, möhkəm düynələr onları ətraf aləmlə bağlayır.

Rəğbətə layiq üçüncü növ cütlüklər – yaşa dolmuş xoşbəxt ər-arvad cütlükləridir. İzdivac həyatında ən çətini – sevgini qurban verməməklə sevgidən dostluğa adlamaqdır. Burada mümkün olmayası bir şey yoxdur. Qaynar ehtiras atəşi bəzən uzun müddət sönmür, lakin bir-birini əsl məhəbbətlə sevən ər-arvadda «güllü naxışları bol olan bu gözəl ipək parça daha sadə, lakin eyni cür təmiz və nadir çalarlı elə başqa parçadan düzəlib ki, astarı üzdən üstün tutmaq istəyirsən». Belə izdivacda qarşılıqlı, üstəlik də, həyat yoldaşının dolğun biliyinə söykəndiyindən tam etimad hökm sürür və elə möhkəm bir bağlılıq olur ki, bu da sevimli varlığın qəlbindən keçənləri qabaqcadan oxumağa imkan verir.

Belə cütlüklər üçün darıxdırıcılıq dəhşətli deyil. Ər öz arvadı ilə ünsiyyəti daha cavan, daha gözəl

qadınlarla ünsiyyətdən üstün tutur və bu qarşılıqlıdır. Niyə? Çünki onlardan hər biri digərini məhz nəyin maraqlandıra biləcəyini çox yaxşı bilir; çünki onların hər ikisinin zövqü o dərəcədə üst-üstə düşür ki, aralarında söhbət heç vaxt tükənmir. Bir vaxtlar sevgi görüşləri, toy marşına aparan dəqiqələr onlardan ötrü nə qədər qiymətli idisə, ikilikdə gəzintiləri də hazırda onlar üçün eynən o qədər qiymətlidir. Hər biri digərinin nəinki onu anlayacağına, həm də hər şeyi qabaqcadan başa düşəcəyinə, ürəkdən keçəni gözdən oxuyacağına əmindir. Onlar ikisi də tam eyni vaxtda eyni şeylər barəsində düşünür; hər biri digərinin mənəvi iztirabını, az qala, fiziki iztirab kimi keçirir. Sizi həyatda bircə dəfə də peşman etməyən və aldatmayan kişi ilə (yaxud qadınla) rastlaşmaq necə bir möcüzədir!

Yaşlı ər-arvad cütünü bütün çətinlikləri dəf edərək şeytan tərəfindən çalxalandırılmış dənizi qəzaya uğramadan adlayandan sonra xoş dincliyin hökm sürdüyü sakit limana varid olur. Bu cür dinc ittifaqların rahatlığından gözəl heç nə ola bilməz. Və bu sevgi harmoniyasına yalnız ölüm düşüncəsi kölgə sala bilər. Bir-birinə ehtiraslı bağlılığın mayasında böyük mənə var, lakin o, təhlükədən xali deyil, çünki söhbət bizə əziz olan varlığın həyatından gedəndə hər şey ortaya qoyulmuş olur. Axı insan elə kövrəkdir ki! Amma böyük məhəbbətin qarşısında hətta ölüm də gücsüzdür. Heç nə ilə ləkələnməmiş saf, təmiz xatirələr yaddaşda oyanarkən hüzn və tənhalıq anları şirin təskinliklə dolur. Bundan əlavə, öz ömürlərini xoşbəxt başa vurmuş yaşlı cütlüklər onları tanıyan, sevən, onlarla fəxr edən, qürur duyan insanların yaddaşından uzun müddət silinib getmirlər.

Çox güman ki, siz deyəcəksiniz: «Aman Allah, siz axı neyçün mənə, gənc bir qadına yaşlı ər-arvad cütlüklərindən danışırırsınız?» Hə, ona görə danışiram ki, gələcək lap nə qədər uzaqda olsa da, özünü ona hazırlamaq əsla günah deyil. Danışmağımın bir səbəbi də odur ki, bu bazar günü nəşə çox kədərli idi. Şəffaf, göyümtül və pərakəndə Paris dumanı bizim pəncərəmizdən görünən Bulon meşəsinin ağaclarını artıq başdan-başa solğun xəzan örtüyünə bürümüşdü. Əlvida.

BƏS HARADADIR SƏADƏT?

Əzizim, siz mənə sərt, hətta bir qədər amansız məktub yazmışınız. «Sizin nikbinlik haqqındakı məktubunuz mənə bir qədər hövsələdən çıxarır, – mənə yazırsınız. – Sağlamdüşüncəli bir adam bu səbatsız dünyada nikbin ola bilərmi? Bəlkə də, siz özünüzü xoşbəxt sayırsınız, əslində isə mən sizə deyirəm ki, siz də hamı kimi bədbəxtsiniz. Bir fikirləşin, əvvəlcə sizi lapdan götürüb zülmət qaranlıqda fırlanan sudan və qurudan ibarət bu kürənin içinə atırlar və müəyyən vaxtdan, Yer orbitində dəqiq hesablanmış dövriyyədən sonra siz ölməlisiniz. Bunu bilə-bilə sakit və razı qalmaq mümkündürmü? Siz təsdiqləyirsiniz ki, guya, həyatda kifayət qədər uğurlara nail olmusunuz və sizin bütün ciddi istəkləriniz gerçəkləşib. Mənim zavallı dostum, siz bunun belə olduğuna inanmaq istəyirsiniz, amma özünüz məndən heç də pis bilmirsiniz ki, yeniyetməlik arzularınız sizi xeyli yüksəklərə qaldırır. Siz əmin edirsiniz ki, guya, arvadınız sizə bütün qadınlardan daha xoş gəlir və siz ailə həyatında əsl xoşbəxtlik tapmışınız? Yetər! Bir az səmimi olun! Adamın heç inanmağı gəlmir. Boynunuza alın ki, nikaha sadıqlıyı qorumaq xatirinə məhrum olduğunuz əyləncələrin siz bəzən təəssüfünü çəkirsiniz. Yaxşı yadıma düşdü, sizin hədsiz çox sevdiyiniz Viktor Hüqonun «Bəs haradadır səadət?» adlı gözəl bir şeri var. O şeirdən aydın olur ki, sizin öteri səadətiniz – əslində, müsibətlərin uzun bir sırasıdır; vur-tut uzun bir sırası:

Biz bu yolu kədərlə adladıqca anladıq:
Beşik necə işıqlı!.. Qəbir necə qaranlıq!..
Doğulduq – qarşımızda uzun bir yol, tükənməz!
Böyüdük – nə yazıq ki, uşaqlıq geri dönməz.
Qocalıqda yanırıq gəncliyin ötdüyünə,
Öləndə də – həyatın ömürlük bitdiyinə!..
Bəs hardadır səadət, harda? – sordum əlbəəl.

– Onu sənə bəxş edən Tanrı idi, ay əfəl!

Bəli, onu, bu səadəti sizə, sadəcə, bəxş etmişdilər, lakin o, vur-tut böyük bir aldanışdır – bizim bu dünyada öz qısa və bəhrəsiz yolumuzu başa vurduğumuz müddətəcən davam edən bir yalandır...»

Siz bu gün yaman kədərli ovqata köklənmişiniz, querida; ola bilsin, oxuduğunuz hansısa məşum kitabların təsiri altındasınız. Siz məni nədə qınayırsınız, nədə məzəmmət edirsiniz? Mənim öz-özümü aldatmağımdamı? Onda ki, guya, mən, sizin ifadə etdiyiniz kimi, öz aciz mövcudluğuma göz yumuram? Guya ki, mən özüm özümü aldadıram? Siz bununla nə demək istəyirsiniz? İnsan mövcudluğunun çətinliklərini unutmaq, öz fikir və düşüncələrini bu çətinliklərin üzərində qətiyyənlə cəmləşdirməməyə çalışmaq, gündəlik həyatın adı sevincləri içərisindən ən fərəhlilərini – ilk nəvazişləri, zərifliyin ilk təzahürlərini, nişan mərasimini, bal ayını, övladlarının sənin gözünün qabağında böyüməsi kimi ürəkaçan duyğuları, sakit, rahat qocalığı ön plana çıxartmaq – əsla özünü aldatmaq demək deyil. Bu, o deməkdir ki, öz üzərində mübarizə aparmaqdan çəkinməyəsən və həyatı necə varsa, o cür də qəbul edəsən. Mən onunla razıyam ki, həyat mütləq şəkildə xoşbəxt ola bilməz, lakin onun böyük ölçüdə bu cür olması mümkündür və bu yalnız bizim özümüzə asılıdır. Xoşbəxtlik zahiri hadisələrdə deyil; xoşbəxtlik – onun toxunduğu adamların ürəyindədir. Xoşbəxtliyə mənim inandığım kimi inanmaq – onu həqiqi etmək deməkdir, çünki xoşbəxtlik – ona inamdadır.

«Bəs haradadır səadət?» O, bizim hər birimizin böyründədir. O, tamamilə sadədir, tamamilə adidir və qətiyyənlə yalan ola bilməz, çünki xoşbəxtlik – ruhun vəziyyətidir.

Əgər mənə istidirsə, deməli, mənə istidir – bu faktdır. Siz nə qədər desəniz: «Sizə isti olduğunu düşünməklə, əslində, siz özünüzü aldadırsınız», – bu, mənim vecimə olmayacaq. Spinoza deyirdi:

«Mən ondan yana razı deyiləm ki, mənə istidir, yox, mənə isti olduğundan yana mən razıyam».

Əgər mən öz arvadımı sevirəmsə və özümü onunla olduqca xoşbəxt hesab edirəmsə, mən həqiqətən xoşbəxtəm. Siz mənə deyəcəksiniz: «Bu, uzun sürə bilməz. İstənilən məhəbbət bezdirir, qırılır, unudulur. Sizin arvadınızdan cavan və gözəl olan çoxlu qadın var». Amma mənim nə işimə qalır? Mən cavan qadınlara həvəs duymuram. Sizin buna nə etirazınız olacaq? Xoşbəxtlik və yalan bir yerdə, yan-yanı mövcud ola bilməz, çünki səadət yalan kimi tanındığı gün səadət olmaqdan qalır. Bax elə məhz bunu sübut etmək tələb olunurdu, querida. Alenin «Xoşbəxtlik haqqında söhbət» yazısını oxuyun, ifrat dərəcədə kədərli romanlardan qorunun və bu gözəl yay fəslindən ləzzət alın. Əlvida.

UŞAQLARIN TƏRBİYƏSİ HAQQINDA

Tətil günləri tezliklə başa çatacaq və siz uşaqların tərbiyəsi barədə məndən məsləhət xahiş edirsiniz, əzizim. Sizin uşaqlarınız hələ çox kiçikdirlər, lakin mən düşünürəm ki, ən erkən yaşlarından məktəbdə onları ailədə olduğundan daha yaxşı tərbiyə edəcəklər. Uşaqları can-dildən sevən ata-ana hər şeyi hədsiz dərəcədə yaxşı «anlayırlar» və buna görə də uşaqlara onların zəif cəhətlərini bağışlayır, tənbelliklərinə göz yumurlar. Valideynlər səhvi düzəltmək əvəzinə, daha çox təskinlik verməyə can atırlar. Məktəb həyatın özü kimi qərəzsiz və ciddi yerdir. Orada bərabərlik hökm sürür və hərgah doğmaları tərəfindən «ilahiləşdirilən» gözəl qızcığaz imtahanından kəsilib növbəti sinfə keçməyə, ikinci il eyni sinfdə qalmalı, yaxud həmin məktəbi tərk etməli olacaq. Kollecin qanunu belədir və ağıllı, ədalətli qanundur. Sevginin ifratlığından uşaqlarda heç də belə bir təəssürat yaratmaq lazım deyil ki, bəs göz yaşları və öpüşlər onların nalayiq hərəkətlərini, qəbahətlərini silib aparacaq; bəs həyat asandır və hər şeyə qadir ailə hamısını yoluna qoyacaq. Əsla! Həyat – mübarizədir və bu mübarizəyə uşaqlıqdan hazırlaşmaq lazımdır. Yoldaşlar valideynlərdən daha yaxşı tərbiyə edirlər, çünki onlara acıma hissi xas deyil.

Tərbiyəni həzz və məmnunluqların cərgəsinə qoşmağa cəhd göstərməyin. Ağıllı, düşüncəni möhkəmləndirən yalnız səydir. Lazımdır ki, sizin oğlunuz oxuduqlarını dərk etmək üçün əziyyətə qatlaşsın, baş sındırsın, əks təqdirdə onun diqqəti yayınacaq və daim kənar şeylərə cəlb olunacaq. Onun

meylini dərhal böyük yazıçılara yönəldin. Prustun anası oğlunda Jorj Sandın və Dikkensin romanlarını oxumağa həvəs oyatmışdı; nəticədə Marsel Prust ortaya çıxdı. Uşaqlarınızda Kornelin, Lafontenin, Hüqonun yaxşı şeirlərini əzbərləmək həvəsi oyadın. Əvvəlcə bir çox sözlərin mənası onlara çatmayacaq, amma çox tezliklə onların şəxsi söz ehtiyatları xeyli artacaq. Bu şeirlərin gözəl musiqisi övladlarınızda yüksəkliyə meyil tərbiyə edəcək. Tərbiyələndirmək sözünün dərin mənasına varın. Uşağı tərbiyə etmək – onun ağılı və xasiyyətini yüksəltmək, deməli, onu mənəvi uralığa aparmaqdır. Bundan ötrü uca zirvələrə, böyük yüksəkliklərə vərdiş etmiş bələdçilər, başqa sözlə, şairlər lazımdır. Hələ yaddaşlarını yaxşıca zənginləşdirdiyiniz üçün, bilsəniz sonradan övladlarınız sizə necə minnətdar olacaqlar! Yadımdadır ki, 1940-cı ilin böyük müsibətlər dövründə «daxili poeziya axşamları» mənimçün mənəvi təskinlik rolunu oynamaqla necə də dadıma çatmışdı. Öz uşaqlarınıza mütləq bir, yaxud hətta bir neçə peşə öyrədin. Heç kim bilmir ki, sabah dünya necə olasıdır, amma əl qabiliyyəti olan adamlara həmişə ehtiyac duyulacaq.

Sizin övladlarınız texnikanın əhatəsində yaşayacaqlar – ona görə də lazımdır ki, texnikadan baş çıxartsınlar, onunla yaxından «dostluq» eləsinlər. Maşınlar onları sevməyənlərlə çox pis davranır. Bu gün hər bir oğlan uşağı elektrik, xarrat olmalı, radioqəbuledicini təmir etməyi bacarmalıdır. Əks təqdirdə o daim cürbəcür ustalardan asılı vəziyyətdə qalacaq. Yeniyetməlik dövrünün ən gözəl xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, yeniyetmənin çevik ağı həm texniki vərdislərə asanlıqla yiyələnir, həm də xarici dilləri tez götürür. Bu uzun sürməyən, daimi olmayan keyfiyyətdən faydalanmaq lazımdır. Həmin şeyləri sonradan mənimsəmək tamamilə qeyri-mümkün olmasa da, xeyli çətin olur. Bir vaxtlar mən bir ingilis xanımla, düz yetmiş yaşınacan yunan dilindən dərs demiş miss Harrisonla tanış idim. İstirahətə çıxarkən o, rus dilini öyrənmək qərarına gəlmişdi və çatdırıb öyrənmişdi də. Lakin bu, qadından çox böyük zəhmət tələb etmişdi, halbuki uşaqların dilləri mənimsəməsi qat-qat asan başa gəlir. Bundan başqa, uşaqlar sözləri eşitməklə, necə deyərlər, «qulaqla» öyrənirlər, buna görə də tələffüzləri qüsursuz olur, halbuki dilləri «gözlə» öyrənən yaşlı adamlar əcnəbi sözlərə öz doğma dillərinin səslənişini «qatırlar». Öz oğlanlarınıza ən azından ingilis və ispan dillərini öyrədin – bu dillər dünyanın tən yarısını onların üzünə açıq edəcək; sonra isə bura latın dilini əlavə edin – bu dil övladlarınızın qarşısında biliklərin qapısını açacaq. Sizə daha nə arzulayım? Həmişə elə hərəkət edin, elə rəftar göstərin ki, övladlarınız sizə hörmətlə yanaşsın, amma sizdən qorxmasınlar. Özünüz malik olmadığınız məziyyətləri onlara əsla sırımağa çalışmayın. Unutmayın ki, uşaqlar sizi müşahidə edir və nəticə çıxarırlar. Əgər onlar sizə eynən mənim kimi heyrandırlarsa, onda hər şey qaydasında gedəcək. Məktəbdə dərslərin başlaması ilə əlaqədar mənim sizə məsləhətlərim belədir, xanım. Mənasız əyləncələri isə hələlik təxirə salmaq lazım gələcək. Əlvida.

MƏZUNİYYƏTLƏR VƏ SEVGİLƏR HAQQINDA

Məhəbbət – mən bunun ötəri əyləncə deyil, həqiqi hiss olduğunu düşünürəm. Yüksək məhəbbət istirahət tələb edir. Zəngin və dəbdəbəli cəmiyyətlərdə, deyək ki, Versal sarayında, yaxud bizə yaxın olan Prustun romanlarında təsvir edilən kübar cəmiyyətdə istirahət qıtlığı yox idi və sevgi orada bütün ilboyu çiçəklənirdi. Lakin iki cahan savaşının faciələrini yaşamış dünyada, özünün və yaxınlarının mövcudluğunu qoruyub saxlamaqdan ötrü adama səhərdən gecəyə qədər işləmək lazım gəldiyi bir dövrdə arxayın və təlaşlı məhəbbət oyunları üçün vaxt yoxdur. Siz necə düşünürsünüz, bizim dövrümüzdə Parisdə, yaxud başqa şəhərlərdə yaşayan çoxmu ailəli adamlar ağır iş günündən sonra evə qayıdarkən sevgi söhbətlərinə vaxt tapır? Çoxmu kişilər Burjenin, yaxud Mopassanın qəhrəmanlarına bənzər şəkildə axşam saat beşlə yeddi arasında sevgilisi ilə görüşə yollanmağı özlərinə rəva görmək dərəcəsinə ixtiyar sahibləridir?.. Bu barədə düşünərkən mənim təsəvvürümdə keçmiş rəssamların çəkdiyi alleqorik rəsmlərlə bəzənmiş plafon obrazı peyda oldu: «Amur məzuniyyət vaxtını gözləyərkən». Hərəsi hansısa bir işin qulu olan kişilərdən və qadınlardan

ibarət kütlə ora-bura vurnuxur, qaçışır, var-gəl edir: kimisi zavoda tələsir, kimisi banka, kimisi metroya, kimisi də qatarə; ən qıraqda dayanmış Amur isə içi oxla dolu oxqabını qəmli-qəmli süzərək təqvimə vərəqləyib dərindən köks ötürür: «Ah! Kaş bu iyul, avqust tez gələydi!..»

O biri zalda başqa plafon görmək mümkündür: «Amur məzuniyyət vaxtı». Bu plafonda başdan-başa sevgili cütlüklər təsvir olunub: bir neçəsi soyunaraq günəşli çimərlikdə uzanıb, digərləri yaşıl çəmənlikdə, yaxud meşədə, ağacların kölgəsində dincəlirlər, başqaları da qol-boyun olaraq dağ cığırlarıyla yuxarı qalxırlar. Bu adamların hamısından yüksəkdə isə ehtiras oduyla çırpınan məmnun Erot uçur – onun oxları artıq tükənməkdədir, buna görə də balaca kupidonların² qatarı onun ardınca gəlir və yorulmaq bilmədən Erotu sursatla təmin edirlər. Və həqiqətən də, axı məzuniyyət vaxtı qadınların nazını çəkməyib, başqa nə işlə məşğul olasan? Sevgi macəraları üçün daha bundan da münasib hansı vaxt ola bilər ki? Nə kişilərin, nə də qadınların elə bir vacib, təxirəsalınmaz işləri yoxdur; səyahətlər və kurort həyatı isə onları istənilən görüşləri mümkün edən bayram burulğanlarına cəlb edir. İlin on bir ayını, deyək ki, Bellakda yaşayan cavan adam yalnız oradakı qızları görür. Həmin qızları o, uşaqlıqdan tanıyır; ola bilər ki, onların arasında onun arzuladığı qadın tapılacaq. Onda şəhərlərin ən yaxşısı olan bu şəhərdə, deməli, hər şey yaxşılığa doğrudur. Amma çox vaxt bu baş vermir.

Məzuniyyət isə həmin cavana imkan verir ki, lap Fransanın otuz altı min kommunasından olan qızlarla tanışlıq edə bilsin, özü də romantik məhəbbətlər üçün xoş olan bir şəraitdə – arxayın etiraflar üçün kefin istəyən qədər asudə vaxt və ikilikdə gəzdikləri, tək qaldıqları xoş saatların hər cür imkanları onun xidmətindədir. Don Juan üçün məzuniyyət – «ovun» başlanğıcıdır; donna Anna qumlu çimərlikdə təkə uzanıb özünü günə verir, özü də o vaxt ki, Komandor ya krevet tutmağa gedib, ya da bakkara oynayaraq müflisləşir. Öz arvadını ürəkdən sevən təzə evlənmiş ər üçün məzuniyyət – sevdiyi qadını daha yaxşı tanımaq üçün çoxdan gözlədiyi fürsətdir.

Çünki ər-arvad üçün məzuniyyəti keçirməyin iki cür imkanı var: birlikdə və ayrılıqda. Xoşbəxt cütlüklər üçün məzuniyyəti bir yerdə keçirmək – arzuların son həddidir. Nəhayət ki, bir-birinə doyunca nəzər salmaq, yaxın adamın əvvəllər qayğı və yorğunluq pərdəsi altında gizlənmiş həqiqi simasını görmək mümkündür. Ən başlıcası isə bu, sevgini ekzotika haləsinə bürümüş yeni haşiyə, yeni çərçivədir. Xoşbəxt o adamdır ki, öz arvadına musiqi və poeziya festivalında iki gözəl həftə keçirməyi təklif edə bilsin: o, Motsart, yaxud Müssenin canlandırdığı xoş emosiyaları birbaşa öz xeyrinə yönəlmiş olur. Amma təkə təbiət də kifayətdir. Okean – sirdaşlar arasında ən yaxşısıdır. Çəmənlik və düzlərin dinclik və gözəlliyi isə ər-arvad sevgisini əsl idilliyə çevirə bilər. Təbiətin qoynunda şəhərlilər yenidən torpağın ilkinliyini və öz gəncliklərini əldə etmiş olurlar.

Məzuniyyəti yalnız o halda ayrılıqda keçirmək lazımdır ki, bu zərurət ya uşaqların maraqları baxımından irəli gəlsin, ya da ərə arvadın birinin səhhəti naminə olsun. Şübhəsiz ki, ayrılıqdan qorxmayan mehriban, bir-birini sevən cütlüklər mövcuddur. Bu halda tətill dövründəki ürək qətiyyət yeri tutulmamış, boş qalmış ürək deyil; ikisi də bir-birini elə sevir ki, heç biri öteri şirnikdiriciliyə məruz qalmaz. Amma hər necə olsa, unutmək lazım deyil ki, şirnikdirici şey – labüd və təhlükəlidir. Məzuniyyəti təklikdə keçirən və subayların, yaxud evli kişilərin brakonyerliyinin hədəfinə çevrilən gözəl qadına özünü hansısa dəniz kənarındakı kurort yerində qorumaq balaca şəhərdəki öz evində qorumaqdan qat-qat çətin başa gəlir – burada onun hər addımına ailə üzvləri, həmçinin bağlı pəncərələr arxasında pusquda dayanmış sözgəzdirenlər tərəfindən göz qoyulur. Belə xəbərçi qadınlar istirahət yerlərində də kifayət qədərdir və heç də yatmayıblar: istənilən qalmaqal onlar üçün qocalıqda təsəllidir. Amma bunlar – kənar qeybətçilərdir və onların qeybətləri az adamın vecinədir. Beləliklə, kurortdakı ictimai fikrin əyləci o qədər də effektiv deyil. Üstəlik də, tənhalıq qeyri-təbii vəziyyətdir və burada darıxdırıcılıq aradüzəldən rolunda çıxış edir. Gete deyirdi: «Bizi kurort şəhərciklərinin dözülməz cansıxıcılığı ilə yalnız eşqbazlıq barışdırma bilər». Amma əgər adamlar səhərdən axşamacan bir yerdə görüşürlərsə, onda bu eşqbazlıq, bu sevgi intriqaları çox tezliklə məhəbbətə çevrilir.

Belə ki, öz gözəlliyi olan qısa ayrılıq təhlükə ilə nəticələnir. Əgər nikah hələ məzuniyyətə qədər laxlayıbsa, çat veribsə, onda bu təhlükənin xüsusi əhəmiyyəti yoxdur. Yox, əgər nikah xoşbəxt nikah idisə, yay epizodu ər-arvad münasibətində çox təəssüfedicə bir əngələ çevriləcəkdir. Sevgidə ilk qəzanın

dəyəri pulla ölçülmür – onun dəyəri xoşbəxtlikdir. Ayrılıq müddətində ailəni qorumağın, ayrılmamağın əsas vasitələrindən biri hər gün yola salınan incə və uzun məktublarla əlaqəni qoruyub saxlamaqdır. Mənə deyə bilərlər ki, hazırda ümumiyyətlə məktublar az yazılır, başlıcası isə – sevgi ismarışlarının sayı xeyli azalıb. Mən buna əmin deyiləm. Yox əgər bu, həqiqətən belədirsə, onda çox təəssüf. Bu, son dərəcə kədərli şeydir. Çünki məktubda o qədər gözəl və zərif duyğuları ifadə etmək mümkündür ki, sevdinin adam böyründə olarkən həmin hissələrin dilə gətirilməsi çətin başa gəlir, utancaqlıq buna mane olur. Məktublar həmçinin münasibətlərin mübahisəsiz aydınlaşdırılmasına imkan verir. «Amma əvəzində həm də barışıq əldə olunmayacaq», – çiynimin üstündən boylanaraq bu sətirləri oxuyan cavan bir qadın mənə bildirir. Amma niyə? Barışıq görüş vaxtı baş verəcək. «Məktublaşmanın gözəlliyi – yazıçının uydurmasıdır», – qadın israr edir. Mən bu cür fikirləşmirəm. Bütün sevgi məktublarını onların ünvanlandığı kişilərin və qadınların gözündə gözəldir. Sevgi məktublarının üslubu – sevdinin həmin adamdır (həmin kişi, yaxud həmin qadındır), qerida. Əlvida.

SEVMƏYİN İKİ FƏRQLİ MANERASI

Bir dəfə Viktor Hüqonun yanında həyat barədə və həyatda ən çox nəyin vacib olmasına dair söhbət düşəndə yazıçı demişdi ki, onun fikrincə, həyatda həqiqətən qiymətli olan şey nə şöhrətdir, nə sərvətdir, nə də talant; ən vacibi – sevmək və sevilmək, sevimli olmaq imkanındır. Və o, haqlı idi. O şeyi ki, bizi sevən, bizə qəlbən bağlı olan adamla bölüşməyimiz mümkün deyil, deməli, həmin şey bizimçün heç bir dəyər kəsb etmir; əgər biz ona qarşılıqlı cavab vermiriksə, onda bu sevgi də bizə çox az sevinc gətirəcək. Qətiyyəən zərurət yoxdur ki, bizi sevən adamların sayı lap çox olsun. Mən daim o fikirdə olmuşam ki, ən kiçik şəhərcikdə də özünü xoşbəxt hiss edə bilərsən; əgər yanında iki-üç sadıq dostun olsa, onda bu xoşbəxtlik hətta haradasa, Saxara vadisində də mümkündür. Yaxud əksinə, hər hansı dövlət başçısı, yaxud dünya şöhrətli bir artist çətin ki xoşbəxtliyi dərk etsin – əgər yanlarında maskanı çıxarıb atmağın mümkün olduğu ən azından bircə canlı məxluq, bircə ürək sirdaşları yoxdursa. Bax elə buna görə də görkəmli adamların həyatında onların dostlarının, arvadlarının, sevgililərinin oynadıqları rol bu qədər böyükdür.

«Mən elə yalqızam ki», – müşayiətçilərin bütöv bir dəstəsi ilə əhatə olunmuş, bütün dünyanın tanıdığı məşhur bir adam mənə şikayətlənirdi. Sevgi – oğul sevgisi, ər-arvad sevgisi, yaxud dostluqdan yaranmış sevgi tənhalığın buxovlarını qırır.

Lakin sevməyin iki fərqli manerası mövcuddur. Birincisi – sevdiklərini özün üçün sevirsən, ayrı cür desək, başqa adamlara onların sənə verdiyi sevginin əvəzində bağlılıq hiss edirsən. Elə qadınlar var ki, öz ərlərini son dərəcə səmimi məhəbbətlə sevir, çünki ərləri onların ətrafında etibarlı ab-hava yaradır, onları qayğı ilə əhatə edir və onlara sevinc gətirir. Lakin qadınlar onu yalnız ona görə sevir ki, onsuz necə yaşayacaqlarını təsəvvür etmirlər. Belə ər onlar üçün zəruridir; onların özlərinin də, uşaqlarının da xoşbəxtliyinin qayğısını çəkir; o – onların həyatının başlıca dayağı, əsas sütunudur. Lakin ər in öz həyatı onları çox az məşğul edir; onlar heç vaxt özlərinə sual vermirlər ki, onun ayrı istəkləri, başqa ehtiyacları varmı; onun öz qısa ömrünü onların səadəti üçün xərcləməsinə təbii yanaşırlar.

Bu cür ərlər və sevgililər də həmçinin kifayət qədərdir: onlar qadını ondan ötrü sevir ki, qadın onlar üçün heç nəyi əsirgəmir və onlar hətta qadının ürəyinə boylanmağa heç vaxt cəhd də göstərmirlər. Uşaqlar, demək olar ki, öz valideynlərini məhz bu cür sevir. Onlar üçün ata o adamdır ki, ona həmişə arxayın ola bilərsən; ana – daim mərhəmətli və sadıq məsləhətçidir. Amma valideynlərin qayğı yükünü yüngülləşdirmək barədə ciddi düşüncə çoxmu uşaq var? Bax mən özü üçün, özündən ötrü sevgi deyəndə bunu nəzərdə tutaram.

Başqasını onun özündən ötrü sevmək – ondan nə aldığı barədə yox, ona nə verdiyin barədə düşünməkdir. Bundan ötrü öz ömrünü onun ömrü ilə elə sıx bağlamalısınız ki, onun hissələrini elə ürəkdən bölüşməlisiniz ki, onun xoşbəxtliyi həm də sizinki olsun. Elə düşünməyin ki, belə sevgi nadir şeydir. Bir çox valideynlər öz uğurlarından daha çox uşaqlarının uğurlarına sevinirlər. Mən ər ilə arvadın bir-biri üçün yaşadığı çoxlu cütlüklər tanıyırdım. Ən yüksək dostluğa aid çoxlu nümunə var. Belə bir

dostluq nümunəsini Balzak özünün «Ponse» və «Allahsızın ibadəti» əsərlərində təsvir edib. Həqiqi dostluqda qayğıkeşlik tələbkarlıqdan qat-qat çoxdur və mən bunu başqaları üçün sevgi adlandırırım. Təmənnasız məhəbbətin vacib özəlliyi ondan ibarətdir ki, o özü üçün sevgi və ya sadıqlıqla müqayisədə daha çox xoşbəxtlik gətirməyə qabildir. Nədən ötrü? Ondan ötrü ki, insan məhz bu cür yaranıb: özünü unutmaqla o, əslində, xoşbəxtlik əldə edir. Nə qədər ki yalnız özün haqqında düşünürsən, nə vaxtacan ki şübhə və məmnuniyyətsizliyin girdabında yaşayırsan, düşüncələr səni bir an da rahat buraxmır: «Mən həyatda bacara bildiyim hər şeyə nail olmuşam mı? Məni hazırda düşdüyüm vəziyyətə gətirən hansı səhvim oldu? Mənim barəmdə nə düşünürlər? Məni sevirlər mi?» Elə ki başqa kişi (yaxud qadın) sənin həyatının başlıca dayağına, əsas sütununa çevrilir, onda hər şey öz qaydasına düşür. Bizim borcumuz nədədir? Sevdinin adamın xoşbəxtliyini təşkil etməkdə. Həmin dəqiqədən etibarən həyat mənə kəsb etməyə başlayır və bu mənə həmin gündən onun özəyinə çevrilir. İnamlı bəxş olunan təsvirəgəlməz, ifadə olunmaz rahatlıq həzzi, təəssüf ki, hamı üçün əlçatan deyil. Lakin dünyəvi bağlılıq da dadlı və qiymətlidir. Əlvida.

SONRAKI PEŞMANLIQ HAQQINDA

Bu günlərdə baxdığım bir film məni bərk həyəcanlandırdı. Bu, müflisləşən və öz uşaqlarının himayəsində yaşayan yaşlı ər-arvad cütliyünün adı həyatı barədədir. Filmin qəhrəmanları, hər şeydən göründüyü kimi, çox yaxşı adamlardır, onların övladları – digər uşaqlardan zərrəcə əskik deyil. Amma hər şey hədsiz dərəcədə pis alınır. Yaşlı nəsil cavanların həyatını çətinləşdirir, mehriban münasibətlər vaxt ötdükcə korlanır. Valideynlərdə ədəb çatışmır, uşaqlarda – səbir. Kürəkənlər və gəlinlər qan qohumluğu ilə bağlı olmadıqları qocalara dözməkdən imtina edirlər. Nəhayət, ananı qocalar evinə göndərirlər. Qarı elə orada da ölür.

Kinoteatrdan çıxarkən mən vicdan əzabı barədə düşündüm. Şübhə etməyə bilərsiniz: valideynləri öləndən sonra vicdan əzabı uşaqlara rahatlıq verməyəcək, onları mütləq didib-parçalayacaq. Nə qədər ki bizə doğma olan adamlar sağdır, biz onlarla müxtəlif cür rəftar edirik – gah onlara qarşı diqqətli olur, gah da bilaxtiyar əsəbi münasibət göstəririk. Biz onları sevirik, amma eyni zamanda onların nöqsanları bizi təngə gətirib zəhləmizi tökür, çox vaxt da həyatımızı çətinləşdirir. Bizim öz istəklərimiz, öz arzularımız var və aydın olanda ki, bəs biz istəyən şeylər bizi sevənlərin arzularıyla çəp gəlir, onda öz vicdanımızı satmağa başlayırıq. Özümü təskinlik veririk: «Əlbəttə, o (ata, yaxud ana) əzab çəkəcək, amma daha mən özümü daimi olaraq qurban verə bilmərəm ki. Üstəlik də, növbəti dəfə daha xoş sözlər söyləməklə, daha mülayim münasibət göstərməklə bu mənasız incikliyi yumşaldıb aradan qaldıraram». Bu cür haqq-hesablar aparmaqla, vurub-çıxmaqla biz ölümü nəzərdən qaçırıq. Ölüm isə öz vaxtında gəlir və artıq heç nəyi düzəldə bilməzsən. Bax elə onda da sonrakı peşmançılıq dövrü başlanır. Ölüm bizim üçün yalnız gecikmiş təəssüf hissi qoyaraq bizi həmişəlik tərkdən adamların zəif cəhətlərini unutmağa məcbur edir. İndi isə biz öz doğmalarımızı görmək imkanından ömürlük məhrum olanda onların əvvəllər bizə zəhlətökən, yaxud səfeh kimi görünən hərəkət və davranışları, söhbət və danışmaları xüsusi rıqqət və kədər doğurur. Biz əbədi olaraq o dünyaya köçənləri təsirləndirə və sakitləşdirə biləcəm və bizdən, demək olar ki, heç bir şey tələb etməyən şeylər barəsində düşünməyə başlayırıq. Mənim libasına bürünmüş oğul düşünür: «İkicə kəlmə xoş sözlə onun kefini açmaq, bir neçə dəqiqəyə baş çəkmək üçün yanına qaçmaq, yaxud zəng vurmaq nə çətin iş idi ki? İkicə sətirik məktub yazıb göndərsəydim, atamın üzünü bütün gün sevincindən işıq saçırdı. Mənsə, onsuz da, təngə gətirdiyim qadınla daha bir neçə dəqiqəni bir yerdə olmaq üçün atamı bu sevincdən məhrum etmişdim. Hər şeyə vaxt çatırdı: rəislərə yazmağa da, dostlara yazmağa da, amma öz atama yazmaq üçün vaxt tapa bilmirdim. Halbuki onu bütün varlığım sevirdim...»

Mən vəhşilərin eynən ibtidai adamlar sayacağı ölümlərdən qorxmaları və onları sakitləşdirmək üçün cəhd etmələri, onlara qurban gətirmələri barədə oxuyanda qətiyyətlə təəccüblənmirəm. Bu doğrudur ki, ölümlər yuxularda geri qayıdırlar və öz vaxtında onların həyatını bədbəxt etmiş diriləri didib-parçalayırlar. Bununla əlaqədar Anatol Fransın ən gözəl romanlarından biri olan «Teatr əhvalatı»nı, yaxud

Şatobrianın xanım de Dyuranın vəfatından sonra yazdığı etirafı oxuyun. Şatobrian xanım de Dyuranın sadıq dostluğuna dəfələrlə soyuq etinasızlıqla və güclə gizlədilən qıcıqla cavab vermişdi: «Bu alicənab xanımı itirəndən sonra... mən heç cür sakitləşə bilmirəm; mənə son dərəcə sadıq olan bu böyük ürək sahibini tez-tez məyus etməyimin peşmançılığını çəkirəm, göz yaşı içində indi özümü səbatsızlıqda məzəmmət edirəm. Öz hərəkətlərimizə diqqət yetirməyimizin vaxtıdır! Unutmayaq ki, həyatımızı yolunda qurban verməyə hazır olduğumuz yaxınlarımıza dərindən bağlılıq hiss etməklə yanaşı, həm də onların varlığını zəhərləməyə qabilik. Dostlarımız qəbrə köçəndən sonra biz axı onların qarşısında öz günahımızı necə yuya bilərik? Bizim bu faydasız təəssüflərimiz, bu sonrakı peşmançılıqlarımız sağlığında onların qəlbinə vurduğumuz yaralara məlhəm ola bilərmi? Onlar öləndən sonra bizim axıtdığımız göz yaşlarındansa, həyatda bizim təbəssümümüzü görməyi daha üstün tutardılar». Gəlin vicdan əzabı çəkə-çəkə onların kölgələrinə əbəs yerə təklif etdiyimiz həmin o mehribanlıqı dirilərin özlərinə göstərməkdən imtina etməyək. Bunu heç vaxt yaddan çıxartmayın, qerida və əgər görüş qismətimiz olsa, onda mənim kimi bir qocanı təəssüfləndirərək özünüz üçün sonrakı peşmanlığın təməlini qoymayın. Əlvida.

KRAL OLMAQ İSTƏYƏN ADAM

Kiplinq «Kral olmaq istəyən adam» adlı əla bir hekayə yazıb. Bu bir irland avantüristinə – Kiplinqin Kafiristan adlandırdığı və çox az adamın tanıdığı hansısa ölkədə kral olmağı qarşısına məqsəd qoymuş son dərəcə qoçaq və cəsur bir əsgərin əhvalatıdır. Diqqət yetirin ki, yarımvəhşi xalqların mövcudluğunu yada salsaq və ingilis səyyahı Brukun yaxın keçmişdə Saravakanın rəcəsi 1 olduğunu düşünsək, onda bu fikir heç də məntiqsiz görünür.

Əvvəlcə hər şey qəhrəmanın istəyi kimi gedir. Öz sərrast atəşləri sayəsində o, heç vaxt tüfəng görməmiş dağlıları heyrətə salır, qorxudur və özünə tabe edir. Təzəlikcə bir yaşayış yerinin hakimi olan kimi o, həmin yerin sakinlərini yeni müharibəyə təhrik edir və bir unter-zabit olaraq ətrafında məğlubedilməz qoşun toplayır. Hakimiyyəti yavaş-yavaş genişlənilir, yerli sakinlər onu, az qala, Allah sayır və tabe olub qarşısında təzim edirlər. Tezliklə bu qoçaq arzu etdiyi kimi, artıq böyük bir ərazidə kral olur.

Əgər yerli qadınlar onu şirnikdirib yoldan çıxartmasaydılar, elə kral olaraq da qalacaqdı. Belə ki, o fikirləşir: axı kral niyə də evlənməsin? Öz arzusunu kahinlərə bildirir, kahinlər isə cavabında yalnız başlarını bulayırlar: «Bəyəm Allah da bəşər qızıyla izdivaca girə bilərmi?» Lakin kral artıq öz seçimini etmişdi: yerli gözəl onun arvadı olacaqdı. Nikah mərasimindən sonra kral qızı qucaqlamağa və öpməyə cəhd edir. Bərk qorxmuş qız kralı var gücülə dişləyir; qan fışqırır. Bu, qiyam üçün bəhanədir. «Sən Allah deyilsən, sən – adicə insansan!» və təbələri onu uçuruma atırlar.

Bu, insan nəslinin özü qədər qədim bir əhvalatdır; onun ilk rüşeymlərinə biz hələ Samson və Dalila haqqındakı pritchədə rast gəlmişik. Qədim əsatinin bu qədər uzunömürlü olmasında təəccüb doğuracaq heç nə yoxdur, çünki son dərəcə gerçəkdir. Başqaları üzərində ağalığa can atan adam həyatın adı sevinclərindən imtina etməyi bacarmalıdır. Rəhbər, ona nə qədər çətin də olsa, asketliyə, tərki-dünyalığa ehtiyac duyur. Adamlar onların maraqları və əyləncələrini bölüşəni xoşlayır, amma beləsinə nadir halda hörmət qoyurlar.

Biz hər birimiz öz departamentində balaca bir ağa olmuş və orada bir vəzifədən digərinə adlanmış (çünki onlar suyu üfürə-üfürə içən işgüzar adamlar, ağıllı hakimlər idilər) xeyli cavan tanıyırdıq. Parlamentin deputatı qismində Parisə düşən bu adamlar yeni həyat tərzinin şirnikdirmələrinə uydular. Bizdə bu cür Samsonların pusqusunda dayanmış Dalilələr sarıdan qıtlıq-filan yoxdur. Kifayət qədər tez bir müddətdə xadimin indiyə qədərki təvazökarlığında dəvətli naharlara, gecə əyləncələrinə həvəs peyda olur. Əgər o, təbiətən səxavətli və alicənabdırsa, onda nəzakətə nəzakətlə də cavab verəcək; bütün bunlar isə ucuz başa gəlir. Tezliklə o artıq bir gecəyə o qədər pul xərcləyir ki, əvvəllər bu pul onun bir ayına bəs edirdi. Və bir halda ki onun ixtiyarında sərfəli vəzifələr var, onda həmin vəzifələri ondan satın almağa hazır olan varlı pirat da tapılır. Dalila yeni peyda olmuş Samsonu dilə tutmağa başlayır ki, bəs əlverişli

təklifi qəbul etsin. Sabah onun təbələri aşkar edəcəklər ki, o, cəmi-cümlətani, adamdır, hələ üstəlik də, son dərəcə səbatsız, qeyri-sabit bir adam. Uçurumdan da arxayın ola bilərsiniz. Ey mənim qəlbimin yad qadını, kimi nəzərdə tutduğum sizə, yəqin ki, aydındır. Əlvida.

BAYRAM HƏDİYYƏLƏRİ DÖVRÜ

Nəhayət, bir-birimizə hədiyyə etməyin vaxtı gəlib çatdı. Etiraf edirəm ki, mən bunu böyük sevinclə qarşılayıram – amma bu əsla qarşıda məni gözləyən bəxşislərdən yana deyil (dünyada mənə məmnuniyyət bəxş edəcək az əşyalar mövcuddur), daha çox adamları hədiyyə verməyə sövq edən duyğulardan yanadır. Sevgi ilə seçilmiş hədiyyəni – hədiyyə verənin onu məhz kiminçün seçdiyinə, seçimin təkrarsızlığına və necə təqdim olunmasına əsasən – digər hədiyyələrin arasında çox asanlıqla tanıyırsan. Bax elə buna görə də bütün mümkün simvol və alleqoriyalar bayram günlərində öz daimi əhəmiyyətlərini qoruyub saxlayır. Bir çox ətiqlərə müəyyən xatirələrlə, yaxud təsirli ümidlərlə bağlı məhz ona görə bu qədər ifadəli adlar qoyulur ki, onları hədiyyə edərkən birbaşa deyilməsi mümkün olmayan arzuları ifadə etmək mümkün olsun. Bu həmçinin bəzi roman və şeirlərə də aiddir: tutaq ki, hər hansı aşiq Yeni ilin yaxınlaşmasından istifadə edərək, həyata keçirmək istədiyi uydurulmuş bir əhvalatı oxumağı sevdiyi qadına təklif edir. Sent-Böv hətta öz cəhdlərini anlaşıqlı edən povesti özü yazmışdı. Üzərində kəlamlar, yaxud şeir misraları həkk olunmuş adicə şərf, yaxud cib dəsmalı əlin yazmağa qalxmadığı sözləri ifadə etmək gücündədir. Hədəfi dəqiq nişan almış almaz oxlar, sərrast atılmış güllələr ürəklərə daha kəsə yol tapır.

Amma mən hədiyyə verməyi hədiyyə almaqdan daha çox xoşlayıram. Bizə əziz olan adamın üzündə onun lap çoxdan və ürəkdən arzuladığı istəyin qəfil gerçəkləşməsindən doğan sevinci görmək əsl məmnuniyyətdir! Oyuncaq vitrinlərini diqqətlə gözdən keçirib bitdə-bitdə araşdırmaq – uşaqlarımızın hələ körpə olduqları və onları xoşbəxt etmək bizim ixtiyarımızda olduğu müddətdə bundan böyük məmnuniyyət ola biləmi! Sonradan onları hədiyyə ilə sevindirmək, təəssüf ki, artıq bizim qüvvəmiz daxilində olmur. Qadınlar isə bizim bəxtimizdən, iş hədiyyəyə çatanda özlərini lap uşaq kimi aparırlar – bu vaxt onlar üçün Şaxta baba rolunda çıxış etmək necə də xoşdur! Burada ən çətini – həmin rolun öhdəsindən uğurla gəlməkdir. Kişilər əksər halda belə düşünməyə meyillidirlər ki, qadınların xoşuna gələn şey məhz onların özlərinin bəyəndiyi şey olacaq. Amma bundan da yanlıs təsəvvür ola bilməz! Mən belə düşüncə tərzli olan filosofa heyranam və onun əsərləri külliyyatını ən ucuz xəzi xoşlayan, ən təvazökar zinət əşyalarını bəyənen, hətta sadəcə, çiçəkləri sevən qadına məmnuniyyətlə hədiyyə etməyə hazırım. Hədiyyələri hədiyyə veriləcək adamdan ötrü seçmək lazımdır, onu təqdim edəcək adamdan ötrü yox.

Daha bir məqam: hədiyyə həqiqi hədiyyə olmalıdır, yəni onu heç bir şərt qoymadan həmişəlik istifadə üçün bağışlamaq lazımdır. Bəzi ailələrdə hədiyyəni «M. O» (müvəqqəti olaraq) bağışlayırlar. «Vermək və geri almaq məsləhət deyil». Valideynlər öz balaca oğlanlarına elektrik dəmir yolu bağışlayırlar. Sonra ata texnikadan daha yaxşı baş çıxartdığına istinad edərək oyuncaqla özü əylənməyə başlayır, aldadılmış uşaq isə bir qıraqda dayanıb ona fikirli-fikirli göz qoyur. Başqa valideynlər uşaqlarına verdikləri hədiyyələrə göz qırpmadan nəzarət edirlər, sanki, oyuncaq yox, qiymətli və tezsınan sənət əsəridir və muzeydə olduğu kimi, onu qoruyucu məftillərlə tutmalısan.

– Vurma kuklanı, yoxsa sındırarsan.

– Ana, o, özünü pis aparırdı.

– Nə gic-gic danışırsan! Bu, cansız kukladır... özü də atan ona filan qədər pul verib...

Daha bir illüziyanın ölümü bayram gününü kədərə bürüyür.

– Onlar əvvəl hədiyyəni verirlər, – uşaqlar şikayətlənir, – sonra elə özləri də ona toxunmağı qadağan edirlər; oynadanda isə, ümumiyyətlə, alıb şkafta gizlədirlər.

Yeni il bayramı çox vaxt göz yaşlarıyla bitir. Unutmayaq ki, səxavət – bayram ovqatının ayrılmaz hissəsidir. Hədiyyə edərkən yüz ölçüb bir biçmək və qənaətcilliyə yol vermək – hədiyyə etmək deyil.

Hətta ən adi hədiyyə də onun ünvanlandığı adamı yaxşı mənada heyrətə gətirə bilər, bir şərtlə ki, gərək hədiyyə verənin imkanları böyük olmasın. «Sizə bir dəstə gül hədiyyə ediləndə hesab edin ki, dünyanı sizə bağışlayıblar». Lakin varlı adam ona sağlam düşüncənin söylədiyindən bir qədər artığını bağışlamağa borcludur. Qədərindən artıq bağışlamayan adam isə kifayət qədər bağışlamamış olur. Əgər hədiyyə vermək özünəməxsus bir peşədirsə, hədiyyə qəbul etmək də peşədir; özü də asan peşə deyil. Burada təxəyyül zəruridir. Kim qayğıkeşliklə seçilmiş hədiyyəni qəbul etməyə, hədiyyə verənin seçim qarşısında uzun-uzadı düşüncəsini, gərgin səylərini qiymətləndirməyə qabil deyilsə, öz minnətdarlığını lazımi qaydada ifadə edə bilməz. O barədə fikirləşin ki, dostunuz sizin sevincinizi qabaqcadan duyub; düşünün ki, o, sizdən xoş təəccüb və heyrət nidalarını çoxdan gözləyir. O ümid bəsləyir ki, hədiyyəsi haqqında hələ «sizin damınız altında uzun müddət danışacaqlar». O, sizin tərəfinizdən hədiyyənin məziyyətlərinin bütün xırdalıqları nəcən müzakirə ediləcəyini eşitmək istəyir; gözləyir ki, siz onun səxavət və zövqünün tərifi göylərə qaldıracaqsınız. Saymazyan qəbul edilən hədiyyə, bəlkə də, özlüyündə cüzi şeydir, lakin bəzən ağır faciəyə çevrilir. Azacıq cibxərcliyi olan qadın ərinə üç qalstuk alır. Əri bağlamayı açıb soruşur:

– Bu mənimçüdür? Sən gərək çoxdan biləydin ki, mən bu cür tünd naxışlı qalstuklar taxmıram. İcazə ver, indən belə bu şeyləri mən özüm seçim.

Göz yaşları və bunu başa düşmək asandır.

Əlbəttə, hədiyyə verəcəyin adamı özünə xəzçinin, zərgərin, dəri qalantereyası, yaxud dəri üzvlü kitab tacirinin yanına da apara bilərsən, amma bir şərtlə ki, onunla münasibətləriniz kifayət qədər yaxın olsun; əks təqdirdə pul məsələsi hədiyyənin qüsursuzluğuna kölgə salacaq. Hədiyyəni qəbul edərkən peşmançılıq hiss edirsənsə, bunu yalançı sevinclə ört-basdır etməlisənmi? Burada iki fikir ola bilər – qayğınızı çəkən adama siz mütləq məmnunluq bəxş etməlisiniz. Böyük müsibətdənsə, kiçik yalan daha yaxşıdır. Xüsusən də bu, uşaqlar tərəfindən edilən hədiyyələrə aiddir – balacaların hədiyyəsini həmişə böyük heyrət və sevinclə qəbul etmək lazımdır. Öz uşaqlığımın dəhşətli bir günü yadıma düşəndə mənim hələ indi də ürəyim sıxılır. Qənaət edib topladığım kiçik məbləğə mən bacılarımdan birinə balaca uşaq ütüsü və ütüləmək üçün oyuncaq taxta almışdım. Bu şeylər ona lazım deyildi və bacım onları mənim başıma çırpdı. Həmin vaxtdan altmış il keçib, amma mən hələ də sakitləşə bilmirəm. Bu çox haqsız hərəkət idi!

«Yazıq adamlar, – bir vaxtlar abbat Myüne deyirdi. – İki min il ərzində onlar hətta ən ağır səkkizinci günahı da dərk edə bilməyiblər». Onlar həm də yeni oyuncaqlar fikirləşə bilməyiblər. Qız uşaqları üçün – kukla və mətbəx ləvazimatı; oğlan uşaqları üçün – müharibə və nəqliyyat vasitələri. Vəssalam, daimi mövzu yalnız budur. Əlbəttə ki, müharibələrin xarakteri dəyişir. Və hindu qəbiləsinin silahı olan ox-yayın əvəzinə, indi vitrinlərdə bombaları avtomatik şəkildə şəhər maketinin ortasına atan bombardmançı oyuncaq dəstinə rast gəlmək mümkündür. Lakin bunu tərəqqi adlandırmaq olmaz. Əvəzində kuklalar – onların bəxtindən – dəyişmir. Bax elə məhz qadın, Alenin dediyi kimi, saxlanması lazım olan şeyi qoruyub saxlayır, tək kişi adam olaraq qalsın. Qoy dünyaya əmin-amanlıq bəxş etməkdə qadın bizə yardımçı olsun. Yeni iliniz mübarək, mənim əzizim. Əlvida.